

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

№ . . .

Харків
2015

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА**

Серія

**“СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА:
МЕТОДОЛОГІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДИ”**

**“SOCIOLOGICAL STUDIES
OF CONTEMPORARY SOCIETY:
METHODOLOGY, THEORY, METHODS”**

Випуск 36

Заснована 1983 р.

Харків
2016

У Віснику представлені результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 28.03. 2016 р.)

Головний редактор:

Бакіров Віль Савбанович – академік НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Відповідальний редактор:

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Члени редколегії:

Арбеніна Віра Леонідівна – кандидат філософських наук, почесний доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Головаха Євген Іванович – доктор філософських наук, професор, Інститут соціології НАН України;

Клочко Маріанна – доктор філософії в області соціології, Державний університет штату Огайо (США);

Лисиця Надія Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Николаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Николаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет (м. Мінськ);

Руценко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ;

Сорока Юлія Георгіївна – доктор соціологічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Тамаш Пал – доктор філософії в області соціології, професор, Інститут соціології Угорської академії наук;

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна;

Черниш Наталія Йосипівна - доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Яблонський Аркадіуш - доктор гуманітарних наук з соціології, професор, Люблинський католицький університет (Польща).

Технічні редактори:

Остроухова Ганна Сергіївна - молодший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Проценко Людмила Григорівна - старший викладач, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90.

e-mail: sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua; liudmyla.protsenko@karazin.ua.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення 2016

ЗМІСТ

Содержание	4
Contents	6
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Герасіна Л. М. Європейський вибір України: стратегічний «дрейф» до оптимальної моделі демократії	7
Требін М. П. Концептуалізація детермінант війни в контексті соціологічного знання	15
Яковенко А. В. Базові настанови соціологічного знання та соціальна реальність	23
Злобіна О. Г. Соціальні трансформації в емоційному вимірі: від методологічних питань до методичних рішень	28
Мусієздов О. О. «Місто у свідомості його жителів»: робота Ф. Знанецького в контексті розробки соціологічної концепції міської ідентичності	36
Мельніков А. С. Проблеми девіантної поведінки і моралі в екзистенціальній соціології Джека Дугласа	42
Байдак Т. М., Болотова В. О. Споживча лояльність у полі соціологічного дискурсу	47
Ляпіна Л. А. Мультикультуралізм групових відмінностей: соціологічна концепція А. М. Янг	52
Бойко Д. М. Символічне насильство як об'єкт соціологічного дослідження: між Бурдьє та Жижеком	57
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Малес Л. В. Декомунізація столиці: зміни в урбанонімії (методи, перші результати)	62
Лінцова Н. Ю. Диференціація сільських стилів життя в умовах соціальних трансформацій	68
Ніколенко В. В. Українська гастрономічна культура як соціальний феномен	75
Янушаускене Д. Трудова експлуатація трудових мігрантів: за результатами емпіричного дослідження литовських мігрантів	82
Артьомов П. М. Футбольний хуліганізм у медійному просторі: європейський та вітчизняний контексти	92
Десенко Д. С. Демонстративна співприсутність як інструмент виробництва солідарності	96
РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ	
Подольська Є. А., Єременко Ю. В. Обдарованість як наукове поняття та соціально-психологічний феномен	103
Сокурянська Л. Г. Реформування вітчизняної вищої школи в оцінках учасників освітнього процесу	108
Сорока Ю. Г. Оцінка українськими студентами якості, змісту та організації навчального процесу (на матеріалі емпіричного дослідження)	114
Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень	123
Вимоги до публікацій	124

СОДЕРЖАНИЕ

Contents	6
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Герасина Л. Н. Европейский выбор Украины: стратегический «дрейф» к оптимальной модели демократии	7
Требин М. П. Концептуализация детерминант войны в контексте социологического знания	15
Яковенко А. В. Базовые установки социологического знания и социальная реальность	23
Злобина Е. Г. Социальные трансформации в эмоциональном измерении: от методологических вопросов к методическим ответам	28
Мусиездов А. А. «Город в сознании его жителей»: работа Ф. Знанецкого в контексте разработки социологической концепции городской идентичности	36
Мельников А. С. Проблемы девиантного поведения и морали в экзистенциальной социологии Джека Дугласа	42
Байдак Т М., Болотова В. А. Потребительская лояльность в поле социологического дискурса	47
Ляпина Л. А. Мультикультурализм групповых различий: социологическая концепция А. М. Янг	52
Бойко Д. Н. Символическое насилие как объект социологического исследования: между Бурдьё и Жижеком	57
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Малес Л. В. Декоммунизация столицы: изменения в урбанистике (методы, первые результаты)	62
Линцова Н. Ю. Дифференциация сельского стиля жизни в условиях социальных трансформаций	68
Николенко В. В. Украинская гастрономическая культура как социальный феномен	75
Янушаускаене Д. Трудовая эксплуатация трудовых мигрантов: по результатам эмпирического исследования литовских мигрантов	82
Артемов П. Н. Футбольный хулиганизм в медийном пространстве: европейский и отечественный контексты	92
Десенко Д. С. Демонстративное сопричастие как инструмент производства солидарности	96

РАЗДЕЛ 3

ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Подольская Е. А., Еременко Ю. В. Одаренность как научное понятие и социально-психологический феномен	103
Сокурская Л. Г. Реформирование отечественной высшей школы в оценках участников образовательного процесса	108
Сорока Ю. Г. Оценка украинскими студентами качества, содержания и организации учебного процесса (на материале эмпирического исследования)	114
Восточнoукраинский Фонд социальных исследований	123
Требования к публикациям	124

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY

Gerasina L. European Choice of Ukraine: Strategic «Drift» to Optimum Model of Democracy	7
Trebin M.P. Conceptualization of Determinants of War in the Sociological Knowledge Context	15
Yakovenko A. Basic Attitudes of Sociological Knowledge and Social Reality	23
Zlobina O. Social Transformation in Emotional Aspect: from Methodological Issues for Technical Solutions	28
Musiyezdov O. "City in the Minds of its Inhabitants": the Work of F. Znaniecki in the Context of Elaboration of Sociological Urban Identity Concept	36
Melnikov A. Problems of deviant behavior and morality in the existential sociology of Jack Douglas	42
Baidak T., Bolotova V. Consumer Loyalty in the Field of Sociological Discourse	47
Liapina L. Multiculturalism group differences: sociological concept A. M. Young	52
Boiko D. Symbolic Violence as the Object of Sociological Research: Inter Bourdieu and Zizek	57

EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY

Males L. Decommunization of the Capital: Changes in Urbanonymy (Methods and the First Results)	62
Lintsova N. Diferentiation of the Rural Lifestyle in Social Transformation	67
Nikolenko V. Ukrainian Gastronomic Culture as a Social Phenomenon	75
Janušauskienė D. Labour Exploitation of Migrant Workers: Reflection on the Empirical Research of Lithuanian Migrants	82
Artemov P. Football Hooliganism in the Media Space: European and Domestic Contexts	92
Desenko D. Demonstrative Co-presence as an Instrument of Solidarity Production	96

RESEARCH ON THE PROBLEM OF YOUTH AND EDUCATION

Podolskaya E., Eremenko Y. Giftedness as a Scientific Concept and a Social and Psychological Phenomenon	103
Sokuryanska L. Evaluation of National Higher School Reform by the Participants of Educational Process	108
Soroka Yu. Evaluation of the quality of the educational process content and organization by Ukrainian students, (based on empirical research)	114
East-Ukrainian Foundation for Sociological Research	123
The Requirements to the Publication	124

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 321.7(477)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЧНИЙ «ДРЕЙФ» ДО ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ДЕМОКРАТІЇ

Герасіна Людмила Миколаївна – доктор соціологічних наук, професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого)

У статті здійснений теоретичний аналіз найбільш значущих «моделей» демократії, які необхідно враховувати в процесі політичної модернізації України. У надскладних пост-революційних, воєнних умовах існує нагальна потреба у пошуку оптимальної, ефективної форми демократії та переоцінки траєкторії демократичного «дрейфу», що відбувається в умовах модернізації нашої країни. Процес «транзиту» України до демократії перш за все пов'язан з подоланням рудименту тоталітаризму й автократії. Проголошена сьогодні стратегія реформ фактично націлена на прогресивну модель європейської демократичної держави. Демократичні перетворення вже набули характеру закономірної тенденції, але їхнє протікання все ще залишається проблемним і кризовим, має соціально неупорядкований характер, поки що слабо керованим державними структурами. Тому «модель», що синтезує принципи неоліберальної, плюралістичної та соціальної демократії, може бути реалізована в Україні виключно шляхом збалансування і гармонізації розвитку об'єктивних та суб'єктивних чинників демократизації країни.

Ключові слова: демократичні принципи; народовладдя; ідентитарна, представницька, плебісцитарна, елітарна, неоліберальна, плюралістична, консоціальна, соціальна «моделі» демократії.

В статье осуществлен теоретический анализ наиболее значимых «моделей» демократии, которые необходимо учитывать в процессе политической модернизации Украины. В сверхсложных пост-революционных, военных условиях существует настоятельная потребность в поиске оптимальной, эффективной формы демократии и переоценки траектории демократического «дрейфа», происходящего в условиях модернизации нашей страны. Процесс «транзита» Украины к демократии прежде всего связан с преодолением рудиментов тоталитаризма и автократии. Провозглашенная сегодня стратегия реформ фактически нацелена на прогрессивную модель европейского демократического государства. Демократические преобразования уже обрели характер закономерной тенденции, но их протекание все еще остается проблемным и кризисным, имеет социально неупорядоченный характер, пока что слабо управляется государственными структурами. Поэтому «модель», синтезирующая принципы неоллиберальной, плюралистической и социальной демократии может быть реализована в Украине исключительно путем сбалансирования и гармонизации объективных и субъективных факторов демократизации страны.

Ключевые слова: демократические принципы; народовластие; идентитарная, представительская, плебисцитарная, элитарная, неоллиберальная, плюралистическая, консоциальная, социальная «модели» демократии.

In the article the theoretical analysis of the most meaningful «models» is carried out democracies which must be taken into account in the process of political modernization of Ukraine. In difficult soldiery terms after revolution there is a necessity of the detailed choice (or constructing) of optimum, effective form of democracy and overvalue of trajectory of democratic «drift», what be going on in the period of modernization of country. In the process of «transit» to democracy Ukraine overcame the rudimentary organs of totalitarian and autocratic epoches mainly, and the proclaimed strategy of reforms is actually aimed at the progressive model of the European democratic state. Democratic transformations found character of appropriate tendency already, but their flowing remains a problem and crisis, has socially

unregulated character, while poorly managed state structures. Therefore, the synthesized «model» of new-liberal, pluralism and social democracy can be realized in Ukraine exceptionally by balancing and harmonization of objective and subjective factors of democratization of country.

Keywords: democratic principles; democracy; identical, representative, plebiscite, elite, new-liberal, pluralism, consocial, social the «model» of democracy.

Процеси модернізації сучасної України, що обрала стратегію євроінтеграції, пов'язані зі стратегічним «дрейфом» до ефективної демократичної моделі розвитку країни та вирішення її кризових проблем. Між тим доцільно враховувати, що режим демократії є досить складним за сутністю, оскільки не тільки формує генеральну політичну лінію та суспільні цілі, але й вимагає узгодження суперечливих інтересів ключових «груп впливу», конкурентної апробації різних соціально-політичних альтернатив, забезпечення захисту прав опозиції, етнокультурних меншин, політкультурної толерантності в суспільстві. Демократичні принципи гарантують представництво інтересів різних суспільних груп при ухваленні політичних рішень, що підвищує легітимність влади і керованість політичної системи в цілому. Це *актуалізує* необхідність визначення на концептуальному рівні найбільш придатної для нашої країни «моделі» розвитку демократії, уточнити їх зміст і практичний потенціал можливого впровадження.

Політичний механізм демократії здатний гнучко пристосовуватися до різних форм організації соціуму, до системних перетворень і реформ, забезпечуючи конкуренцію ідей, альтернативних політичних проєктів, що зменшує ризики помилок і сприяє соціальному прогресу. Демократія, як правило, забезпечує досить високий рівень соціально-економічного добробуту людей, стійкість духовних традицій та політико-культурних орієнтацій. Проте кожній країні, що розбудовує демократичну систему, не слід забувати вислів Карла Поппера: «Демократію ми обираємо не тому, що вона багата чеснотами, а тільки для того, щоб запобігти тиранії. Обираємо з розумінням її недоліків і пошуками, як їх подолати» [1].

Мета цієї статті полягає у здійсненні герменевтичного і праксеологічного аналізу найбільш придатних «моделей» демократичного розвитку України як транзитивного суспільства.

Наукове переосмислення світового досвіду з розбудови демократичних суспільств і держав актуалізувало теоретичне оформлення цілісної доктрини демократії. У спадку класичних мислителів (Сократа, Аристотеля, Цицерона, Локка, Монтеск'є, Канта, Гегеля) і в модерному науковому дискурсі (А. де Токвіль, Р. Арон, Р. Дал, Г. Алмонд, К. Поппер, Й. Шумпетер, Н. Луман, С. Хантінгтон) демократія та її цінності представлені найбільш прогресивним напрямком суспільного розвитку. Величезний пласт цих концепцій складає фундаментальну основу для нашого теоретизування з визначеної проблеми. Наукою закріплені трактування «демократії» як способу суспільного буття, що створює найбільш сприятливі умови життєдіяльності та реалізації прав і свобод людини; як найбільш ефективної форми організації політичної (державної) влади в умовах природного соціального розшарування індивідів; як відкритої суспільної системи з високою політичною культурою еліти та соціуму. Найбільш універсальним і корисним для політичних перспектив України, на наш погляд, є трактування сутності демократії, надане вітчизняними науковцями у соціолого-правовому аспекті, як такого порядку суспільних відносин, що визначає зміст стосунків держави, влади і громадянина, його правове становище у суспільстві; це порядок, заснований на певній системі цінностей, ідеалів суспільного устрою та панівного гуманістичного світогляду [2, с. 68–69].

Грунтовний концепт трансформації та демократизації пропонує С. Хантінгтон у праці «Політичний порядок в суспільствах, що змінюються» [3]. Ключовим чинником успішної соціально-економічної й політичної модернізації перехідних суспільств він визначив здатність владних структур та інститутів держави забезпечити керованість даного процесу і стримувати неконтрольовану участь у політиці широких суспільних мас і окремих радикальних груп.

Але суспільні очікування постсоціалістичних країн, пов'язані з крахом тоталітаризму, надшвидкою соціальною трансформацією та демократизацією, виявилися дещо завищеними. Це змусило теоретиків «транзиту» переглянути формат «моделей» демократії перехідного періоду. В результаті процес демократизації був диференційований на етапи, які мають власну логіку. Перший етап, досліджений Д. Растоу і К. Поппером, – вихід із авторитаризму, перехід (*transition*) до демократії, формування інституціональних засад системи; другий – зміцнення (*consolidation*) демократичної системи влади; стійке функціонування режиму демократії (А. Пшеворські, Г. О'Доннел). На рубежі ХХ–ХХІ ст. українське суспільство рішуче заявило про своє місце в еволюції людської цивілізації,

визначивши як дійсно європейська країна вектор європейського розвитку, спрямований на демократизацію політичної системи.

Безперечно, нашій країні, яка майже чверть століття суперечливо долає шлях від авторитарно-бюрократичної до прогресивної демократичної системи влади, життєво необхідно не тільки формально закріпити ідеї та принципи європейської демократії, але й реально запровадити її функціональні інститути, політико-правові норми та найбільш ефективні механізми, щоб на цьому ґрунті успішно модернізувати соціально-економічні, політичні та правові відносини в суспільстві. «Демократія є знаряддям свободи, що діє трьома шляхами, – писав Р. Дал. – По-перше, вільні та справедливі вибори самі по собі вимагають політичних прав на вираження, створення об'єднань та опозицію. По-друге, демократія збільшує можливості самовизначення для тих, хто живе за законами, які вони самі собі обрали... По-третє, вона сприяє моральній самостійності, здатності кожного окремого громадянина зробити законодавчий вибір, а відтак набути, на найглибшому рівні, самоврядування» [4, р. 88–89]. Демократичний процес сприяє розвитку людини, зокрема, зростанню особистої відповідальності, водночас надаючи громадянам найкращі засоби вдосконалення та захисту спільних інтересів.

На нашу думку, Україна в процесі «демократичного транзиту», в тому числі революційних подій 2004 і 2013 років, здебільшого пододала рудименти тоталітарної й автократичної епохи. Нині її розвиток та проголошена стратегія реформ фактично націлені на прогресивну, демократичну модель держави і суспільства. У цьому процесі слід зазначити роль могутнього, об'єктивного чинника демократизації – «демонстраційний ефект» західних демократій, чиї економічні й соціальні успіхи як взірець викликають інтерес і повагу інших країн та вважаються прямим наслідком демократичного політичного порядку [5]. За наших часів у більшості держав Європи, американського континенту, в Австралії, ряді провідних країн Азії та Близького Сходу саме демократія стала політичним фундаментом державного устрою.

Демократичний прорив країн Східної й Центральної Європи, які модернізувалися наприкінці ХХ ст., не обмежувалися лише однією окремою соціальнозначущою метою: ефективність або співучасть, правова чи соціальна держава, захист меншості або влада більшості, автономія або авторитет. Навпаки, прагнучи швидкого еволюційного прориву та стабільного розвитку надалі, вони стратегічно комбінували якомога можна більше варіантів суспільних цілей, що викристалізувалися в ідеях ринкової демократії протягом усього постсучасного політичного процесу. Так, у 1990-х рр. аналітики, оцінюючи східноєвропейські демократичні ринкові реформи, сформулювали дві версії стратегій: «шокова терапія» та еволюціоністський (градуалістський) підхід, відомі, як «капіталізм через дізайн» та «капіталізм через еволюцію»; що відобразило конкурентні варіації демократичних перетворень неоліберальним або еволюційним шляхом [6, с.15-21]. Зрештою, демократичні процеси і процедури сприяли просуванню найбільш здатних і енергійних людей до влади, підвищуючи якість та конкурентоспроможність європейської політичної еліти.

Як доводить науковий дискурс щодо практик постсоціалістичних країн, процес стратегічного «дрейфу» суспільств до демократії зумовлений впливом ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників, які мають універсальний характер і не зайві для України:

- 1) поступова делегітимізація тоталітаризму і авторитаризму, декомунізація;
- 2) утвердження в політичній свідомості людей ставлення до демократії як до безальтернативної мети суспільного розвитку;
- 3) закріплення в конституційному порядку демократичних прав і свобод людини та громадянина, забезпечення їхнього права на справедливе судочинство;
- 4) міжнародна підтримка ліберально-демократичних перетворень в економічній, політичній і правовій сферах;
- 5) чітка ідентифікація режиму демократії з ринковою економікою, свободою підприємництва, приватною власністю та подоланням корупції;
- 6) масова підтримка демократичної стратегії реформ, яка б відповідала національно-історичному досвіду країни;
- 7) консолідація громадянського суспільства, розбудова його інституцій та структур; становлення «середнього класу»;
- 8) правове визначення суспільно-політичної відповідальності еліти влади за збереження демократичного курсу держави у внутрішній та зовнішній політиці.

На підставі політико-правових практик сучасних держав наукою концептуально розроблені різні «моделі» демократії [7]; їхнє розуміння зобов'язує політичний істеблїшмент України до відповідальної

історичної місії: здійснити свідомий «український вибір» із цих альтернатив, який би не суперечив суспільним очікуванням і запроваджував демократичні засади та механізми в державотворчій процес.

«Модель» *ідентитарної* демократії (Ж.-Ж. Руссо, К. Шмітт) засновується на ідеї цілісності народу, нації, класу як політичної нації; наявності у них єдиної волі та її публічної демонстрації. У межах цієї «моделі» домінує принцип належності всієї влади народу як цілісній колективній істоті; права кожного члена асоціації відчужені на користь общини. Народ представлений собою, а не вибраними представниками; його загальна воля безпосередньо виражається на зборах, визначає закони і діяльність влади. Таким чином, має забезпечуватись ідентичність колективної волі політичної нації та діяльності уряду, який технічно реалізує рішення народу. Проте український досвід початку 2000-х рр. засвідчує певний ідеалізм цієї «моделі»: ідентитарні принципи автоматично не забезпечують соборності політичної нації, не виключають протиріч у відносинах «індивід–суспільство–держава», «влада – політична опозиція»; тож не усувають підґрунтя конфліктів і протесту громадян проти злочинних дій влади. У цьому контексті доречно згадати тезу Ю. Хабермаса про те, що в сучасному дискурсі демократії саме практичні питання містять істину, відповідно, вимагають консенсусних, погоджувальних методів єднання.

«Модель» *представницької* демократії (Ш. Монтеск'є, М. Олсон, Ф. Хайек, Ф. Ешер) забезпечує конституційність і обмеження політичного панування, опосередковану участь громадян у державному управлінні через обраних представників. Основні принципи і механізми представницької демократії пропагує ліберальна ідеологія, що прагне чітко забезпечити принцип відповідальності, але при цьому дещо ігнорує принцип політичної співучасті. Воля народу делегується представникам – інституту посередників, які під власну відповідальність формують і ухвалюють політичні рішення. Представницька демократія здебільшого пов'язана з формою парламентських або парламентсько-президентських республік; абсолютна більшість сучасних демократій є представницькими [8, р. 120–124].

Слід зважати, що у цій моделі превалює ідея централізму влади; але відповідальне виконання урядом своїх зобов'язань, на наш погляд, має бути пов'язане з процедурами співучасті громадськості у владі. До цієї форми правління, згідно відновленої конституційної реформи 2004–2006 рр., повернулася і Україна. Після «революції Гідності» нашій державі необхідно суттєво реформувати інститути парламентаризму, дійсного представництва інтересів (зокрема, виборче право) і розширити місцеве самоврядування шляхом реформи з децентралізації влади, яку почали Президент і Верховна Рада VIII скликання.

Досить актуальною лишається «модель» *елітарної* демократії як правління політичної еліти, що є носієм демократичних цінностей завдяки своїй компетентності, професіоналізму, толерантності, урівноваженості [9]. В елітській теорії Й. Шумпетера критерії демократії у здійсненні влади досягаються завдяки певному порядку, коли окремі соціополітичні сили одержують у боротьбі за голоси народу право на ухвалення і реалізацію політичних рішень. Таким чином, роль громадян практично зводиться до відбору (рекрутування) правлячої еліти шляхом виборів, і де-факто відбувається латентне відсторонення мас від влади. За цією моделлю, диференційовані спільноти не мають постійного вирішального голосу в питаннях політики; але діє специфічний «розподіл праці», коли вибрана на певний термін «еліта влади» отримує делеговані функції представництва від більшості населення [10, с. 202].

Елітарна модель у роки незалежності знайшла чимало прихильників в українській політичній верхівці, які впевнені, що конкурентна змінюваність (циркуляція) еліт шляхом виборів автоматично забезпечує Україні прогрес і стабільність. Але при цьому народні маси вважалися некомпетентними, заідеологізованими, схильними до політичного радикалізму. Це був очевидний маніпулятивний дискурс! І ганебні електоральні фальсифікації на президентських виборах в Україні 2004 і 2010 рр., а також парламентських виборах 2006, 2012 і 2014 рр., показали, що законне волевиявлення народу перетворюється на елітарну, скриту, корпоративну справу політичних партій і блоків (які не гребували «сірими» і «брудними» політтехнологіями). Унаслідок цього, на жаль, елітарна «модель» політичного процесу призвела до відчуження громадян від реальної влади, породила «тінізацію» політики, економічну і політичну корупцію, апаратну бюрократизацію чиновництва і «номенклатурний» капіталізм; врешті, що визнається всіма експертами, – до встановлення в Україні так званої «гібридної олігархічної демократії».

На відміну від попередньої моделі, *плебісцитарна* модель демократії (М. Вебер) – це певний спосіб обрання лідерів і засіб надання владі легітимності шляхом залучення населення до суспільних справ. Вона гарантує право людей через референдуми, плебісцити, опитування висловлювати своє схвалення чи заперечення певних законопроектів, нормативно-правових актів влади. І хоч виникає колізія «надлишку свободи», але, чим більше прямої демократії, тим чутливішим стає уряд до вимог широких кіл громадян. Проте форми безпосередньої демократії за прямої участі громадян у прийнятті рішень

використовуються в Україні досить рідко (скоріш, як політична спекуляція), бо не забезпечені юридичним механізмом імплементації; навіть вимоги–накази Майдану часу «революції гідності» майже не реалізовані в українській політиці.

У державно-політичних практиках західних країн досить популярною є теорія і модель *ліберальної та неоліберальної демократії*, що передусім акцентує механізми представницької демократії (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, А. Камю). Її провідна теза пов'язана не стільки з владою більшості, скільки із захистом інтересів меншості; з правлінням такого уряду, який здатний не тільки ухвалювати рішення, а й нести за них відповідальність. У неоліберальних концептах (М.Олсон, Ф. Хайек, Ф. Ешер) демократизація трактується здебільш як максимізація шансів співучасті, як зростання суспільної відповідальності. В цій моделі демократія – це атрибут цивілізованого суспільства, її цінності не існують поза людським буттям; вони є принципами поведінки особистості та спільноти, орієнтирами в усвідомленні власних інтересів та здатності їх захищати і реалізовувати.

Через негативний політичний досвід, кризи і поточні проблеми України ця форма європейської демократії представляється цілком привабливою для нас, завдяки її основним принципам – конституційності та обмеженню політичного панування. Неоліберальна демократія передусім гарантує і захищає права і свободи особистості, підтримує свідомого громадянина й активне суспільство, яке в нашій країні виявило здатність до самоорганізації та самоуправління. Зрештою, для України не втрачають актуальності неоліберальні ідеї правової держави, більш чіткого функціонального розподілу гілок державної влади (по горизонталі й вертикалі), політичного плюралізму, автономії громадянського суспільства від державного втручання, недоторканості приватної власності й свободи бізнесу, обмеження примусового панування більшості над меншістю тощо [11, с. 5–9].

Однією з найбільш розвинутих у західній науці є «модель» *плюралістичної демократії* (А. Бентлі, Р. Дал, Б. Гросс, Г. Ласкі, Д. Трумен, Г. Уоллес). Її автори стверджують, що у сучасному суспільстві ані народ, ані особистість, а група стає головною рушійною силою демократичної політики. Фундаментальні тези цієї моделі можна узагальнити таким чином:

- «зацікавлена група» є центральним елементом демократичної організації суспільства, що гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод людини. Статус особистості в політиці не заперечується, але відтісняється на другий план;
- суперництво і «баланс групових інтересів» є соціальною основою демократичної влади;
- загальна воля не формується поза конкуренцією політичних акторів – це результат динаміки, конфліктної взаємодії та компромісу між групами;
- «раціональний егоїзм» (особистих і групових інтересів) є генератором суспільної активності;
- заборони і противаги розповсюджуються не тільки на інституційну сферу, а й на соціальну (стосовно груп–суперників);
- держава є органом, який відповідає за нормальне функціонування системи; арбітром, що гарантує дотримання законів і правил у змаганні різних груп; не допускає монополізації влади; підтримує соціальну справедливість і забезпечує гідні умови життя кожній людині;
- має місце певна дисперсія влади між різними Центрами впливу: державними інститутами, партіями, ЗМІ, лобі, «групами інтересів» тощо;
- є ціннісний консенсус у соціумі на ґрунті визнання і поваги всіх суб'єктів політичної конкуренції до державного ладу, закону, прав людини, демократичних правил «гри»;
- демократична організація базисних груп – умова реального представництва інтересів громадян (а не плюралізму еліт).

Конкретизацію плюралістичної демократії Р. Дал і Ч. Ліндблом здійснили у теорії *поліархії* (1953 р.). Завдяки більш реалістичному аналізу існуючих демократичних систем, в межах цієї теорії поліархія («правління багатьох») визначається як процес, завдяки якому пересічні громадяни можуть здійснювати контроль за політичними лідерами [12, с. 57–58].

Вважаємо надважливим для демократизації України і подолання її політичних криз враховувати зазначені Р. Далем умови, за яких зберігається стабільність режиму поліархії. Передусім, істотним «гальмом» демократії є надмірна централізація й концентрація влади, тому суттєвим чинником розвитку поліархії є розосередження економічних і політичних ресурсів. По-друге, політичні лідери для завоювання і утримання влади не повинні використовувати засоби насильства і ресурси силових структур (армії, поліції, прокуратури). По-третє, це наявність вільного, динамічного суспільства, організованого на принципах плюралізму. По-четверте, конфліктний потенціал субкультурного плюралізму має

врівноважуватися високим рівнем соціальної терпимості, толерантності. По-п'яте, активні громадяни держави мають характеризуватися високою політичною культурою і системою переконань, що ґрунтуються на ідеях плюралістичної демократії.

Більшість сучасних суспільств, як і Україна, є складноструктурними і містять соціальні елементи з характерними «сегментарними відмінностями», що мають етнічну, мовну, расову, релігійну, регіональну або ідеологічну природу. Для цих країн важливою умовою існування є політична стабільність, яка передбачає консолідовану підтримку системи, легітимність влади, громадський порядок і ефективність. А. Лейпхарт, досліджуючи складноструктуровані суспільства, визначає проблему «сегментарного плюралізму» і пропонує шлях її подолання в моделі *консоціальної* (співсуспільної) демократії, коли на основі згоди мінімізуються потенційні лінії розділення; ця «модель» демократії є найбільш затребуваною в Європі. Найсуттєвіша риса *консоціальної* демократії – високі гарантії збереження демократичних якостей і низький рівень примусу, що застосовується до соціуму. Реалізація цієї моделі передбачає ряд вимог:

- здійснення влади великою коаліцією політичних сил і лідерів з усіх сегментів складноструктурованого суспільства; створення коаліційного уряду за участю партій, що представляють основні верстви суспільства;
- пропорційність – головний принцип політичного представництва, розподілу посад у державному апараті та коштів державного бюджету;
- взаємне вето (правило «співпадаючої більшості») як гарантія надає додаткові шанси захисту важливих інтересів меншості та припускає при ухваленні остаточного рішення не звичайну, а кваліфіковану більшість (у 2/3 або 3/4 голосів);
- високий ступінь автономності кожного сегменту суспільства щодо управління своїми внутрішніми справами.

Для української політики має велике значення, що «модель» *консоціації* (демократичної співучасті у владі) спрямована проти відтиснення меншин на політичну периферію чи в жорстку опозицію. Але її можна застосувати у випадку, коли сегментарні групи мають свою політичну організацію та проводять відносно самостійну політику. Зазначимо, що суттєва роль тут відводиться елітам, які мають певну незалежність від тиску рядових членів при укладанні угод, компромісів і здобуття мінімального консенсусу щодо головних суспільних цінностей; це надає можливість послабити загострені протиріччя, навіть якщо в «низах» лишаються розбіжності або ворожість між людьми. Цим пояснюється те, що «автономний, регіональний елітизм» набуває значного впливу в глибоко розділених суспільствах (еліти Шотландії, Північної Ірландії, Каталонії, Криму і Сходу України). Особливе положення еліти провокує її егоїзм, ізоляціонізм, непідзвітність керівників членам групи. Такі можливі наслідки підказують, що *консоціальною* «модель» демократії доцільно використовувати лише у тих країнах, де сформувалась відповідальна політична еліта.

Найважливіше значення для України, що конституційно закріпила курс на демократичну, соціально орієнтовану, правову державу, на наш погляд, має «модель» *соціальної* демократії. Цей демократичний формат (притаманний країнам Північної та Центральної Європи) проголошує пріоритет людини як головної цінності суспільства і держави, забезпечує політичну рівноправність громадян і визнає їх джерелом влади, передбачає соціально-правову рівність як гарантію використання прав особистості у сфері політики, економіки, духовності [13, с. 38–50]. Ці вимоги не зводяться до егалітарного зрівняння у доходах, а передбачають забезпечення громадянам рівних стартових можливостей у реалізації своїх здібностей і прагнень. В умовах європейського політичного плюралізму, завдяки соціальній демократії сформувався потужний середній клас, який контролює владу, не допускає її надконцентрації та водночас надмірного соціального розшарування.

Воля більшості в демократичному суспільстві інституціоналізована досконалою системою представництва, а поєднання плюралізму і правового консенсусу при соціальній демократії забезпечує прийняття рішень більшістю при дотриманні прав меншості. «Питання в тому, – зазначає Роберт Дал, – чи є справедливим використання більшістю своїх основних політичних прав, щоб позбавити таких прав меншість? Відповідь, звичайно, повинна бути негативна. Адже так більшість заперечує права меншості, необхідні для здійснення демократичного процесу...» [14, с. 29–30]. У розвинених країнах Європи парламентська меншість надійно захищена не тільки конституцією і традиціями, а й регламентами представницьких органів. Наприклад, регламент парламенту Франції передбачає, що під час дебатів на пленарних засіданнях слід суворо дотримуватися правила «трьох третин», за яким: у виступах одна третина

часу призначена уряду, друга – урядовій більшості, а остання – опозиції. Власне з цим принципом демократії асоціюється ідея народовладдя.

Процес демократичної модернізації України вбачається складним і суперечливим, він містить дії з упровадження (запозичення) базових інститутів політики західного зразка, але нашій країні не продуктивно вдаватися до механічної «вестернізації». Бо інституціоналізація демократичних цінностей через специфіку людської свідомості не тягне їхнього ідентичного бачення всіма членами соціуму; а також прагнення політичної одноманітності, що є прямим шляхом до стагнації чи диктатури. Україна за чверть століття незалежності здолала першу фазу демократизації, завдяки конституційному закріпленню й апробації процедур демократії, спробам реформ і контрреформ у галузі державно-політичного управління та змін форми правління. Але ці зрушення дозволили сформуванню лише «гібридний» демократичний режим, коли в українській дійсності лишилися такі явища, як колосальна майнова нерівність у соціальній сфері; недосконалі партійна система, виборче право і судочинство тощо. На думку О. Скрипнюка, в ефективних демократіях між соціальною, правовою державою та громадянським суспільством має існувати «позитивний баланс стримування» [15, с. 429], коли держава перебуває під пильним контролем соціуму, котрий має можливість діяти в межах чинного законодавства.

Отже, друга фаза демократизації актуалізувала в Україні такі завдання:

- закріпити в соціумі ціннісні засади демократії; розвинути демократичні традиції та суб'єктивний чинник демократичних перетворень;
- модернізувати державне управління від центру до регіонів через подолання системної корупції, сприяти публічному менеджменту держави у набутті структурної легітимності;
- гарантувати права і свободи громадян, децентралізацію і поділ функцій влади, емансипацію національних меншин, чесну електоральну конкуренцію, удосконалити партійну систему;
- стимулювати розвиток інститутів ринку і приватної власності, потужність середнього класу, де складаються автономні «групи інтересів» і демократичні партії;
- розвивати соціально-економічну сферу через індустріалізацію, урбанізацію, зростання рівня освіти, доходів і мобільності населення, зменшення нерівності;
- сприяти емансипації та легалізації нових практик та ініціатив громадянського суспільства, контролю соціума над владою, особливо завдяки демократичним реформам децентралізації влади і місцевого самоврядування;
- послабити гостроту «конфлікту еліт» та політичних сил за владу; забезпечити рекрутування нової, демократичної еліти, здатної до модераторства у процесі демократизації України;
- активізувати політичні впливи незалежних мас-медіа та експертно-наукового середовища, наближаючи українську демократію до мерітократії.

Таким чином, демократичний європейський вибір сучасної України став беззаперечним і, як вбачається, мав би ґрунтуватися на синтезі найбільш сутєвих, несуперечливих рис *неоліберальної, плюралістичної та соціальної «моделей» демократії*, враховуючи кризовий політико-економічний стан країни, її полікультурну специфіку, інтернаціоналізований військовий конфлікт на Сході та анексію Криму.

Процес стратегічного «дрейфу» України до демократії поступово набуває характеру закономірної тенденції, що дає надію незворотності демократичних перетворень у нашій державі. Але їхнє протікання досі є проблемним і кризовим, має невпорядкований характер і поки що слабо керованим державними структурами за умов боротьби з сепаратизмом та необхідності військового захисту цілісності країни від зовнішньої агресії. Тому прогресивна європейська «модель» демократії може бути реалізована в Україні виключно шляхом збалансування і гармонізації розвитку об'єктивних та суб'єктивних чинників демократизації суспільства.

Література:

1. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Поппер : у 2 т. [пер. з англ. О. Коваленко, О. Буценко]. – К. : Основи, 1994. – 444 / 495 с
2. Цветков В. Демократія. Управління. Бюрократія / В. Цветков, В. Горбатенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 346 с.
3. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: «Прогресс – традиция», 2004. – 480 с.
4. Dahl R.A. Democracy and Its Critics / Dahl R.A. – New Haven: Yale Universite Press, 1989. – chap.8. – p. 88–89.

5. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Ларри Зидентоп ; [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2001. – 312 с.
6. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / [пер. з англ.; гол. ред. серії Дж. Перлін]. – К.: вид-во «Ай Бі», 2003. – 342 с.
7. Даль Р. О демократии / Роберт Даль; [пер. с англ. А.С. Богдановского]. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.; Гаджиев К. С. Введение в политическую науку Гаджиев К. С. – М.: Логос, 1997. – 540 с.; Цветков В. В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти : монографія / В. Цветков, І. Кресіна, А. Коваленко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 496 с.
8. The World Book Encyclopedia. – Volume 5. – p. 120–124.
9. Дай Т. Демократия для элиты. Введение в американскую политику / Т. Дай, Х.Зиглер ; [пер.с англ.] / – М.: Юридическая лит-ра, 1984. – 320 с.; Поренти М. Демократия для немногих. – М.: Прогресс, 1990; Глухова А. В. Элиты в современных политических процессах (опыт сравнительного исследования): монография / [А. В. Глухова и др.] – Воронеж: «Научная книга», 2009. – 177с.; Пилипенко В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Ніколаєвський. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – 158 с.
10. Шумпетер, Й.А. Капитализм, Социализм и Демократия / Й. А. Шумпетер ; [пер. с англ.] – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
11. Нудненко Л.А. Теория демократии / Л. Нудненко. – М.: «Юристъ», 2001. – 96 с.
12. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: монографія / [за загал. ред. Л.М. Герасіної, О. Г. Данильяна]. – Х.: Право, 2008. – 319 с.
13. Основи демократії: посібник. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.
14. Даль Р. Введение в экономическую демократию / Р. Даль ; [пер. с англ.] – М.: 1991. – 126 с.
15. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2000. – 600 с.

УДК 355.01

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДЕТЕРМІНАНТ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Требін Михайло Петрович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовані соціологічні концепції детермінант війни, що існують в соціології війни: теологічна (війна як результат помилки, яку Бог допустив, не підпорядкувавши людину собі повністю і давши їй відносну свободу волі), натуралістична (війна як свого роду космічне явище, загальний закон природи), психологічна (причини війни лежать в психології людини, в її вродженій схильності до «виробництва» хаосу і зла), біологічна (війни пояснюються біологічними законами і потребами людського роду), політична (акцентує увагу на органічному взаємозв'язку війни і політики, розглядає війну як продовження державної політики насильницькими засобами), економічна (війна як результат зростання економічної конкуренції між країнами), культурологічна (бачить причини воєн у культурних відмінностях, приналежності тих чи інших народів до різних цивілізацій) тощо. Автор пропонує висновок, згідно з яким монофакторні теорії та моделі детермінант війни є недостатніми і потребують поєднання.

Ключові слова: війна, соціологія війни, причини війни, насильство, збройне насильство.

В статье проанализированы социологические концепции причин войны, существующие в социологии войны: теологическая (война как результат ошибки, которую Бог допустил, не подчинив человека себе полностью и дав ему относительную свободу воли), натуралистическая (война как своего рода космическое явление, общий закон природы), психологическая (причины войны лежат в психологии человека, в его врожденной склонности к «производству» хаоса и зла), биологическая (причина войны объясняется биологическими законами и потребностями человеческого рода), политическая (акцентирующая внимание на органичной взаимосвязи войны и политики, рассматривающая войну как продолжение государственной политики насильственными средствами), экономическая (война как результат возрастания экономической конкуренции между странами), культурологическая (видит причины войн в культурных отличиях, принадлежности тех или иных народов к разным цивилизациям) и др. Автор предлагает вывод, согласно которому монофакторные теории и модели детерминант войны являются недостаточными и требуют объединения.

Ключевые слова: война, социология войны, причины войны, насилие, вооруженное насилие.

The article analyzes the concept of the causes of war existing in the sociology of war: the theological (war – the result of mistakes, God has allowed not subdued the man himself fully and giving it the relative free will), naturalistic (war as a kind of cosmic phenomenon, a universal law of nature), psychological (the causes of war lie in human psychology, the innate tendency to «produce» chaos and evil), biological (the reason for the war is explained by biological laws and the needs of the human race), political (emphasis on the organic relationship between war and politics), war as an extension of the state politics by violent means), economic (the war – the result of increasing economic competition between countries), cultural (see the causes of war in cultural differences, affiliation of the peoples of different civilizations) and others.

Keywords: war, sociology of war, the causes of war, violence, armed violence.

Війна була, є і буде в досяжному майбутньому складовою розвитку нашої цивілізації. Вся історія людства деякими істориками та теоретиками представляється як історія війн і воєнних конфліктів. І сьогодні на нашій планеті відбуваються воєнні дії, ллється людська кров, руйнуються житлові та адміністративні будівлі, лікарні, школи, заводи... Війна руйнує життя і долі людей і народів, змушує їх залишати свої місця проживання, ставати вимушеними переселенцями, позбавляє їх звичних стандартів життя і звичного кола спілкування. Війна приносить горе і розруху, і події в Донбасі і в Сирії – тому яскраве підтвердження. Тому усвідомити причини виникнення війн життєво важливо для людства в ім'я свого самозбереження.

Спроби дати відповідь на питання про причини війни мають багатовікову історію. Починаючи з мислителів сивої давнини (Сунь-Цзи, У-Цзи, Геракліта, Аристотеля) і закінчуючи сучасними дослідниками (Р. Арон, С. Хантінгтон, Х. Гофмайстер, М. ван Кревельд, Е. Тоффлер та ін.), були зроблені спроби розкрити причини того, що люди не хочуть жити мирно, а намагаються вирішити виникаючі протиріччя воєнним шляхом [1; 2; 6; 7; 12; 14-19; 21; 25; 33]. Як результат – з'явилася велика кількість відповідей на одно і те ж питання: «У чому полягають причина війни?». Але типологія та критичне осмислення всіх цих концептуалізацій і досі не здійснене. Тому ми поставили собі за мету для даної статті проаналізувати існуючі концепції детермінант війни.

Ще у стародавні часи формулювалися перші припущення про причини воєн. У вченнях античних філософів вони отримали вже більш-менш раціонального виду. Виникли елементи майбутніх теологічного, натуралістичного, психологічного, біологічного, демографічного, політичного, географічного, соціального, економічного, культурологічного детермінізмів.

Проте в античному світі переважало релігійно-міфологічне тлумачення причин воєн. Характерним прикладом тому служить грецька міфологія, згідно з якою війна передує самому народженню існуючого світопорядку. Відповідно, більшість світоглядних концепцій того часу (як стихійно сформованих) так і теоретично оформлених, війну вважало злом – але злом необхідним, неминучим, з яким доводиться миритися. Подібні погляди ґрунтувалися на фаталістичному або волюнтаристському розумінні причин війни. Фаталістичні погляди, як правило, були пов'язані з розумінням причин війни як «волі богів». Тут можна навести в якості прикладу концепцію давньогрецького історика Геродота, який описує війну між грецьким царем Крезом і перським царем Кіром. Крез, який потерпів поразку, був схоплений, і на питання про те, хто з людей схилив його йти війною на Персію, відповів Кіру: «Винен в цьому бог еллінів, який спонукав мене воювати. Ніхто ні є таким безрозсудним, щоб віддав перевагу війні миру, бо під час миру діти ховають батьків, під час війни батьки – дітей. Але, мабуть, божествам дуже приємно, що так трапляється» [16, с. 11]. У Середньовіччі теологічна концепція домінувала: так один з батьків церкви Аврелій Августин визнавав війну необхідним злом, без якого не може бути блага християнському світу і справедливості: війна є продуктом Божественного приречення, від Бога і походить щира справедливість війни, що ведеться в ім'я віри, в ім'я християнства. Фома Аквінський також вважав, що війна буде справедливою, якщо вона породжена освяченими церквою «законними причинами», ведеться «законною владою», переслідує «законні цілі». Німецький військовий діяч Гельмут Карл Бернгард фон Мольтке-старший, полемізуючи з пацифістами, так висловлював своє світоглядне ставлення до війни: «Вічний мир є мрією, і притому не прекрасною: війна ж є встановленням божественного світопорядку» [11, с. 26]. У наш час теологічний підхід бачить, насамперед, причину війни в тому, що Бог зробив помилку, не підпорядкувавши собі людину повністю і надавши їй відносну свободу волі. Захоплені честолюбством і всілякими прагненнями, люди «повстають проти Бога», наслідком чого і є війна. Такі погляди, насамперед, характерні для таких теологів, як Р. Нібур і П. Тілліх. Так, Р. Нібур у книзі «Мораль людини і аморальне суспільство» (1936) писав, що людина йде в своїй кровожерливості значно далі звіра, і людське суспільство завжди буде нагадувати джунглі: воно перебуває у нескінченному стані війни.

Натуралістичний підхід розглядає війну як свого роду космічне явище, загальний закон природи, тому її причини нібито лежать у витоків буття Всесвіту, а сама війна грає роль генератора всякого руху. Вперше цю думку висунув Геракліт, за яким «війна – батько всього, мати всього», «все виникає і руйнується через війну», «безсмертні – смертні, смертні – безсмертні; смертю один одного вони живуть, життям один одного вони вмирають» [9, с. 45]. Певною мірою цей термін може розцінюватися в його тлумаченні як такий, що співпадає з поняттям «боротьба» взагалі. Близькість понять «боротьба» і «війна» у Геракліта не є випадковою: цим він підкреслював протилежність, непримиренність протилежностей, конфліктний характер їх вирішення. Г. Гегель слідом за ним також вважав, що війни «викликаються природою речей», і саме на це вказують «повторення історії», перед якими повинна замовкнути «порожня балаканина» людей. «Для абсолютного духу, - заявляв він, - немає поняття справедливості і несправедливості. Всесвітня історія права абсолютно. Тому виправдана і війна як її прояв» [3, с. 355].

Впливові позиції в традиції дослідження феномену причин війни займає психологічний підхід. Ще в давнину домінувало переконання (наприклад, Фукідід), що війна є наслідком поганої людської природи, тобто вродженої схильності до «вироблення» хаосу і зла. У ХХ столітті ця ідея була використана З. Фрейдом при створенні теорії психоаналізу: він доводив, що причини воєн лежать у людській психіці, де відбувається боротьба двох начал – Еросу і Танатосу, тобто сексуального потягу і прагнення до смерті. У більш пізньому викладі своєї теорії потягів Фрейд тлумачив агресію як вихід основоположного потягу до

смерті, і прийшов до переконання, що війну варто розуміти як спробу психологічного самозбереження народу, як вихід назовні деструктивного потяга до самознищення, перенесення цього потягу з власного «Я» (або зі свого народу) на інші народи. В наш час основними представниками даного підходу є Х. Болдуїн, А. Кестлер, С. Кобленц, У. Маккдаугалл, А. Міллер, Г. Тард, Л. Уорд, Д. Уотсон, Г. Екклз та ін. Причому серед прихильників цього підходу є дві групи, що істотно розрізняються. Одна дотримується фаталістично-песимістичної тези про невикореність причин воєн. Ось як це обґрунтував американський психолог А. Кестлер: «В силу «необробленості» і «ірраціональності» своєї природи людина є найжорстокішою з тварин, бо, опанувавши таємниці природи, вона використовує досягнення науки і техніки на шкоду людському роду» (цит. за [20, с. 11]). Поєднання інстинктивної агресивності людей з ракетно-ядерною зброєю масового знищення ставить сьогодні людство на грань катастрофи, запобігти якій, на думку Кестлера, практично неможливо. Інша група не вважає «войовничий інстинкт» невикоринним. Так, С. Кобленц у книзі «Від стріли до атомної бомби. Психологічна історія війни» стверджує, що війна є протиприродним станом людини, але людина «виховалася у війнах», і війна стала продуктом її «психологічних імпульсів». Хоча коріння, причини війни, вважає Кобленц, і лежать у психології людини, вони піддаються усуненню; але для цього людину необхідно перевиховати. Говорячи словами психосоціолога Х'юберта Боннера, «людей штовхає до ненависті і до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, який накопичується в людині у ранньому дитинстві» [26, р. 372]. Також досить міцні позиції у психологічному обґрунтуванні воєн утримують біхевіористи (Ф. Олпорт, Е. Торндайк, Д. Уотсон та ін.), які стверджують, що причини всіх соціальних явищ слід шукати зовсім не «всередині» людини, а у впливі середовища.

Біологічний підхід пов'язує причини воєн не з індивідуальною психологією людини, а насамперед з біологічними законами і потребами людського роду. Чільне місце серед біологічних теорій займає так звана етологічна теорія. Завдяки роботам Лоренца (а також Р. Ардрі, Дж. Скотта, Д. Морріса та ін.) положення етології були перенесені в соціально-гуманітарне знання, що призвело до утворення особливої школи у дослідженні причин війн. Прихильники цієї школи вважають, що ключ до розуміння феномену соціального насильства лежить у вивченні поведінки тварин, яка роз'яснює і агресивні вчинки людей. Так, голландський етолог Дж. Уїнд підкреслює: ... дія певних генів обумовлює поведінку, що характеризується як агресивна і тому має однакові коріння як у людини, так і в інших представників тваринного світу» [23, с. 74]. В. Денисов з цього приводу пише: «Ґрунтуючись, зокрема, на так званому фізіологічному принципі «пускового механізму» і переносячи його дію у сферу соціального насильства, – вони висунули ідею про вроджену інстинктивну агресивність людської природи» [5, с. 78]. У 40 роки ХХ ст. увагу деяких учених особливо привернули успіхи генетики, і відповідна концепція «біологічного детермінізму» стверджувала, що потреба у війні самою природою запрограмована в людських генах, а тому покінчити з війною можна лише шляхом особливого впливу на спадковий матеріал, оскільки закладені в генах імпульси до насильства і війни передаються з покоління в покоління.

Сьогодні достатньо впливовим у дослідженні причин виникнення війн є демографічний підхід, близький до біологічного. У цьому підході слід виокремити два напрями: мальтузіанство (неомальтузіанство) і «теорію переважання молоді». Англійський економіст Т. Мальтус ще у ХІХ ст. висловив думку про закономірне відставання зростання засобів до існування від зростання народонаселення, що нібито робить хвороби, голод і війни фактором, що усуває цю невідповідність. Після Другої світової війни неомальтузіанство стало досить популярним. Справа у тому, що в країнах Азії, Африки та Латинської Америки стався так званий «демографічний вибух»: якщо на початку ХХ ст. абсолютний щорічний приріст населення Землі становив 10-15 млн., а у середині століття – 40-50 млн., то в наші дні він досягає 80 млн. осіб. В окремих регіонах Землі процвітає бідність, злочинність, хвороби, неграмотність, тому представники неомальтузіанців вважають війну необхідним, а іноді неминучим засобом обмеження чисельності людей на Землі. «Війна, - зазначав Поль Ребу, - біологічне явище, а жорстокість війн пропорційна надлишковому населенню. ... Зростання населення робить необхідним застосування атомної бомби. Атомна бомба - необхідний засіб руйнування, пропорційний зайвій кількості людей» [32, р. 253-255].

«Теорія переважання молоді» істотно відрізняється від теорії мальтузіанства. Її адепти вважають, що поєднання великої кількості молодих людей в окремих регіонах планети (мова йде, насамперед, про країни, що розвиваються) за умов безробіття веде до збільшення ризику війни. Тоді як мальтузіанська теорія фокусується на протиріччі між зростаючим населенням і наявністю природних ресурсів, «теорія переважання молоді» фокусується на невідповідності між кількістю бідних молодих чоловіків, які не

успадковують майна, і кількістю доступних робочих позицій в існуючій соціальній системі поділу праці. Великий внесок у розвиток даної теорії внесли американський соціолог Джек Голдстоун і німецький соціолог Гуннар Хайнсон. Згідно з Хайнсоном, який першим запропонував теорію переважання молоді в її найзагальнішій формі, перекіс трапляється, коли від 30 до 40 відсотків чоловічого населення країни належить до «вибухонебезпечної» вікової групи - від 15 до 29 років. Зазвичай цьому явищу передують вибухи народжуваності, коли на одну жінку припадає по 4-8 дітей. У разі, коли на одну жінку припадає 2,1 дитини, син займає місце батька, а дочка - матері. Загальний коефіцієнт фертильності в 2,1 призводить до заміщення попереднього покоління, тоді як більш низький коефіцієнт веде до вимирання населення. У разі, коли в родині народжується 4-8 дітей, батько повинен забезпечити своїм синам не одну, а дві-чотири соціальні позиції. З огляду на те, що кількість позицій в суспільстві не може збільшуватися з тією ж швидкістю, що і кількість їжі, підручників і вакцин, безліч «розлючених молодих людей» виявляється в ситуації, коли їхній юнацький гнів виливається у насильство. Їх занадто багато у демографічному відношенні, вони не мають роботи (або застрягли на нешанованій, низькооплачуваній посаді), часто не мають можливості вести сексуальне життя доти, поки їхні заробітки не дозволять їм завести сім'ю. Релігія та ідеологія у цьому випадку є вторинними факторами і використовуються лише щоб легітимізувати насильство, але самі по собі вони не можуть служити джерелом насильства, якщо у суспільстві не існує переважання молоді.

Політичний підхід у дослідженні причин війни має багатовікову історію. Свого часу ще Г. Гегель підійшов до розуміння війни як знаряддя політики: «Військами користувалися для досягнення особливих цілей політики» [4, с. 291]. Інший німецький мислитель Карл фон Клаузевіц визначив політичну природу війни, з'ясував органічний взаємозв'язок збройної боротьби і політики. У передмові до найвідомішої своєї книги «Про війну» він писав: «Війна є ні що інше, як продовження державної політики іншими засобами» [6, т. 1, с. 11] і акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, - зазначав К. Клаузевіц, - це акт насильства, який має на меті змусити противника виконати нашу волю» [6, т. 1, с. 23]. У одному з параграфів він наводить й інше визначення: «Війна є акт людських відносин... відноситься до сфери суспільного життя. Війна є зіткненням великих інтересів, яке розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних конфліктів» [6, т. 1, с. 163].

Наприкінці XIX ст. в розвиток політичного підходу зародилася геополітична концепція походження воєн. До батьків-засновників геополітики можна віднести таких авторів, як Р. Челлен (Швеція), Х. Маккіндер, Дж. Фейргрів (Велика Британія), А.Т. Мехен, І. Боумен і Н. Спайкмен (США). Фрідріх Ратцель у своїй книзі «Про закони просторового зростання держав» (1901) вивів сім законів експансії (або «просторового зростання») держав. Дане зростання обумовлене тим, що «зростаючий народ потребує нових земель для збільшення своєї чисельності», а «вище покликання народу в тому, щоб поліпшити своє географічне положення». Закони ці такі: 1) простір держав зростає разом із зростанням культури; 2) просторове зростання держави супроводжується іншими симптомами розвитку (розвитком ідей, торгівлі, виробництва, місіонерством, підвищеною активністю в різних сферах); 3) зростання держави здійснюється через приєднання та поглинання менших держав; 4) кордон є периферійним органом держави і як такий є свідченням її зростання, сили або слабкості, а також змін в її організмі; 5) у своєму зростанні держава прагне увібрати у себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, басейни річок, рівнини, райони, багаті ресурсами; 6) вихідний імпульс до просторового росту приходить до держав ззовні - завдяки перепадам рівнів цивілізації сусідніх територій; 7) загальна тенденція до злиття і поглинання слабших націй, що розгалужується у ході свого розвитку, переходить від держави до держави, і в міру переходу набирає силу, тобто безперервно підштовхує до все більшого збільшення територій [16, с. 21-22]. Ці закони були покликані строго обґрунтувати неминучість територіальних завоювань за допомогою воєнних дій.

Соціальний детермінізм виникнення війн має дещо більш тривалу історію, ніж геополітика. П'єр-Жозеф Прудон у своїй книзі «Війна і мир» стверджував, що воєн і революцій не було б, якби потреби громадян були б задоволені. Війна «виникає внаслідок нестачі засобів до життя, порушення економічної рівноваги» [12, т.1, с. 82]. Дещо інакше думав Г. Спенсер, за яким війна є природною функцією соціального організму, необхідною для його нормального розвитку: «Подібно до того, як в індивідуальному організмі нервово-м'язовий апарат, що виконує боротьбу з оточуючими організмами, зароджується в цій боротьбі і розвивається нею ж, так і урядово-військова організація суспільства породжується війнами між суспільствами і розвивається ними ж. Або, кажучи більш строго, цим шляхом розвивається та частина урядової організації суспільства, яка обумовлює успішність суспільного

співробітництва у боротьбі з іншими суспільствами» [13, с. 327]. Наприкінці 1960-х - початку 1970-х років велику популярність у світі набула теорія канадського соціолога М. Маклюєна, викладена в його книзі «Війна і мир у світовому глобальному селищі» (1968). Автор побудував свою концепцію на абсолютизації ролі засобів комунікації у громадському розвитку. Він стверджував, що цивілізація - це мати війни, а засоби комунікації (спочатку усні, потім письмові, друковані, електричні й електронні) визначили відповідні епохи і цивілізації, і війна розглядається ним як ще один засіб міжплемінних, а потім і міжнародних «контактів». Вона є природним станом, в якому людина, плем'я, народ знаходять засоби утвердження своєї самотності. Досить цікаве бачення проблем запропонували представники структурно-функціонального аналізу: Т. Парсонс і Р. Мертон зображують суспільство як єдину систему взаємодіючих елементів, серед яких є «функціональні», що сприяють його нормальній діяльності, і шкідливі, «дисфункціональні», які руйнують соціальну структуру. Тому війна зображується як необхідна функція існування соціальних структур.

Теза, що причини воєн лежать не в зовнішніх зіткненнях, не поза суспільствами, а всередині них, сформульовані у «Доповіді з залізної гори», підготовленої у 1967 р. у Нью-Йорку спеціальною науково-дослідницькою групою. Значну роль у соціологічних вченнях про війну грають теорії, які вбачають джерела воєн у «природній» напруженості відносин між державами і в природі самої держави як соціального інституту. Надзвичайно важливе місце тут займає «теорія конфлікту». Як приклад можна навести книгу К. Боулдінга «Конфлікт і оборона», де автор стверджує, що конфлікт знаходиться в самій природі людських відносин і навіть є необхідним людині, а для його заміни або «розрядки» людина нібито створює ігри, спортивні змагання тощо. Коріння суспільних конфліктів лежать у боротьбі людей за матеріальні блага, тому і виникають війни.

Економічний підхід розглядає війну як зростання економічної конкуренції між країнами. Війни починаються як спроба захопити ринки і природні ресурси і - як наслідок - багатство. Ще Аристотель говорив переважно про економічні причини війни: «Військове мистецтво можна розглядати до певної міри як природний засіб для придбання власності, адже мистецтво полювання є частиною військового мистецтва: полювати потрібно як на диких тварин, так і на тих людей, які, будучи від природи призначеними до підпорядкування, не бажають підкорятися; така війна за природою своєю є справедливою. Отже, один з видів мистецтва придбання (війна. - *М.Т.*) є за природою своєю частиною науки про домогосподарство» [1, с. 389]. Зауважимо, що термін «домогосподарство» Аристотель застосовує до питань конкретної економіки. Н. Макіавеллі підкреслював, що війна потрібна для того, «щоб збагатитися самому та зробити ворога біднішими» [8, с. 218].

Як близьку до економічного підходу можна розглядати марксистську концепцію походження війн, відповідно з якою, війна є методом, за допомогою якого панівні класи захищають свої інтереси. Війни - частина природного розвитку вільного ринку і вони зникнуть тільки тоді, коли відбудеться світова революція. Можновладці, підкреслював Енгельс, «знають тільки один засіб порятунку - війну» [22, с. 326]. Вони вдаються до її допомоги, щоб «відтягнути» (або «відстрочити») революцію, щоб відвернути сили від революційного руху і перешкодити розвитку демократичних процесів. Творці комуністичного вчення критикували точку зору на війну як «абсолютне зло», вони визнавали необхідним конкретноісторично підходити до оцінки війни і закликали розрізняти її політичне значення у залежності від соціальної обстановки і цілей, які при цьому переслідуються, а також бачили основну причину воєн у пороках соціального та політичного ладу суспільства, в якому вони жили.

Культурологічний підхід бачить причину воєн в культурних відмінностях, приналежності тих чи інших народів до різних цивілізацій. Найяскравішим прикладом цього підходу є концепція зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона, який стверджує: «Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів будуть визначатися культурою... Нація-держава залишиться головною дійовою особою у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями - це і є лінії майбутніх фронтів» [18, с. 33]. У книзі «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон дає розгорнуту характеристику особливостей воєн по лініях розлому. З точки зору Хантінгтона, в конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть бути залучені групи, які розташовані в географічно віддалених районах; у цьому випадку угруповання, яке не контролює уряд, зазвичай бореться за незалежність. У конфлікти по лінії розлому в межах однієї країни можуть також бути втягнуті і групи, які географічно «перемішані». У цьому випадку постійна напруженість відносин час від часу вибухає насильством, як це відбувається з індусами і мусульманами в Кашмірі і з мусульманами і

китайцями - в Малайзії. Можлива і повномасштабна війна (особливо коли виникають нові держави і встановлюються їх кордони) - і тоді народи розділяють насильно, вдаючись до крайньої жорстокості. Хантінгтон вважає, що іноді конфлікти по лініях розломів являють собою боротьбу за контроль над народом, однак набагато частіше боротьба йде все ж за володіння територією. Метою щонайменше одного з учасників конфлікту є завоювання території та звільнення її від іншого народу шляхом вигнання або фізичного знищення, або і того й іншого разом, що являє собою «етнічну чистку». Територія, що є об'єктом спору часто розглядається однією або обома сторонами як край важливий символ їхньої історії та ідентичності, як священна земля, на яку вони мають непорушне право: Косово, Нагірний Карабах, Західний берег річки Йордан, Кашмір тощо. Хантінгтон підкреслює, що, «як правило, війнам по лініях розломів притаманні деякі, але не всі риси національно-релігійних воєн. Вони є тривалими конфліктами. Коли такі війни відбуваються всередині держав, то тривають вони в середньому в шість разів довше, ніж війни між державами» [19, с. 408-409]. Війни по лініях розломів, з точки зору Хантінгтона, є війнами змінного характеру: вони можуть вибухнути акціями масового насильства і потім згаснути до уповільнених бойових дій або вилитися в похмуру ворожість тільки для того, щоб активізуватися знову. Оскільки війни по лініях розломів, подібно до інших міжгромадських воєн, мають тривалий характер, їх наслідком зазвичай є велика кількість загиблих і біженців. Так, за оцінкою Т. Гарра і Б. Хаффа [31, р. 160-165], у війнах по лініях розломів на початку 1990-х років загинуло, наприклад: 50 000 осіб на Філіппінах, 50 - 100 тис. осіб на Шрі-Ланці, 20 000 людей в Кашмірі, від 0,5 до 1,5 млн. людей в Судані, 100 000 осіб у Таджикистані, 50 000 - у Хорватії, від 50 до 200 тис. - у Боснії, 30 - 50 тис. у Чечні, 100 000 - в Тибеті, 200 000 - у Східному Тиморі. Чисельність біженців у результаті всіх цих конфліктів є набагато більшою: за різними оцінками, вимушеними переселенцями через події, наприклад, на Донбасі стало 2,5 млн. людей. Разом з тим, Хантінгтон зазначає, що «тоді як війни уздовж ліній розломів схожі з іншими національно-релігійними війнами за тривалим характером, високим рівнем насильства та ідеологічної подвійності, відрізняються вони у двох аспектах. По-перше, в громадянських війнах можуть брати участь етнічні, релігійні, расові чи мовні групи ... Війни уздовж ліній розломів майже завжди відбуваються між людьми, що належать до різних цивілізацій ... По-друге, інші міжгромадські війни мають локальний характер, і, отже, ймовірність їх розростання і залучення до конфлікту додаткових учасників відносно мала. У війнах же, що відбуваються уздовж ліній розломів, навпаки, за визначенням беруть участь групи, які являють собою частину більших культурних сутностей» [19, с. 410-411]. Це, нагадаємо, було написано задовго до подій на Донбасі.

Нарешті, плюралістичний підхід відстоює думку про множинність причин війни. «Конфлікти в сучасному світі, - писав американський дослідник Бейкер Браунелл, - не мають єдиного «насіння» або «джерела». Вони мають безліч причин, тому вони не можуть бути вирішені якоюсь однією формулою або системою добровільного контролю. За цими конфліктами завжди стоять групи з особливими інтересами та інститутами того чи іншого роду, кожна зі своєю «публікою», і кожна - зі своїми вимогами абсолютної влади над сферою свого інтересу» [30, р. 117]. Цю ж думку поділяє американський політолог Куїнсі Райт: «Війни виникають у результаті безлічі комбінацій змін у різних відносинах - технологічних, фізичних, соціологічних та інтелектуальних. Немає єдиної причини війни. Світ балансує між багатьма силами. Зміни в деяких особливих силах (тенденціях, рухах чи політичних цілях) можуть в одному випадку вести до війни, але в інших умовах подібні ж зміни можуть вести до миру» [34, vol. 2, р. 1284]. Найвідоміші представники плюралістичного напрямку - швейцарець Р. Біглер, німець В. Таймер, англієць М. Гінзберг, американець Р. Кларк та ін. Так, Р. Біглер пише: «Неймовірно велика кількість факторів сприяє початку війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому ці комплексні окремі фактори можуть комбінуватися у нескінченних варіантах. Якщо були відомі тисячі з них, то залишаються не відкритими мільйони інших комбінацій» [24, с. 79].

Достатньо близькою до плюралістичного підходу є полемологія - наука про війну (від грецьких слів *πόλεμος* - війна і *λόγος* - слово, вчення), що сформувалася у Франції наприкінці 40-х років ХХ ст., а в 1966 р. отримало статус офіційної концепції. Творцем цієї теорії є професор Гастон Бутуль, який очолював Французький інститут полемології і був віце-президентом Міжнародного інституту соціології (інститути полемології були також створені в Іспанії, Італії та Нідерландах). Згідно з ним, «війна, яка у ХVIII ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими» [28, р. 28-29]. Його послідовник генерал Р. Каррер писав, що «полемологія розглядає війну як зло, але більшою мірою як хворобу, знання джерел і вірусів якої дозволить встановити точний діагноз і провести відповідну терапію» [16, с. 40-41]. Бутуль

визнає і економічні, і політичні, і соціальні (й інші) причини війни, але основну причину війни він бачить в індивідуальній агресивності людини, яка живе у складних соціальних умовах, що підпорядковані особливим зв'язкам, наявність яких забезпечує реалізацію агресивних інстинктів. Соціальним чинником, що прискорює «вихід» агресивних інстинктів, у Бутуля є перенаселеність країн. Джерелом перенаселеності є наявність великої кількості «неспокійної і схильної до авантур молоді», під тиском якої «покоління батьків» організовує масові еміграції «синів» (або війни). Це, каже Бутуль, є дві класичні форми зниження чисельності молодого населення, бо «нарешті, війна - це теж організована і озброєна еміграція на територію ворога або «на небо» [29, р. 36]. Сам же процес виникнення війни він малює таким чином: «Як тільки колективна агресивність [пов'язана з тиском чисельності молодого покоління. - *М.Т.*] досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога і сварки. Але лише ворог знайдений, колективна агресивність, що з початку свого зародження виступала у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету - противника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдовувальну раціоналістичну аргументацію» [27, р. 36].

Поряд з описаними підходами до розуміння походження війн існує ще низка інших концепцій, що роблять акцент на інших моментах у розвитку соціуму і виокремлюють, відповідно, його інші «больові точки». Нам же важливо усвідомити те, про що свого часу писали Б. Рассел і А. Ейнштейн у своєму «Маніфесті»: «Ми повинні навчитися мислити по-новому, ми повинні навчитися запитувати себе не про те, які кроки треба зробити для досягнення воєнної перемоги того табору, до якого ми належимо, бо таких кроків більше не існує; ми повинні поставити собі інше питання: які кроки можна зробити для попередження збройної боротьби, результат якої буде катастрофічним для всіх її учасників» (цит. за: [10, с. 27]).

Література:

1. Аристотель. Политика // Сочинения. В 4 т. Т.4 / Аристотель; Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С. 376-644.
2. Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон; Пер. с фр. Под общ. ред. канд. полит. наук Даниленко В.И. – М.: NOTA VENE, 2000. – 880 с.
3. Гегель. Сочинения. Т. 7: Философия права/ Гегель; пер. Б. Столпнера. Ин-т философии Коммунист. Акад. – М.; Л.: Госсозэкгиз, 1934. – XV, 380 с.
4. Гегель. Сочинения. Т. 8: Философия истории / Гегель; Коммунистическая Академия при ЦИК СССР, Ин-т философии; пер. А.М.Водена; под ред. и с предисл. Ф.А. Горохова. - М.; Л.: Госсозэкгиз, 1935. - LXX, 470 с.
5. Денисов В.В. Социология насилия (Критика современных буржуазных концепций) / В.В. Денисов. – М.: Политиздат, 1975. – 218 с.
6. Клаузевиц К. О войне. В 2 т. / К. Клаузевиц. — М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – Т.1. - 558 с.; Т.2. – 574 с.
7. Кревельд М. ван. Трансформация войн / М. ван Кревельд; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
8. Макиавелли Н. История Флоренции./ Н. Макиавелли; пер. Н.Я. Рыковой; Общ. ред., послесловие и коммент. В.И. Рутенбурга. – Л.: «Наука», Ленингр. отд., 1973. – 437с.
9. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / Общая редакция и вступительная статья М. А. Дынника; Академия наук СССР. Институт философии. – М.: Госполитизат, 1955. – 240 с.
10. Мир и разоружение. Проблемы идеологической борьбы: сборник статей / Сост. П.П. Пилдегович; АН Латвийской ССР, Ин-т философии и права. – Рига: Зинатне, 1988. – 200 с.
11. Мольтке Г.-К.-Б. Военные поучения. Оперативная подготовка к сражению / Гельмут-Карл-Бернгард Мольтке; пер. с нем. – М.: Гос. воен. изд-во, 1938. – 311 с.
12. Прудон П.Ж. Война и мир. Исследование о принципе и содержании международного права: В 2 т. / П.Ж. Прудон. – М.: Изд. А. Черенина и К^о, 1864. – Т.1. – 298 с., Т.2. – 304 с.
13. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер; пер. с англ. – СПб.: Изд. И.И. Билибина. Тип. В. Демакова, 1876. – Т. 1. – 496 с.
14. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы; пер. с кит., предисл. и коммент. Н.И. Конрада. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
15. Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М: АСТ: Гранзиткнига, 2005. – 412 с.
16. Трешин М. Войны XXI века / Михаил Трешин. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 608 с.

17. Требін М.П. Соціологія війни: український контекст / М. П. Требін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2015. – Випуск № 1148. – С. 30-35.
18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. - №1. – С.33-48.
19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
20. Холличер В. Человек и агрессия. З. Фрейд и К. Лоренц в свете марксизма / В. Холличер; пер. с нем. Г.С. Черновой. – М.: Прогресс, 1975. – 132 с.
21. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат: Пер. с нем. и послесл. О.А. Коваль / Х. Хофмайстер. – СПб: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2006. – 288 с.
22. Энгельс Ф. Политическое положение в Европе / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 21. – С. 320-327.
23. Aggression. Naturwissenschaftliche und kulturwissenschaftliche Perspektiven der Aggressionsforschung / Reinhard Hilke, Wilhelm Kempf (Hrsg.). – Bern: Huber, 1982. – 593 s.
24. Bigler R. Der einsame Soldat. Eine soziologische Deutung der militärischen Organisation / R. Bigler. – Frauenfeld: Huber, 1963. – 266 s.
25. Blainey G. The causes of war / Geoffrey Blainey. – N. Y.: Free Press, 1973. – X, 278 p.
26. Bonner H. Social Psychology: An interdisciplinary approach / H. Bonner. – N.Y.: American Book Co, 1953. – 439 p.
27. Bouthoul G. La Guerre / Gaston Bouthoul. – Paris: PUF, 1953. – 125 p.
28. Bouthoul G. Le Phenomene-guerre. Methodes de la Polemologie. Morphologie des guerres. Leurs infrastructures (technique, demographique, economique) / Gaston Bouthoul. – P.: Payot, 1962. – 283 p.
29. Bouthoul G. L'infanticide différé / Gaston Bouthoul. - Paris: Hachette, 1970. – 253 p.
30. Brownell B. Human Community: Its Philosophy and Practice for a Time of Crisis / B. Brownell. – New York: Harper and Brothers, 1950. – vi, 305 p.
31. Gurr T.R. Ethnic conflict in world politics / Ted Robert Gurr, Barbara Harff. – Boulder, CO: Westview Press, 1994. – XVII, 206 p.
32. Reboux P. Trop d'enfants? / Paul Reboux. – P.: Denoël, 1951. – 310 p.
33. Sukanami H. On the causes of war / Hidemi Sukanami. – Oxford : Clarendon Press ; N. Y.: Oxford University Press, 1996. – vii, 235 p.
34. Wright Q. A Study of War. 2 vols / Q. Wright. – Chicago: University of Chicago Press, 1942.

УДК 316.752.4

БАЗОВЫЕ УСТАНОВКИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ И СОЦИАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ

Яковенко Андрей Вячеславович – доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля

У статті представлено низку базисних настанов соціологічної науки, що містяться в її теоретичній спадщині. Зокрема, висловлюється думка, згідно з якою більшість класичних соціологічних концепцій за своїми підставами є прогресистськими, егалітаристськими, антиспоживацькими та раціоналістськими. Наводяться аргументи на користь неспівпадіння кожного з цих постулатів з соціальною реальністю. Відзначається, що дисонанс між очікуваннями оновленого стану суспільства і драматизмом сучасних подій може впливати на характер сприйняття навчального матеріалу в контексті підготовки професійних соціологів. Підкреслюється, що у такій ситуації зберігає актуальність складна дилема, що стосується особистісного вибору викладачів соціології: орієнтуватися на етичне «ядро» соціології, яким його представляли засновники соціологічної науки і спадкоємці закладених ними традицій, або активно освоювати навички, що дозволяють скористатися зацікавленістю різних соціальних груп у застосуванні соціологічного інструментарію для подальшого розвитку суспільства споживання: а також збереження і модифікації соціальних нерівностей.

Ключові слова: соціологічна освіта, егалітаризм, соціальна нерівність, споживацтво, вибір, раціональність.

В статье представлен ряд базисных установок социологической науки, содержащийся в ее теоретическом наследии. В частности, высказывается мысль, согласно которой большинство классических социологических концепций по своим основаниям являются прогрессистскими, эгалитаристскими, антипотребительскими и рационалистскими. Приводятся аргументы, обосновывающие несовпадение каждого из данных постулатов с социальной реальностью. Отмечается, что диссонанс между ожиданиями обновленного состояния общества и драматизмом событий, происходящих в современном обществе, может оказывать влияние на характер восприятия учебного материала в контексте подготовки профессиональных социологов. Подчеркивается, что в такой ситуации сохраняет актуальность сложная дилемма, касающаяся личностного выбора преподавателей социологии: ориентироваться на этическое «ядро» социологии, каким его представляли основатели социологической науки и нынешние продолжатели их традиций, либо активно осваивать навыки, позволяющие воспользоваться заинтересованностью различных социальных групп в применении социологического инструментария для дальнейшего развития общества потребления, а также сохранения и модификации практики социальных неравенств.

Ключевые слова: социологическое образование, эгалитаризм, социальное неравенство, потребительство, выбор, рациональность.

The article presents a number of fundamental basic attitudes of social science contained in its theoretical heritage. In particular, it expressed the position that the majority of classical sociological concepts in its grounds are: progressivistic, egalitarian, anti-consumer and rational. Author gives arguments justifying resonating each of these postulates with subjects of social reality. It is noted that the dissonance between eschatological expectations of renewed state of society and dramatic character of events can influence the nature of perception of educational material in the preparation of professional sociologists. In such a situation, there is still valid difficultly solvable dilemma relating to personal choice: whether to focus on the ethical «core» of sociology, as it is represented by the founders of sociology and current successors of their traditions, or actively explore the skills to take advantage of the interest of different social groups in the use of sociological tools for further development of consumer initiatives, as well as preserving and modifying the practice of social inequalities.

Keywords: sociological education, egalitarianism, social inequality, consumerism, choice, rationality.

Обсуждение качества социологического образования в условиях реформирования высшей школы можно отнести к постоянно актуальным дискурсам. Причем этом актуально в связи с изменчивостью условий, в которых осуществляют свою профессиональную деятельность социологи, и с учетом невысокой эффективности реформ в высшем образовании, и с учетом известной консервативности образовательной системы как таковой. Подчиняясь необходимости фиксировать значимые задачи обновления образовательной системы, вычленив из нее собственно социологический сегмент, мы обречены: а) постоянно повторять и повторяться, причем как концептуально, так и позиционно; б) продолжать выглядеть, предлагая очередные проекты, то ли инноваторами, то ли утопистами, то ли радикалами; в) разочаровываться при очередном неприятии здравых инсайдерских предложений, наблюдая, как неумолимые законы функционирования социальных институтов выхолащивают любые или большую часть творческих разработок. Тем не менее, оставаясь верными установке на пусть и несбыточное, но разумное, социально значимое, мы, дабы не сдаться на милость обстоятельствам, в очередной раз подчеркиваем важность обращения к теме совершенствования социологического образования.

Впрочем, сложности с результативностью освоения теоретико-прикладных навыков в области социологии обуславливаются в значительной степени и «внутренними» основаниями, своеобразными «родовыми пятнами» самой социологической науки. Сохраняет значимость вопрос, насколько базовые социологические теории, которые призваны формировать не только общенаучный пласт знаний, но и во многом задавать мировоззренческие критерии, вообще корреспондируются с ключевыми компонентами социальной реальности. У студенчества в большинстве своем по вполне понятным причинам не существует особого пиетета перед теоретическими достижениями даже самых авторитетных ученых. В то же время наиболее мотивированные из них рассматривают процесс обучения, в том числе, и как освоение опыта предшественников, а, следовательно, осмысливают качество интеллектуального фундамента социологии. Стараясь понять проблемы, возникающие в образовательном процессе, важно акцентировать внимание на возможных противоречиях и диссонансах между отдельными положениями социологической науки и сложностями, парадоксами, проблемными аспектами повседневности, которая включена в сферу интереса социологического знания.

Очевидно, что в мировой социологии за последнее время активизировалась полемика относительно качества специализированного (социологического) образования. Это не в последнюю очередь связано с деятельностью бывшего президента Международной социологической ассоциации М. Буравого. Поставив во главу угла своей каденции активизацию публичной роли социологии, он достаточное внимание уделил и анализу инициативного потенциала студенчества в распространении ее идей. Говоря же о более предметных разработках, отметим, что одной из новых работ, посвященных сложностям, возникающим при реформировании системы высшего образования, является недавно изданная коллективная монография харьковских социологов «Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины» [1]. В этом контексте важно подчеркнуть, что именно харьковские социологи, как правило, выступают организаторами «круглых столов» по вопросам высшего, в том числе социологического, образования [2].

Однако повторимся: значимость очередного обращения к проблемам совершенствования подготовки социологов не уменьшилась. И есть смысл продолжить давний содержательный, но пока в прикладном плане недостаточно результативный разговор.

Целью нашей работы является определение несоответствий между устоявшимся, институционализированным и в значительной степени канонизированным теоретическим базисом социологического знания и потребностями социального момента, формирующего критерии оценки и самооценки значимости профессиональной деятельности социолога, а также требования к навыкам специалистов в области социологии.

У социологического образования существуют свои отчетливые социальные маркеры, своеобразные этико-концептуальные принципы, которые ретранслируются студентам, изучающим социологию. При всем многообразии учений, теорий и тем более характеров и способов позиционирования их создателей можно со значительной долей уверенности утверждать, что социология как система научного знания имеет ряд предустановок, а именно: общество – это развивающийся социальный организм (деградация, как известно, – это тоже определенная направленность развития); социология как наука призвана помогать обществу совершенствоваться, какие бы катаклизмы и кризисы в нем не происходили, в этом заключается ее «миссия». Многократно отмечалось, что большинство теоретических социологических концептов являются:

1) прогрессистские по своим основаниям: беспощадно критикуя общество за его многочисленные социальные патологии, и основатели социологической науки, и многие сегодняшние «скептики от социологии» сохраняют веру в способность человечества искать и находить траектории поступательного развития. Даже в теориях, базирующихся на восприятии циклического движения социума, присутствуют эмоциональные и рациональные ожидания перехода общества к более высокому качеству существования. Если же брать в качестве формального критерия позиции всех знаковых за последнее время президентов Международной социологической ассоциации, то их социальный оптимизм перевешивал их же собственный социальный скептицизм. А избрание увлеченной идеями борьбы за гендерное равенство М. Абрахам новым лидером международного социологического сообщества – очередная демонстрация уверенности в перспективах социологической теории и практики [3];

2) эгалитарные. В нашем профессиональном «цехе» недостаточно уютно приверженцам идей элитарности и кастовости. Позиционировать себя подобным образом – «дурной тон». Отбор в статусе классических прошли только те теории, авторы которых предполагают формирование справедливого общества, не уравнительного, но без радикальных форм неравенства. Все искусственные препятствия, способные служить основанием для дискриминации, должны устраняться. В несколько огрубленном и идеологически доктринерском виде можно утверждать, что большинство из тех, кого мы предлагаем студентам в качестве образцов социологического, теоретизирования, с нашей точки зрения, акцентируют внимание на проблеме минимизации социального неравенства. «Борьба за эгалитаризм в науке неотделима от борьбы за эгалитаризм в обществе», – утверждает И. Валлерстайн [4, с. 332];

3) антипотребительские. Очевидно, что критика потребительского общества со всеми ее негативными проявлениями – одна из принципиальных позиций современной социологии. Конечно, звучат осторожные голоса о нецелесообразности излишне педантизировать данную тему, однако общим рефреном и даже элементом интеллектуальной моды является выражение неудовлетворенности цивилизационным потребительским трендом;

4) рационалистские – в том смысле, что утверждают изначальную способность человеческого сообщества находить разумные способы упорядочивания макро- и микровзаимосвязей и отношений, преодолевать кризисы, определять и реализовывать стратегии поступательного развития. Зачастую именно с опорой на рациональность высказывалась и продолжает выражаться убежденность в способности людей к прогрессу, более справедливым порядкам и минимизации пагубных последствий того же потребительства.

Данные принципы создают целую гамму противоречий, служат источниками внутренних и внешних конфликтов, сомнений и недоверия к научным постулатам, усугубляющимся в кризисных условиях. Например, у значительной части нынешних студентов-социологов найдется отклик на прогрессистскую тональность базовых социологических теорий. Здесь, скорее, может возникать диссонанс между студенческим задором с его абстрактной уверенностью в наступление лучшего будущего и позициями более скептически настроенных преподавателей подкрепленными более «свежими» теориями, в которых меньше оптимизма, нежели у родоначальников социологии. Другое дело, что созданию своеобразного «поля недоверия» к позитивистским традициям социологии может способствовать общее нагнетание социальной атмосферы в результате ухудшения глобальной ситуации (военные конфликты, экономический кризис, экологические проблемы, агрессия в межличностных отношениях). Поиск здорового баланса между теоретическими посылами, базирующимися на убежденности в прогрессивном общественном потенциале, и целым рядом факторов, смягчающих категоричность данной убежденности, – сложная, но очень значимая задача при подготовке социологов.

Намного труднее найти для студенческой аудитории аргументы реалистичности и реализуемости на практике эгалитаристских установок, превалирующих в социологическом этосе. Последний международный социологический конгресс, проходивший в Йокогаме (Япония, 2014), как известно, был посвящен проблемам доминирования социальных неравенств в самых разных срезях жизнедеятельности глобального и локальных сообществ. Практически на всех уровнях (от макрорегиона до студенческой группы) возрастает число свидетельств если не полной утопичности, то уж точно слабой привязки к реальным жизненным условиям устремлений социологов к обществу, хотя бы смягчающему социальное неравенство. Если «прогресс вообще» еще способен приниматься как аванс на жизнь, то возможность сочетания прогресса и роста равноправия в обществе уже может не восприниматься, если не отторгаться. Преподавательский корпус, разбираясь в закономерностях и циклах социального развития и оценивая в очередной раз несостоятельность ожиданий перехода к менее иерархичным, неолигархичным порядкам,

стоит перед сложным выбором: выступать в амплу «верующих» или «неверующих». Этическое реноме требует критического отношения к антиэгалитарности; прагматика существования, тем более по мере проявления очередных форм социального неравенства, также вынуждает социологов определяться. Тем более, когда оценкой профессиональной пригодности социологов становится их «допуск» на определенные этажи иерархической конструкции, особенно в бизнес-сфере или в политическом истеблишменте. Да и внешнее, дистанцированное созерцание углубляющегося неравенства и его репрезентаций не могут не обострять у студентов ощущение удалённости постулатов (и, кажется, ожиданий общества) социальной справедливости от беспощадной прагматики.

Аналогичные сомнения возникают и при оценке правомочности последовательно отстаивать критическую позицию в отношении повсеместного засилия общества потребления. На светское монашество готовы пойти немногие. К тому же главные успешные в финансово-экономическом плане ниши трудовой занятости социологов – это надежные кирпичики общества потребления. Заработок может быть получен за исследовательскую деятельность, результаты которой позволяют совершенствовать потребительские практики, расширять возможности прибыли, создавать новые и поддерживать устоявшиеся соблазны. Поэтому и непосредственно в образовательном процессе сталкиваются теоретические концепты с выраженной критикой нынешних социально-экономических отношений, замкнутых на потребительстве, с навыками в рамках прикладных учебных курсов, дающих рычаги влияния на потребительские слабости потенциальных клиентов, их поощрение и культивирование.

Подозрения в лукавстве теорий, предполагающих появление и широкое распространение умеренных потребительских практик, перехода в какие-то экономизированные (социально солидарные) отношения, подкрепляются общим настроем, царящим в последнее время в системе образования. Если отбросить академическую корректность, вполне очевидно, что во главу угла образовательной сферы (тем более в условиях кризиса) положен принцип экономической эффективности, проще говоря, – экономии средств. Никакие предложения, способные посягнуть на данный целевой фундамент, приняты не будут, а их инициаторы станут рассматриваться или как фронтеры, или как люди, не знающие жизненных условий и условностей. Харьковские коллеги фиксируют данную общемировую тенденцию в эволюции университетского образования [5].

Неустранимыми остаются сомнения в фундаментальной рациональности социального мира. В свое время И. Валлерстайн определял в качестве первого вызова «культуре социологии» (набору аксиом) учение З. Фрейда, считая его «направленным против самого понятия рациональности» [4, с. 306]. Число аргументов сторонников преобладания алогичности, иррациональности, абсурдности, аффектности в социальных действиях, включая их массовый характер, не снижается. В который раз социологам (и не только им) приходится просчитывать варианты САМОуничтожения человечества, что выступает наиболее радикальным показателем проблематичности рациональности. Ибо рационально спроектированный мир, кажется, не может САМОпрограммироваться на САМОубийство. Даже если самые алармистские предсказания и не реализуются, САМОпробывание в атмосфере страха – это весомый аргумент для апологетов проблемности рациональности в поведении человеческих особей. В рамках социологического образования пагубны как абсолютистская уверенность относительно рациональности, так и однозначное неверие в возможности нахождения более рационального пути развития.

Таким образом, значительное число теоретических посылов предопределяют направленность восприятия социальных процессов с позиций необходимости формирования эгалитарного, непотребительского и рационально сконфигурированного социума. Наряду с этим повседневная действительность не подтверждает эти благостные ожидания. И хотя в самом теоретическом наследии социологии, особенно на ее нынешнем этапе, накопилось немало критики оптимистических предположений о судьбе мирового сообщества, отказаться от красивой мечты не представляется возможным. В практической плоскости сохраняется конфликт, с одной стороны, между пафосом надежды, заложенной еще основателями социологических традиций и поддерживаемой сегодня знаковыми фигурами в Международной социологической ассоциации курсом на справедливо устроенный, не жестко сегментированный общественный порядок, а с другой стороны, – миром прагматики. Именно в этой нетеоретической реальности социологи, причем самые способные и профессионально подготовленные, массово рекрутируются элитными социальными группами для эффективного обслуживания бизнес- и политстратегий, обеспечивающих неуклонное воспроизводство принципов, установок общества «несправедливых социальных неравенств» (П. Штомпка), их успешную модификацию с учетом развития новых технологических и информационных возможностей.

Рассматривая значимые локальные проблемы образовательной сферы, важно держать в поле интереса глобальный контекст, понимая, что речь идет об институте образования в рамках всей в очередной раз закипающей в масштабном катаклизме «цивилизации».

Литература:

1. Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины: коллективная монография / [под ред. В. С. Бакирова]. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 424 с.
2. Смысловые перспективы обучения/изучения социологии: студентоцентрированное образование : материалы круглого стола «Смысловые перспективы обучения/изучения социологии» [II Конгресса Социологической ассоциации Украины «Социология и общество: взаимодействие в условиях кризиса»],(Харьков, 18 октября 2013 года) // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 185-203.
3. Абрахам М. Наша задача усилить роль социологии в формировании справедливого общества / Абрахам М. // Социологические исследования. – 2015. – № 7. – С. 3-5.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн; [пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева]. – М. : Логос, 2004. – 368 с.
5. Кравченко А. С. Політика академічного капіталізму у функціонуванні сучасних українських університетів / Кравченко Андрій Сергійович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х.: вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Вип. 21. – 2015. – С. 279-284.

УДК 316.472.3

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЕМОЦІЙНОМУ ВИМІРІ: ВІД МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПИТАНЬ ДО МЕТОДИЧНИХ РІШЕНЬ

Злобіна Олена Геннадіївна – доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології Інституту соціології НАН України

У статті досліджуються можливості виявлення впливу соціальних емоцій на соціальну поведінку в методологічній та методичній площинах. Підкреслюється, що головною проблемою сучасної соціології емоцій є суперечність між насиченим полем концептуалізацій емоцій та досить слабким практичним доробком. Показано, що певною мірою це пов'язано з обмеженістю існуючих методологічних підходів, що спираються на надто сильні узагальнення щодо діючого соціального індивіда. В емпіричних дослідженнях емоційна складова використовується насамперед як маркер попередніх раціоналізацій, що перетворює Homo sociologicus на Homo economicus. Водночас методологічні засади «юміанської соціології», виходячи з яких афект відіграє ключову роль у породженні дії, описують скоріше Homo sentimentalis, ніж Homo sociologicus. Здійснено спробу поєднання методологічних підходів, зокрема сформульовано теоретичне припущення про можливість об'єднати два окремих типу зв'язків, що методологічно відокремлені у попередніх підходах, в єдиний ланцюг перетворень, де зовнішнє «запускає» внутрішні емоційні переживання, які оформлюються в афекти і втілюються у діях. Можливості пропонованого підходу продемонстровано на матеріалі даних емпіричних досліджень.

Ключові слова: соціальні емоції, афекти, соціальні практики, соціальний настрій.

В статье анализируются возможности выявления влияния социальных эмоций на социальное поведение в методологической и методической плоскостях. Подчеркивается, что главной проблемой современной социологии эмоций является противоречие между насыщенным полем концептуализаций эмоций и достаточно слабым их практическим воплощением. Показано, что в определенной степени это связано с ограниченностью существующих методологических подходов, которые оперируют слишком сильными обобщениями относительно действующего социального индивида. В эмпирических исследованиях эмоциональная составляющая используется прежде всего как маркер предшествующих рационализаций, что превращает Homo sociologicus в Homo economicus. В то же время методологические принципы «юмианской социологии», исходя из которых аффект играет ключевую роль в порождении действия, описывают скорее Homo sentimentalis, чем Homo sociologicus. Предпринята попытка сочетания методологических подходов, в частности сформулировано теоретическое предположение о возможности объединить два отдельных типа связей, методологически отделенных в предыдущих подходах, в единую цепь преобразований, где внешнее «запускает» внутренние эмоциональные переживания, которые оформляются в аффекты и воплощаются в действиях. Возможности предлагаемого подхода продемонстрированы на материале данных эмпирических исследований.

Ключевые слова: социальные эмоции, аффекты, социальные практики, социальное настроение.

Article is dedicated to find out how social emotions affect social behavior. The main problem of modern sociology of emotions is a contradiction between multiple conceptualizations of emotion and rather weak their practical realization. It is shown that this is due to limitations of the existing methodological approaches, which is associated with an attempt to operate too strong generalizations regarding the existing social individual. In empirical studies the emotional component is primarily used as a marker of previous rationalizations that makes Homo sociologicus in Homo economicus. At the same time methodological principles «humans sociology», on the basis of which affect plays a key role in causing the action described Homo sentimentalis rather than Homo sociologicus. An attempt to combination of methodological approaches allows us to formulate the theoretical assumption of the possibility to combine two separate types of connections, methodologically separated in previous approaches, in a single chain of transformations, where the external «triggers» internal emotional experiences, which are made in the affections and translated into action. Features of the proposed approach are demonstrated on empirical data.

Keywords: social emotions, affect, social practices, social mood.

Суспільні трансформації розгортаються водночас на усіх рівнях соціальної реальності, їхній перебіг великою мірою пов'язаний не лише з масштабною перебудовою великих соціальних систем, а й з тими процесами, які визначають поведінку конкретних акторів на макрорівні. І хоча традиційно соціологія зосереджується на тому, як змінюються траєкторії життя індивідів та груп під впливом зовнішніх, насамперед соціально-економічних та соціально-політичних умов, роль внутрішніх чинників у житті спільноти не менш важлива. При цьому масштаби соціологічної рефлексії щодо розгляду соціальних трансформацій під кутом участі в них індивідуального суб'єкта досить значні. Соціологи, наприклад, приділяють величезну увагу ціннісним трансформаціям, змінам соціальних ідентичностей і т. ін. Ното *sociologicus* сам по собі не обділений соціологічною увагою. Але ця увага сконцентрована переважно на раціональній складовій поведінки. Водночас ще від часів Дюркгейма в соціологічний дискурс було введено ідею про те, що ґрунтом, на якому і постає суспільне об'єднання, є не раціональний вибір індивідів, а їхні спільні переживання. І ключовим інструментом для пояснення найрізноманітніших соціальних процесів стало поняття «солідарність», яке, до речі, так і не отримало у Дюркгейма чіткого визначення. Відтоді увага до емоційної складової соціального життя завжди тією чи іншою мірою присутня у соціологічному дискурсі. В умовах сучасного українського суспільства, коли трансформації не лише не уповільнюються, а кардинально змінюють вектор, що в черговий раз вимагає від індивідів змін життєвих траєкторій, видається досить актуальним звернення до ролі емоційного чинника у соціальній інтеграції чи дезінтеграції.

Сучасний науковий дискурс характеризується сплеском міждисциплінарних досліджень емоцій, які вивчаються в різних науках про людину і суспільство. Існує потужний теоретичний доробок як у філософській [1], так і у психологічній [2], соціально-психологічній [3; 4], соціологічній традиції [5]. При цьому сам дослідницький простір є вельми багатоманітним, що пов'язано як з багатокомпонентною природою емоцій, що включають у себе різноманітні феномени та їхні взаємозв'язки [2], так і з невід'ємністю емоційного компонента від будь-якої життєвої ситуації. Навіть ті самі ситуації можуть досліджуватися представниками різних наук під різними кутами зору. Наприклад, економісти, досліджуючи процес прийняття рішення, звертають увагу на емоції (здебільшого негативні), які можуть виникнути у майбутньому, але на момент прийняття рішення відсутні [6]. Водночас вони намагаються розширювати дослідження емоційної складової прийняття рішень, враховуючи психологічні підходи, що концентруються переважно на дослідженні емоцій, які безпосередньо супроводжують прийняття рішень [7].

Звернення до соціологічного доробку показує, що від часів Дюркгейма ми маємо стрімке накопичення знань у цій царині. Дослідження соціології емоцій виокремлено на сьогодні у спеціальний напрям у Європейській соціологічній асоціації і представлено дослідницьким комітетом «Почуття і суспільство» у Міжнародній соціологічній асоціації.

Концептуальні засади соціологічних студій ґрунтуються насамперед на визнанні емоцій невід'ємною складовою діяльності як індивіда, так і групи. Саме вони роблять соціальні структури та системи культурних змістів життєздатними, з ними пов'язані не тільки окремі соціальні дії, але й формування соціальних структур [8]. Емоція розглядається як необхідна сполучна ланка між соціальною структурою і соціальним актором, без неї опис дії вважається фрагментарним і неповним [9]. При цьому соціальна дія включає як безпосереднє здійснення соціальних ролей, так і стратегічну поведінку, коли індивід керує враженнями інших, зокрема власними і чужими емоціями [10].

Кількість соціологічних концепцій емоцій навряд чи поступається кількості концептуалізацій таких традиційних предметів соціологічного теоретизування, як соціальна структура чи соціальна взаємодія. Їх структурують по кількох напрямках, в кожному з яких не одна теорія. Зокрема виокремлюють драматургічні та культурні теорії (С. Гордон, А. Хохшильд, М. Розенберг, П. Туа, К. Кларк); теорії соціального обміну (Е. Лоулер, Р. Форд, Л. Молм, К. Кук, Дж. Юн); структурні теорії, які поділяють на теорії стратифікації (Р. Колінз, Дж. Тернер, Дж. Барбалет) та теорії влади і статусу (Т. Кемпер, Р. Там, Р. Шелі, Дж. Бергер, С. Ріджвей, М. Ловалья, Дж. Хаузер); теорії символічного інтеракціонізму (С. Шот, Д. Хейз, П. Берк, Ш. Страйкер, Дж. Маккол, Дж. Сімонс); теорії символічного інтеракціонізму з елементами психоаналізу (Дж. Тернер, Т. Шефф); еволюціоністські теорії (Дж. Тернер, В. Вентворт, М. Хамонд) [11].

Не менш насиченим виглядає і сам дослідницький простір. Зокрема на обговорення чергової, вже 7-ї конференції, присвяченій соціології емоцій, яку проводить у 2016 році Європейська соціологічна асоціація, виносяться насамперед теоретичні основи дослідження емоцій, зокрема інноваційні теорії емоцій, а також теорії, які демонструють, як емоції можуть бути інтегровані в соціальне теоретизування в цілому.

Оскільки загальний перелік тем дуже широкий, зупинимося лише на тих, які будуть заторкнуті у нашому подальшому обговоренні. Організатори конференції фокусують увагу учасників на темі

співвідношення афектів та емоцій, перспективах ведення концепту емоцій у теорію практик, пошуку взаємозв'язків між емоціями, моральністю та нормативністю, зокрема в контексті групової динаміки. Пропонується осмислити можливості дискурсу теорії в дослідженні емоцій. Окремим важливим напрямом обговорення визначено проблеми методології дослідження емоцій, зокрема пошуку відповідей на питання, як фіксувати емоції в процесі досліджень та аналізувати отримані емпіричні дані.

Окремими важливими напрямками визначено дослідження ролі емоцій у громадянській активності та соціальних рухах. Серед невирішених дотепер питань залишається зв'язок колективних емоцій та ідентичності. Попри те, що теоретично проблема осмислена ще Дюркгеймом, дотепер не створено когерентної програми досліджень, і залишається питання, яким чином і за допомогою яких засобів емоції згуртовують групу [12].

Таким чином, перед нами постає та проблемна зона досліджень, яка дотепер потребує не лише теоретичного осмислення, але й методологічного та методичного підкріплення. *Мета* цієї статті полягає у визначенні можливих шляхів переходу від загальних теоретичних положень до практичного дослідження емоцій.

Почнемо з афекту та емоції. Проблема ця має досить глибокі корені і торкається питання про роль емоцій як організуючого і продукуючого соціальну реальність феномену. Причому йдеться не про Дюркгейма, як традиційно подумав би кожен соціолог. Йдеться про реконструкцію концептуальних основ оригінального проекту соціології Девіда Г'юма, здійснену нещодавно російським філософом А. Нехаєвим [13]. Причому реконструкцію автор здійснює з позицій сучасної соціології, застосовуючи поняття «афективний поворот» як нову методологічну основу соціальних досліджень, спрямованих на застосування поняття «афект» як центральної дослідницької категорії, яка дозволяє чітко фіксувати саме соціальну природу досліджуваних об'єктів та ситуацій, оскільки визначає дії актора і його реакцію на оточення, а отже, виступає ланкою, що сполучає тіло та дію і цим самим сприяє організації груп і узгоджуваності групових практик [14]. Нехаєв намагається дослідити філософські засади, закладені в основу розуміння афекту і віднаходить оригінальну версію у вченні про афекти Г'юма. У центрі його уваги – зв'язок між емоційною складовою індивіда і його практичними діями, які фактично є похідною від емоцій (первинних відчуттів, які ініціюють дію) та афектів (вторинних відрефлексованих вражень), які надають цим діям узвичаєного характеру. Отже, практики формуються пристрасним ставленням діяча. Цей чіткий розподіл на емоції та афекти принципово важливий для Г'юма методологічно, емоція є індивідуальним переживанням, афект – складне утворення, яке стягує кінці ланцюжка емоцій та дій, скріплює їх і перетворює на регулярні соціальні практики [13, с.29].

Безумовно, цей короткий опис не дає повного уявлення про ретельно і глибоко проаналізований Нехаєвим «Трактат про людську природу». Проте для наших подальших міркувань можна обмежитися наведеними тезами. Слід зауважити, насамперед, що сама теза про «г'юміанську соціологію» видається надто сміливою, зважаючи хоча б на те, що Юм оперує поняттям про абстрактну людину. Його *Homo sentimentalіs* не може розглядатися як аналог *Homo sociologicus*, оскільки включеність у взаємодії в його трактаті розглядається лише умоглядно. Соціальна реальність як така не є ареною життя цього агента дій, він від неї абстрагований так само сильно, як *Homo sociologicus* від конкретного пересічного українця. Проте схема Гюма є досить цінною саме у методологічному сенсі. Сам принцип відділення емоції від афекту, на чому будується власне вся тонкість переходу від переживання до практик, виглядає логічним. І це методологічно розгортає соціологічні міркування на 180°.

Якщо емоційні процеси лежать в основі соціальних практик, то вивчати останні можна, лише спираючись на знання про колективні емоції. Тоді фактично динаміка громадської думки не може бути пояснена без дослідження емоційних процесів, які лежать в її основі. Тоді в електоральних дослідженнях заміри емоційних станів мають розглядатися як більш чутливий інструмент прогнозування, ніж рейтинги. Проте поки що звернення соціологів до емоційних індикаторів має, скоріше, спорадичний характер, і вони вважаються не надто точними і надійними індикаторами. І це вже є наслідком проблем методичних. Дистанцію між *Homo philosophicus* та *Homo sociologicus* можна подолати теоретично. Соціологічний аналіз поведінки майже завжди передбачає необхідність теоретичного врахування дії емоційної складової. Скажімо, у диспозиційній концепції В. Ядова поряд з когнітивним і поведінковим присутній і емоційний компонент. Лише сукупно вони відбивають основні властивості диспозиційної структури [15]. Водночас дистанція між *Homo sociologicus* і реальним актором може бути подолана лише за допомогою методичних рішень. І тут ми стикаємося з величезними труднощами, які певною мірою пояснюють таку слабку апеляцію до емоційних чинників у соціологічних дослідженнях. Йдеться про те, що емоції надто

швидкоплинні і погано піддаються безпосередній фіксації під час подій. Як правило, основним джерелом аналізу даних стають наративи, які створюються, як правило, постфактум і не завжди адекватно відтворюють рухливу динаміку емоцій. Запитуючи респондента про переживання в якійсь конкретний момент часу, ми отримуємо відповіді, які можна маркувати як «емоційно відсторонені». Саме тому так мало реальних досліджень соціальних емоцій в соціологічному плані. Певною мірою це обмеження можна обійти, фіксуючі оцінки і переживання учасників подій в момент, коли вони ще відбуваються. Наприклад, під час Євромайдану було проведено кілька досліджень як кількісного, так і якісного характеру. Зокрема, 9-12 грудня 2013 року було проведено 6 фокусованих інтерв'ю груп та 4 глибинних інтерв'ю з майданівцями¹. В ході аналізу отриманих даних було здійснено спробу показати, як саме очікування змін спричиняє емоційних вибух мас і як відбувається перетворення емоційної енергії в соціальні дії [16]. Такий зв'язок добре фіксувався і так само добре типізувався, що дало певну можливість говорити про те, які саме афекти можуть спричинити реальну участь людей у протестних діях.

Насправді реально фіксувати реальні емоційні реакції можливо, наприклад, усі знайомі з практикою ток-шоу, де в реальному часі люди реагують на те, що відбувається, рухаючи тумблер так, щоб позначити, подобається їм почуте, чи ні. Проте власний досвід аналізу ефіру однієї з таких програм, яку було присвячено доволі емоційно чутливій темі дітей-сиріт, показав, що результати, при величезних фактичних зусиллях, звелися до констатації того, що аудиторія досить одноставна щодо засудження насильства у родині і суперечлива щодо оцінки гендерного питання.

Порівнюючи ці кейси, можна одразу побачити, що насправді вирішальним є не аналіз афекту як такого, а аналіз реальної дії в реальній ситуації з відтворення афекту, якій їй передував. Справа не в тому, що соціологи не можуть вловити емоційний стан як такий. Навіть у масових опитуваннях можна успішно використовувати, наприклад шкалу соціальної тривожності Спілберга. Проте ключове методичне питання – що з цим знанням робити? Скажімо, аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАНУ показує, що рівень тривожності у населення залишається високим фактично усі останні 25 років. Але на тлі цього стану спостерігаються і апатія, і сплески активності, тобто фактично знання про афект як такий не виводить на практики. Точніше, той самий афект породжує різні практики. Більше того, якщо повернутися до схеми Г'юма, техніка фіксації безпосереднього емоційного стану, скоріше, виводить нас на емоцію, ніж на афект. І в цьому сенсі наші інтерпретаційні можливості досить обмежені. Ми бачимо, безумовно, що, чим гірший матеріальний стан, тим тривожність вища, а адаптованість гірша. Але сам матеріал не дає нам просунутися далі у бік реальних практик, породжених афектом.

Проблема не в тому, як пояснити з соціальної точки зору, що відбувається. Пояснити високу тривожність не проблема, пояснити сплески окремих почуттів, в тому числі патріотизму, теж не проблема. Пояснити різке збільшення деяких соціальних практик, і в цілому наявність будь-яких соціальних практик теж легко вдається соціологам, зокрема шляхом залучення соціальних змінних. Але фактично ми не пояснюємо, а констатуємо, що якісь практики або якісь почуття сильніше виражені або більш розповсюджені серед деяких соціальних груп. І далі робимо висновок про те, що це є певне відображення соціального контексту. За Г'юмом же, навпаки – сам контекст створюється як функція внутрішнього переживання. Тому не випадково соціологія емоцій найбільш успішна в реальному польовому дослідженні поведінки людей в екстраординарних умовах, де практично відсутній розрив між переживаннями та діями.

Отже, маємо визнати, що соціолог фактично приречений працювати не з реальним афектом, а лише з рефлексією щодо нього. При цьому методологічно дослідник концентрується не на лінії афекти – практики, а на лінії зовнішні обставини – внутрішні переживання. Свого часу своєрідним маніфестом такого підходу стало дослідження міжгенераційного зсуву оптимізму / песимізму Л. Кісельмана та М. Мацкевича. Вони чітко окреслили головну особливість власного дослідницького підходу, яка визначила як методологію, так і методику дослідження. Особливість ця полягала у зосередженні на соціально-структурних особливостях і «механізмах» оптимізму/песимізму. Це потягло за собою «свідому відмову від прагнення максимально надійно зафіксувати рівень оптимізму/песимізму окремо взятого індивіда (що природно і цілком обґрунтовано у межах психологічного підходу, але позбавлено будь-яких серйозних підстав в соціологічному дослідженні, спрямованому на виявлення власно соціальної складової досліджуваного феномену)» [17, с.114-115]. Замість

¹ Цільова аудиторія фокус-груп – активні учасники подій (приїжджі, які на момент дослідження перебували на Майдані постійно; кияни, які перебували на Майдані вдень, але ночувати поверталися додому). По дві групи у вікових категоріях: молодь до 25, середній вік – від 25 до 50, старший вік (50 і старше).

внутрішніх особливостей і рівня оптимізму / песимізму конкретної людини, автори зосередилися на фіксації ступеню вираженості цього феномену в різних соціальних групах.

При цьому джерелом інформації про стан оптимізму групи залишалися самозвіти респондентів, тобто рівень оптимізму / песимізму групи визначався через кількісне співвідношення полярних оцінок власного стану респондентами, що групувалися дослідниками відповідно до поставлених завдань. Досить логічно виглядала при цьому і відмова від апеляції до почуттів. Замість цього автори обмежилися для первинного заміру індивідуального економічного оптимізму фіксацією відповіді на питання: « Як Ви вважаєте, Ваше матеріальне становище у найближчий час (рік) покращиться, погіршиться, чи залишиться приблизно тим самим?» [17, с. 115]. Як наслідок реалізації цього підходу Homo sociologicus взагалі втратив будь-який зв'язок з емоціями і фактично перетворився вже на Homo economicus, який раціонально зважує можливі втрати і прибутки і позитивно реагує на зростання добробуту та негативно на його зменшення.

Ця традиція фактичного нівелювання емоційної складової у практиці кількісних соціологічних досліджень, що, до речі, повністю розходиться з більшістю соціологічних концептуалізацій соціальної дії, на сьогодні доволі поширена. При цьому вона створює суттєві проблеми в інтерпретації, на які дослідники чомусь не зважають. Сама практика розташування емоційних станів лише у координатах оптимізму / песимізму суперечить реаліям. Ще у далекі зараз 60-ті роки минулого століття Б. Паригін, аналізуючи соціальні настрої, зазначав, що на цих координатах немає місця для апатії, сумнівів, нігілізму тощо. Тоді суперечливість долалася досить просто. Усе, що не вкладалося у визначені координати, кваліфікувалося як залишки ще не остаточно досконалих суспільних відносин. А перспективи розвитку суспільства, які за визначенням були оптимістичними, не могли кореспондувати з апатією чи сумнівами [18, с. 41-45]. Але відтворювати ці тези як аргумент, що, до речі, зустрічається у соціологічному дискурсі і зараз, навряд чи доцільно [19].

Жорсткість пропонованої дихотомії насамперед не дозволяє пояснити, що представляє собою група тих, хто не очікує суттєвих змін. Як кваліфікувати їхній стан у емоційних координатах? Чи можна говорити при цьому про байдужість чи апатію? Значні проблеми виникають з розумінням динаміки змін. Якщо у минулому році більшість респондентів очікували покращення, а зараз не очікують, це означає зростання песимізму, чи вони просто реалісти і в їхніх оцінках взагалі не варто шукати емоційну складову? Суперечливість може виникнути і у разі невизначеності респондентом протяжності оцінюваного майбутнього. Песимістичні оцінки найближчої перспективи можуть співіснувати з оптимізмом щодо перспективи більш віддаленої, і навпаки.²

Виникає питання, чи можна подолати ці суперечності і як це зробити. Можливий шлях вирішення проблеми лежить, на нашу думку, на перетині ліній дослідження. Рух від афектів до практик, який, за Г'юмом, вкорінений в акторі, навряд чи зароджується поза іншим рухом – від зовнішніх обставин до внутрішніх переживань. І в цьому реально існуючому ланцюгу «найслабшою ланкою» є поки що неспроможність знайти адекватні інструменти для фіксації емоційних станів. Як наслідок, внутрішні переживання та афекти просто «випадають» з поля зору дослідника або заміщуються надто узагальненими і не надто точними індикаторами на кшталт очікувань щодо змін матеріального становища. Водночас кожна з зазначених ліній перетворень самодостатня і може бути схоплена в аналізі. Про можливість дослідити перехід афекту в дію ми вже згадували на прикладі якісних досліджень, які торкалися теми Майдану [20].

На нашу думку, і кількісник має тут певні перспективи. Відбиток зовнішніх впливів на емоційному рівні можна фіксувати не лише за спрощеною схемою із застосуванням індексу соціальних настроїв, як наприклад, це роблять російські соціологи [21]. Можна спробувати дати респонденту більший простір для проєкції власних емоційних станів. Скажімо, в моніторингу Інституту соціології респондентам пропонується відрефлексувати почуття, які переважають у них, коли вони думають про власне майбутнє і про майбутнє України. В переліку варіантів представлено низку парних категорій, які можна розглядати як маркери протилежних полюсів континууму станів, що спричиняють посилення або блокування активності. Йдеться про категорії «оптимізм – песимізм», «упевненість – розгубленість», «надія – безвихідність», «інтерес – байдужість» [22].

Аналіз динаміки цих станів у періоди пікових протистоянь, коли афект оголений і безпосередньо перетворюється у дію, показує, що на тлі соціальних загострень емоційні стани різко підсилюються, а потім досить швидко спадають (табл. 1). Пікові значення добре кореспондують із сплесками громадянської

² Йдеться не про теоретичне припущення, а про реальне спостереження, зафіксоване нами при спробі з'ясувати, чому респонденти обирають ту чи іншу позицію, відповідаючи на питання, «Які почуття у Вас виникають, коли Ви думаете про власне майбутнє?» Один з респондентів відмітив водночас варіанти «оптимізм» і «песимізм», пояснивши, що у найближчий час нічого гарного не очікує, але в принципі він оптиміст, тому надалі сподівається на покращення.

активності. Водночас досвід екстраординарних подій осідає у масовій свідомості, корегуючи сплески та затухання емоційних станів. «Помаранчевий майдан» переживався значно інтенсивніше, водночас «революція гідності» дала менший емоційних викид, але супроводжується і дотепер досить пролонгованим падінням позитивних очікувань.

Таблиця 1.

Динаміка емоційних станів населення у періоди радикальних соціальних перетворень 2003–2006 та 2013–2014 рр. (%)*

Варіанти відповіді	Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України					
	2003	2005	2006	2013	2014	2015
Оптимізм	**	33,8	25,5	14,1	23,5	22,8
Байдужість	2,9	2,7	2,8	4,8	1,6	2,2
Радість	5,6	11,7	4,8	1,4	4,1	1,7
Безвихідь	14,6	6,1	11,2	17,8	8,9	12,9
Упевненість	9,9	19,5	8,8	5,1	11,7	7,2
Розгубленість	19,8	10,5	16,0	17,1	13,4	16,7
Задоволеність	3,6	9,2	3,4	1,7	2,9	1,6
Песимізм	**	2,8	7,2	11,4	5,7	10,7
Надія	58,8	61,2	50,7	32,1	48,8	44,2
Тривога	47,0	24,4	34,4	30,9	44,5	40,3
Інтерес	17,0	21,5	17,0	11,9	10,2	11,4
Страх	22,8	8,1	11,0	22,0	23,6	21,0
Інше	0,6	0,5	0,5	0,4	0,6	0,7
Важко відповісти	6,3	7,1	4,1	11,0	7,1	4,1

* Респондент міг обрати усі відповіді, що підходять

** Позиція була відсутня

Проте самі по собі ці динамічні ряди, хоча і досить цікаві, нічого не говорять нам ані про афекти, ані про практики. Скоріше, це саме фіксація емоційних станів, хоча і не в чистому вигляді, а у вигляді «емоційно відсторонених» залишків. Однак аналіз іншої динаміки, дозволив зробити деякі припущення щодо можливості відтворення ланцюга «зовнішні впливи – внутрішні переживання – афекти – практики». Хоча ці зв'язки не закладалися програмно і питання, які дозволили їх побачити, слугували з'ясуванню зовсім інших закономірностей, виявилось, що опосередковано ми отримали підтвердження на практиці схеми перетворень, про яку йшлося вище. Динамічні ряди емоційних станів виводять нас на зв'язок ситуації та переживання. А от перетворення емоцій на афект можна побачити в інших питаннях моніторингу.

Якщо простежити динаміку відповідей на запитання «Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?», можна побачити, що чинники консолідації українського суспільства показали на тлі екстремальних протистоянь досить цікаву динаміку (табл. 2).

Таблиця 2.

Динаміка відповідей на запитання «Що, на Вашу думку, об'єднує людей у нашому суспільстві?» (%)

Показники консолідації	2013	2015
Прагнення спільно долати труднощі життя в країні	22,7	35,4
Відчуття втрати нормального життя	27,7	34,1
Віра в краще майбутнє	30,6	35,7
Спільні труднощі життя	33,4	29,8
Родинні чи товариські почуття	23,5	24,2
Невдоволеність владою	34,1	36,5
Страх перед майбутнім	25,2	21,7
Мова спілкування	10,0	7,4
Патріотичні почуття громадянина України	8,3	41,4
Політичні погляди	8,2	13,6
Релігія (віросповідання)	10,5	10,2
Національна належність	7,4	12,1
Ніщо не об'єднує	8,1	3,7
Важко відповісти	8,3	1,7

* Респондент міг обрати усі відповіді, що підходять

Не розглядаючи решту позицій, подивимося на ту, яка, на нашу думку, може бути показником перетворення низки емоційних станів у складне і дієве внутрішнє афективне утворення. Йдеться про патріотичні почуття громадянина України. Протягом усього періоду замірів, а вперше це питання було поставлено ще всередині 1990-х, патріотичні почуття завжди були одним з найслабших індикаторів об'єднання. Але під впливом фактично революційних подій та подальшого збройного конфлікту відбувся радикальний перехід раніше розпорошених емоційних реакцій в реальне соціальне почуття єдності. Це, до речі, підтверджує і величезну латентну силу афекту.

Це ж можна побачити і за допомогою іншого індикатору – відчуття гордості від усвідомлення своєї громадянської ідентичності (табл.3).

Таблиця 3.

Самооцінка респондентами переживання громадянської ідентичності? (%)

Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?	2013	2015
Зовсім не пишаюся	9,3	5,0
Скоріше не пишаюся	15,5	8,5
Скоріше пишаюся	38,1	50,2
Дуже пишаюся	9,6	17,1
Важко сказати	27,5	19,2

Так само, як і в питання про консолідуєчу силу патріотичних почуттів, спостерігаємо помітний сплеск патріотичних почуттів на тлі зменшення тих, хто не пишається тим, що є громадянином України.

Водночас формування афекту само по собі ще не дає нам можливості реконструювати зв'язок між ним та практиками. Але дані моніторингу засвідчили, що відбулося дуже помітне зростання просоціальної активності населення (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Структура волонтерської активності респондентів, 2015 (%)

Види допомоги	%
Переказували гроші військовим чи ВПО	53
Приносили речі або продукти в благодійні або волонтерські організації	40
Купували товари або послуги, коли знали, що дохід частково піде військовим або ВПО	28
Купували за свої гроші продукти чи речі військовим чи ВПО	25
Особисто допомагали ВПО речами або грошима	14
Безоплатно працювали чи допомагали волонтерським організаціям	9
Поселяли ВПО на власній житловій площі	4

* Респондент міг обрати усі відповіді, що підходять

При цьому виявилось, що практики взаємодопомоги, підтримки, матеріальних пожертв не тільки розповсюджені, але й добре кореспондують із зафіксованим почуттям патріотизму. Отже, навіть на обмеженому і не спрямованому спеціально на аналіз поставленої проблеми матеріалі можна переконатися, що спроба поєднати низку індикаторів, які б репрезентували як емоційні стани, так і їхній зв'язок із практичними діями, може бути успішною.

Підсумовуючи короткий огляд існуючих проблем дослідження емоційної складової суспільних трансформацій, зазначимо, що існуюча суперечливість методологічних підходів є скоріше, наслідком недостатньої проробленості в сучасній соціології теми зв'язків між переживанням та дією. Спроба поєднання методологічних підходів показує, що насправді перед нами не два окремих типу зв'язків, а єдиний ланцюг перетворень, де зовнішнє «запускає» внутрішні емоційні переживання, які оформлюються в афекти і втілюються у діях. Головною проблемою є брак адекватного методичного забезпечення для виявлення характеру цих зв'язків у прикладних дослідженнях. Проте побудова їхньої узгодженої системи принципово можлива, що відкриє перед дослідниками нові можливості аналізу соціальної поведінки.

Література:

1. Гриффите П. Э. Базисные эмоции, сложные эмоции, Макиавеллистские эмоции [Електронний ресурс] / Гриффите П. Э. Режим доступу <http://nounivers.narod.ru/gmf/emot.htm>
2. Izard С.Е. The many meanings / aspects of emotion: Definitions, functions, activation, and regulation / Carroll E. Izard // Emotion Review. – 2010. – 2(4), 363–370.
3. Прихидько А. И. Проблема эмоций в зарубежной социальной психологии / А. И. Прихидько // Вопросы психологии. – 2009. – No. 1. – С. 141–152.

4. Кутковой Н. А. Понятие эмоций в социальной психологии XXI века: основные подходы [Электронный ресурс] / Кутковой Н. А., Стефаненко Т. Г. // Психологические исследования – 2014. – Т. 7 (33). Режим доступа – <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n33/933-kutkovoiz33.html>
5. Симонова О. А. Социологическое исследование эмоций в современной американской социологии: концептуальные проблемы / О. А. Симонова // Социологический ежегодник 2009 : сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии; Кафедра общей социологии ГУ - ВШЭ; / ред. и сост. Н. Е. Покровский, Д. В. Ефременко. – М., 2009. – С. 292-321
6. Loomes G. Regret Theory: An Alternative Theory of Rational Choice under Uncertainty / Graham Loomes, Robert Sugden // *Economic Journal*, 1982. – Vol.92/ – № 368. – P. 805 – 824.
7. Loewenstein G. Emotions in economic theory and economic behavior / George Loewenstein // *American economic review*, 2000. – Vol. 90/ – № 2. – P. 426–432.
8. *Handbook of the sociology of emotions* / [J. E. Stets & J. H. Turner Eds.] – Cambridge: Cambridge univ. press, 2005.
9. Barbalet J. M. Emotion, social theory and social structure: A macrosociological approach / J.M. Barbalet – Cambridge: Cambridge univ. press, 1999. – 210 p.
10. Cordero R. Performing cultural sociology: A conversation with Jeffrey Alexander / R. Cordero, F/ Carballo, J. Ossandón // *European journal of social theory*. – L. – 2008. – Vol. 11/ – N 4. – P. 523-542.
11. Симонова О. Актуальные тенденции в современной социологии: открытие эмоциональности / Ольга Александровна Симонова // Современная социология — современной России : Сборник статей VI международной научно-практической конференции памяти А.О. Крыштановского. – М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2012. – С. 411–422.
12. Call for Papers the 7th Midterm Conference on Emotions [Электронный ресурс] // European Sociological Association. RN11 – Sociology of Emotions. – Режим доступа: <http://www.europeansociology.org/research-networks/m11-sociology-of-emotions.html>
13. Нехаев А. Войны машин: Machina Humeana / Андрей Нехаев // Социологическое обозрение. – 2015. – Т. 14. – № 3. – С. 9-47.
14. *The Affective Turn: Theorizing the Social* / [ed. P.T. Clough, J. Halley]. – Durham: Duke University Press. – 2007. – 328 p.
15. Ядов В.А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: Наука. – 1975. – С. 89–105.
16. Злобіна О. Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану) / Олена Злобіна // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К.: Ін-т соціології НАНУ : Азбука, 2014. – Вип. 6 (17). – С. 314-326.
17. Кесельман Л. Е. Межгенерационный сдвиг индивидуального оптимизма / пессимизма в современном российском обществе / Л. Е. Кесельман, М. Г. Мацкевич // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1. – № 2. – С. 113-120.
18. Парыгин Б. Д. Общественное настроение / Б. Д. Парыгин. – М.: Мысль. – 1966. – 327 с.
19. Дитятев А. Ю. Методологический потенциал концепции социального настроения в изучении феноменов оптимизма и пессимизма в современном обществе / Дитятев Антон Юрьевич // Теория и практика общественного развития. Выпуск №5. – 2011. – С. 100-102.
20. Злобіна О. Після майдану: як відроджується баланс панування та спротиву / О. Злобіна // Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну : матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2015 р.) / укладачі А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. – К.: Талком, 2015. – С. 23-27 ; Злобіна О. Фрейм страху як чинник формування ставлення населення до влади в умовах суспільної кризи / О. Злобіна // Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі : матеріали IV міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 3-4 червня 2015 р.) / укладачі Г. Дерлуг'ян, А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А.О. Мігалуш. – К., 2015. – С. 15-22.
21. Мтиулишвили П. И. Индекс социальных настроений и показатели протестного потенциала населения / П. И. Мтиулишвили // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – Выпуск № 6 (100), 2010. – С. 55-64.
22. Злобіна О. Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці / О. Злобіна // Українське суспільство 1992–2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – С. 376-385.

УДК 316.344.8 : 316.334.56

«ГОРОД В СОЗНАНИИ ЕГО ЖИТЕЛЕЙ»: РАБОТА Ф. ЗНАНЕЦКОГО В КОНТЕКСТЕ РАЗРАБОТКИ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ГОРОДСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Мусиездов Алексей Александрович – доктор социологических наук, доцент, профессор кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Статья посвящена работе Ф. Знанецкого «Город в сознании его жителей». Ее актуальность аргументируется необходимостью разработки социологической концепции городской идентичности, которая в современных условиях становится все более востребованной. Эта малоизвестная ранее работа является одним из немногих классических источников, в которых напрямую ставится вопрос о городской идентичности, а ее содержание дает материал для формулировки важных теоретических положений. На основании работы Ф. Знанецкого можно сделать выводы о том, что городская идентичность сочетает в себе различные способы идентификации (неосознаваемое отождествление и сознательный выбор); что городская идентичность имеет черты, характерные и для «контактных» («первичных»), и для «вторичных» групп.

Ключевые слова: город, городская идентичность, городское сообщество, Ф. Знанецкий.

Стаття присвячена роботі Ф. Знанецького «Місто у свідомості його жителів». Її актуальність аргументується необхідністю розробки соціологічної концепції міської ідентичності, яка в сучасних умовах стає все більш затребуваною. Ця маловідома раніше робота є одним з небагатьох класичних джерел, в яких безпосередньо ставиться питання про міський ідентичності, а її зміст дає матеріал для формулювання важливих теоретичних положень. На основі роботи Ф. Знанецького можна зробити висновки про те, що міська ідентичність поєднує в собі різні способи ідентифікації (неусвідомлене ототожнення та свідомий вибір); що міська ідентичність має риси, характерні і для «контактних» («первинних»), і для «вторинних» груп.

Ключові слова: місто, міська ідентичність, міська спільнота, Ф. Знанецький.

The article deals with the work of F. Znaniecki «City in the minds of its inhabitants». The importance of the necessity of developing the sociological concept of urban identity, which is becoming more actual one in modern circumstances, is argued. This previously little-known work is one of the few classical sources, which directly raises the question of urban identity, and its content provides the material for the formulation of important theoretical positions. On the basis of F. Znaniecki work the following conclusions can be made. Urban identity includes different ways of identification (unconscious identification and conscious choice). Urban identity has traits both of “contact” (“primary”) and “secondary” groups.

Keywords: city, urban identity, urban community, F. Znaniecki.

Процессы, происходящие в современном обществе, все чаще заставляют человека задумываться о том, кем он является. Глобализация мира приводит как к унификации культур и стиранию различий между обществами, так и к ответным процессам. Информационные и коммуникационные технологии способствуют распространению значений и образцов поведения, характерных для других обществ. Постсоветские социальные изменения до сих пор находят свое продолжение в поиске и утверждении новых социальных ценностей, норм, групп и т.д. Скорость изменений в современном мире не способствует установлению определенности и проблематизирует идентичности. В такой ситуации общество утрачивает возможность однозначно приписывать идентичность своим членам, и люди пытаются найти себя более или менее самостоятельно. Часто это происходит посредством выстраивания и артикуляции принадлежности к тем, кто наиболее очевидным образом кажется «своим», «близким» – семье и соседям, представителям своей религии и поколения, этнической группы и т.д. [1]. Важное место в этом ряду занимает и территориальная принадлежность – к своему селу или городу, региону, стране и т.п. Связь с ними представляется естественной и непроблематичной, могущей легко стать одним из элементов личностной определенности.

В этом контексте городская идентичность, казалось бы, не должна быть важной, особенно учитывая тот факт, что большинство населения являются горожанами, а сам городской образ жизни

весьма унифицирован. Однако все большее значение символической составляющей в функционировании современного общества вообще и (глобальной) экономики, в частности, проявляется, среди прочего, в активном конструировании городских брендов с целью привлечения желаемых ресурсов. А это, в свою очередь, способствует рефлексии горожан относительно собственной специфики как жителей именно данного города, росту их самоопределения и самосознания, осмыслению своего «права на город» и принципов общежития в рамках городского сообщества и т.д. [2].

Другими словами, можем наблюдать явную актуализацию городской идентичности, что требует адекватного ответа, в том числе, со стороны социологии – наличия социологической концепции городской идентичности как теоретико-методологической основы для ее изучения. На данный момент можем констатировать, что, несмотря на отдельные эпизодические упоминания и апелляции к важности данного феномена, такой концепции не существует¹. Задача построения концепции городской идентичности не может не включать в себя обращение к социологической классике, в которой можно попытаться найти некоторые ответы на интересующие вопросы.

Как показывает анализ, в отношении городской идентичности как принадлежности к городскому сообществу социологическая классика довольно противоречива [8]. Так, для М. Вебера город выступает союзом горожан, находящихся в одинаковом правовом положении, и составляющим официальное и снабженное особыми органами социальное объединение [9]. В основе существования такого союза лежит то, что названо М. Вебером «характер корпоративности» (*Verbandscharakter*), что может быть интерпретировано как понимание горожанами единства городского сообщества, проистекающего из общих условий существования, то есть, в сущности, – как городская идентичность. В противоположность этому Г. Зиммель рассматривал город как среду, способствующую индивидуализации его жителей [10]. Такая позиция оказалась более распространенной среди исследователей. Так, Л. Вирт, который в своей работе «Урбанизм как образ жизни» подытожил взгляды чикагской школы, с одной стороны, говорил об унификации городского образа жизни под воздействием общих факторов городской среды, но с другой, – об отсутствии городской идентичности: «отсутствие общей традиции и общего опыта делают невозможной и общую идентичность» (цит. по: [11, p. 56]).

В этом контексте представляется важным обратиться к работе, которая могла бы стать классической именно в рамках анализа городской идентичности, но оказалась малоизвестной и не переведенной с польского на иностранные языки. Речь идет о работе Флориана Знанецкого «Город в сознании его жителей» [12], написанной в 1931 году по результатам эмпирического исследования. Результаты исследования, равно как и теоретические предпосылки, из которых исходил автор, являются весьма ценным вкладом в разработку социологической концепции городской идентичности.

Ф. Знанецкий выделяет два направления городских исследований, существовавших в его время. Во-первых, это анализ города как совокупности сложных общественных явлений, связанных с городским сообществом, – бедность, преступность, театр и кино, отдельные профессии и классы, семейная жизнь т.д. Во-вторых, – исследование города как пространственного образования. Примером последнего подхода является «человеческая экология» чикагской школы. Ф. Знанецкий пишет²: «В отличие от обоих вышеупомянутых основных типов исследований, мы избрали в качестве точки отсчета понятие города как целостности непространственной, человеческой, реализующейся в опыте и деятельности людей. Люди действительно живут на городской территории и по этой причине считаются «жителями» города; пространственные условия их жизни оказывают влияние на их жизнь: это, однако, не означает, что они могут быть полностью помещены в эту территорию как в дом или трамвай. В конце концов, они являются не только телами, но и чувствующими и действующими лицами, и в этом отношении они не находятся в городе, но – если так можно выразиться – город находится в сфере их общего опыта и деятельности, они его создают как самую сложную общественную структуру» [12, s. IX-X].

Городское сообщество является совокупностью различных сообществ, объединенных на различных основаниях – профессиональных, классовых, религиозных, этнических и т.д. Ф. Знанецкого интересует «ощущение духовной общности, благодаря которому город существует как человеческая целостность» (*całość humanistyczna*) [12, s. XI]. Это ощущение автор пытается исследовать, отталкиваясь

¹ Исключение составляет монография А. Микляевой и П. Румянцевой «Городская идентичность жителя современного мегаполиса. Ресурс личностного благополучия или зона повышенного риска?», вышедшая в 2011 году [3] – единственная книга, посвященная городской идентичности. Однако данная работа является результатом ряда психологических исследований, проведенных авторами, и не может отвечать на вопросы, интересующие социологическую теорию и практику. В западной традиции близкая тематика также развивается в рамках психологических исследований [4–7].

² Здесь и далее цитаты из работы Ф. Знанецкого даются в переводе автора данной статьи.

от идеи о том, что общественная связь (связь между индивидами, группами, индивидом и группой) предполагает наличие некоторых взаимных обязательств и ожиданий от партнеров по взаимодействию.

Непосредственным объектом исследования является город Познань, готовящийся к «Общенациональной выставке». Предполагалось, что это событие должно поднять интерес местных жителей к городским делам и увеличить чувство принадлежности к городу; что оно покажет скрытые и дремлющие в повседневной жизни стремления людей к развитию города. Целью исследования было выяснение вопроса о том, «какие конструктивные общественные силы своих жителей городское сообщество Познани фактически использует в своей публичной жизни, и какие бы еще могла использовать без ущерба для других социальных групп, если бы идеалом его руководителей, разделяемым всеми, было обогащение ее общественного содержания и рост его духовной силы» [12, s. 8]. Другими словами, «какие основания имеет городское сообщество Познани в моральном сознании его жителей, и в каком направлении эти основания могли бы быть при желании расширены» [12, s. 8].

В теоретическом плане такое исследование показывало бы, что социальные группы и общности не только приспособляются к условиям, не зависящим от их воли, но и могут сами оказывать влияние на эти условия и определять собственное развитие – вопрос, который социологическая классика в поисках факторов социального развития нередко оставляла без внимания.

В целях сбора эмпирической информации Польским социологическим институтом был объявлен конкурс на лучший ответ на вопрос «Чем был и чем является для Вас город Познань?». Первый приз составлял 500 злотых, второй, третий и четвертый – 300, 200 и 100 злотых, соответственно. К участию в конкурсе приглашались все желающие, без ограничения по полу, происхождению, роду занятий или уровню достатка. Слабая грамотность, неаккуратное письмо, плохой стиль и т.п. не являлись преградой для получения приза. Работы оценивались исключительно с точки зрения их искренности, точности и подробности изложения материала. Каждая конкурсная работа должна была содержать не менее 40 страниц текста (чем больше, тем лучше), биографию пишущего, описание его отношений с органами городской власти и т.д. Ключевые вопросы, на которые предлагалось ответить, конкретизируя основную тему конкурса, относились к оценке того, что хорошего и/или плохого город сделал для пишущего и пишущий для города; является ли пишущий «моральным должником» города или, наоборот, город ему должен; что он знает о городе и его жителях, составляющих различные социальные группы; по какой причине пишущий является жителем города; насколько хорошо ему известны другие города и то, какой представляется Познань приезжим или жителям других городов; каковы нужды города и что необходимо для того, чтобы сделать Познань идеальным городом и т.п. Рукописи оценивались анонимно. На конкурс было прислано 27 работ, содержание которых и стало материалом исследования.

Общий вывод, сделанный по результатам исследования, состоит в том, что городские дела не имеют большой актуальности в глазах его жителей. Несмотря на то, что большинство горожан демонстрируют привязанность к городу, в их оценках города существенно больше оценок отрицательных. По мнению Ф. Знанецкого, это обусловлено тем, что многие сравнивают свой город либо с другими городами, либо с некоторыми представлениями об идеальном городе, существующими в общественном сознании. При этом, чем меньше участие человека в делах города и чем меньше у него возможностей для этого, тем более критически он настроен.

Под «городом» респонденты понимают разные вещи. Так, например, когда речь идет о позитивных оценках города, под «городом» понимается «моральная общность», интерпретируемая, главным образом, как часть «польского народа» в целом, тогда как в случае негативных оценок имеется в виду «местное сообщество» как территориально организованная группа, чья организация предполагает наличие определенных «функционеров».

Как уже было сказано, отношение между городом и человеком раскрываются посредством оценки того, кто – город или человек – больше сделал для или испытал несправедливость от другого. Соответственно, вопрос о связи человека с городом формулируется в терминах «морального долга». Что же должны город и его житель друг другу?

Казалось бы, среди прочего, едва ли не основным измерением отношений в данном случае должно стать отношение экономическое – горожанин платит налоги, а город обеспечивает его необходимыми условиями. Теоретически пользование этими условиями зависит от величины «вклада» горожанина в городскую собственность. Ссылаясь на ряд примеров, Ф. Знанецкий утверждает, что экономическое измерение не позволяет выяснить воспринимаемый «моральный долг» города перед человеком или человека перед городом.

Собственность города – это собственность, созданная его жителями, как нынешним, так и предыдущими поколениями, которые уже не могут ею воспользоваться. Причем речь может идти о вещах, вообще мало поддающихся экономической оценке (библиотека, костел и т.д.). Отсюда проистекает идея о необходимости равного доступа к пользованию городской собственностью. В этом состоит обязательство группы перед ее членом. В свою очередь, обязательство члена группы – сохранить (и по возможности приумножить) материальные ценности, обеспечив другим такую же возможность пользоваться ими. Разумеется, реальность нередко оказывается далека от подобных идеалов – что интерпретируется как несправедливость по отношению к слабым и бедным членам группы со стороны сильных и богатых.

Указав на источники неравенства, Ф. Знанецкий задается вопросом – какое влияние имеет это неравенство в получаемых преимуществах на осознание общественной связи между группой и человеком?

Оценка человеком величины благ, полученных от города, субъективна и не зависит от фактической величины этих благ. Так, например, люди, для которых город является родным, вообще менее склонны размышлять о взаимном балансе. Для приехавших ситуация оказывается иной: «В других родах социальных групп новые их члены часто, по крайней мере, в рефлексивном отношении, бывают наиболее лояльными по отношению к данной группе и выше ценят ее, вероятно, потому, что сильнее других нуждаются в утверждении собственной принадлежности к ней» [12, s. 53].

Ф. Знанецкий выделяет ряд обязательств члена городского сообщества:

- предоставление группе средств, делающих возможным дальнейший доступ данного члена к групповым ценностям;
- предоставление группе средств, делающих возможным дальнейшее оказание услуг данному члену;
- участие в содержании и приумножении групповых ценностей в пользу других членов группы;
- участие в предоставлении услуг другим членам группы.

Однако современная ситуация характеризуется сведением данных обязательств исключительно к экономическому измерению – к уплате налогов. Хотя по сути это не означает «упразднения» описанных обязательств, а лишь передачу ответственности за их выполнение на «функционеров», осознание обязательств вытесняется из сознания индивидов, что подрывает групповую солидарность. Происходящее Ф. Знанецкий описывает так: «Индивидуалистическая рационализация групповых отношений является симптомом распада чувства общественной принадлежности, связи человека с группой как целостностью» [12, s. 42].

Вопрос о желании остаться в городе или уехать в другое место осмысливается в контексте сравнения с другими городами, но не в сравнении с сельской жизнью. При этом мотивы, высказанные респондентами, являются сугубо личными, не связаны с жизнью города как сообщества (семья, «родина», друзья и знакомые, работа и т.д.). Лишь некоторые указывают на косвенные показатели организации городского сообщества – чистота, порядок, внешний вид города. В любом случае интерпретация города как сообщества находится далеко не на первом месте в сознании респондентов: «В рациональном обосновании факта собственной принадлежности к городскому сообществу субъективно-индивидуальные представления оказываются гораздо более важными, чем объективно-общественные» [12, s. 51]. В то же время, в случае аргументации нежелания оставаться в городе чаще используются объективные свойства города.

Сравнивая принадлежность к городу с принадлежностью к другим группам – церкви, народу, партии и т.д., Ф. Знанецкий отмечает, что в этом случае подчеркиваются объективные характеристики, поскольку в сознании их членов группа наделяется особым «объективным» значением – обладанием «истиной» (о боге, о культуре, о политике и т.д.). В случае принадлежности к городу такое положение вещей не наблюдается – город не оказывается чем-то, встроенным в картину мира, в которой он обладал бы сакральным значением: «Даже авторы с наиболее сильной привязанностью к Познани не утверждают, что с какой-либо точки зрения их город объективно совершеннее всех других городов на земле» [12, s. 53]. Раскрывая эту мысль, Ф. Знанецкий пишет: «Сравнение мотивов принадлежности к городу с мотивами принадлежности к другим группам и сообществам выказывает в конце концов полное отсутствие у наших авторов единого основного мотива: чувство морального долга, понуждающего личность оставаться в своей группе и не покидать ее, не переходить ни в одну другую группу того же рода. Изменение принадлежности религиозной, национальной, партийной представляются в глазах группы, которую личность покидает, чем-то заслуживающим осуждения, иногда просто изменой. До недавних пор подобную интерпретацию имела государственная принадлежность и лишь в последнее время эмиграция за пределы государства стала расцениваться чем-то нормальным, как минимум допустимым, и то не всегда. Еще раньше было время, когда и город выдвигал своим жителям подобные моральные обязательства; сегодня, однако, они исчезли без следа. Объясняется это, несомненно, различием в пространственной мобильности членов гражданских сообществ. Изменение места жительства не

ведет автоматически к изменению групповой принадлежности личности, опосредовано, однако, оно является причиной ослабления старых и навязывания новых общественных связей; очевидно, его влияние является наиболее сильным тогда, когда речь идет о принадлежности к группам и сообществам территориальным. Эти группы, однако, в значительно большей мере должны были приспособляться к современной пространственной мобильности людей, чем другие типы социальных групп; поскольку перемещения из одного территориального сообщества в другое внутри страны гораздо более распространены, чем эмиграция из одной страны в другую, большинство территориальных сообществ, особенно городских, раньше, чем государства, отказались требовать верности от своих членов» [12, s. 54].

Ключевые выводы исследования Ф. Знанецкого можно представить следующим образом:

- Заинтересованность местных жителей друг в друге несравненно больше, чем заинтересованность в городском сообществе как целостности и его институциями.

- Каждое обобщение, каждое описание индивидуального факта, опуская вопрос о его правдивости или ложности, прямо или косвенно коррелирует с оценкой, иногда положительной, чаще – отрицательной. Городское сообщество является собранием людей, стремящихся взаимно контролировать и регулировать свою деятельность таким образом, чтобы она соответствовала определенным социальным нормам. Но респонденты трактуют их по-разному, что означает, что силы социального контроля в городе гораздо меньше, чем в сельской местности или в малом городе.

- Каждый житель в глазах своих соседей является предметом разных обязательств, членом социальных отношений и как житель города в целом, и как представитель той или иной социальной группы. Обязанности местного жителя – представителя той или иной группы, в первую очередь, проистекают из характеристик самой этой группы, во вторую очередь – из его характеристик как представителя народа, и лишь в третью очередь из его характеристик как члена других групп, в том числе как представителя городского сообщества. Так, например, «познанский врач или торговец в представлении наших авторов, вероятно, имеет такие же обязанности в отношении своих пациентов или клиентов из любой другой местности, как и в отношении жителей Познани» [12, s. 139]. Отсюда можно сделать вывод о том, что относительно сообщества жителей обязанности его членов являются только потенциальными, однако могущими актуализироваться в любой момент. Однако не существует социальной группы, которая могла бы организовать и объединить все эти отношения в некий общий общественный уклад, использовать скрытые в них общественные силы и направить их к достижению каких-либо идеалов. Хотя частично это пытаются осуществить местные власти, государство, церковь и др.

- Респондентами иногда высказываются идеи о необходимости городской солидарности, понимаемой как своего рода преодоление социально-классовых различий для взаимопомощи и достижения общего блага. Эту идею в целом Ф. Знанецкий поддерживает и не считает такой уж невозможной. Такое объединение должно было бы основываться на интересах той или иной профессиональной группы, составляющей большинство среди городских жителей. Общественное объединение в рамках территориальной городской общины представляется ему более предпочтительным по сравнению с государственным, поскольку в данном случае оно будет в меньшей степени опираться на принуждение, но на моральные обязательства: «Мы, однако, отдаем себе отчет в том, что городская община, которая бы хотела осуществить эти функции, должна была бы значительно изменить свое устройство и развить такие стороны своей деятельности, которые в последние несколько поколений, вследствие появления новых технических и экономических условий, не только не развивались, но, наоборот, все быстрее исчезали» [12, s. 141].

Другими словами, речь идет о том, что, хотя существование городского сообщества признается, принадлежность его членов к другим группам является более важной по сравнению с принадлежностью к городскому сообществу в выдвигаемых к ним требованиях и ожиданиях. Различия в трактовках требований и ожиданий, предъявляемых к члену городского сообщества, свидетельствуют о слабом социальном контроле и невысокой важности городского сообщества для его жителей.

Как несложно заметить, указанные положения во многом сходны с идеями чикагской школы о том, что существование городского сообщества как «морального единства» достаточно проблематично – описанное исследование подтверждает их на эмпирическом уровне.

С точки зрения разработки социологической концепции городской идентичности, не менее важным является формулировка Ф. Знанецким следующих типичных мотивов привязанности к городу:

- иррациональная привязанность к городу, проистекающая из множества эмоционально окрашенных связей;

- практические соображения;

- комплекс привычек, которые человек не хочет менять;
- социальные связи с другими жителями.

Выделение этих мотивов, среди прочего, позволяет уточнить вопрос о специфике городской идентичности в сравнении с другими идентичностями, в частности территориальными. Городская идентичность сочетает в себе различные способы идентификации: с одной стороны, она является результатом неосознаваемого отождествления, с другой, – сознательного выбора. При этом в отсутствии четкого представления о том, кто или что составляет городское сообщество как «образец для идентификации», есть все основания полагать, что в данном случае идентичностью является не само это сообщество, но «город», интерпретируемый по-разному в зависимости от обстоятельств. Как мы видели, под «городом» могут пониматься «жители», с которыми взаимодействуют; «функционеры», олицетворяющие организацию местного сообщества; инфраструктура, являющаяся объектом сохранения и развития; некоторое общее пространство как воплощение возможностей и привычки и т.д. Соответственно, городская идентичность имеет черты, характерные и для «контактных» («первичных»), и для «вторичных» групп. В первом случае основой идентификации выступает опыт взаимодействий, тогда как во втором – стереотипы и образы [2].

Таким образом, как видим, работа Ф. Знанецкого «Город в сознании его жителей», представляет собой важный источник для осмысления проблематики городской идентичности, несмотря на то, что в центре ее внимания находится отдельное эмпирическое исследование конкретного польского города, а с момента ее публикации прошло более 80 лет. Выводы и идеи, содержащиеся в ней, несомненно, относятся не только к тем условиям и обстоятельствам, в которых была написана работа, но и имеют существенное значение с точки зрения сегодняшнего дня. Так, например, некоторые из них использованы в рамках разработки социологической концепции городской идентичности [13; 14], другие станут основой новых исследований.

Литература:

1. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. А. Ядов // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 35–52.
2. Мусиездов А. Городу и миру: «маркетинговый» и «психологический» аспекты идентичности города (пример Харькова) / А. Мусиездов // Город как стиль. Статьи и материалы всероссийской научно-практической конференции «ПЕРМЬ КАК СТИЛЬ: формирование современной городской идентичности в России» (Пермь, 13-15 июня 2013 г.). – Пермь : ПГГПУ. – С. 141–144.
3. Микляева А. Городская идентичность жителя современного мегаполиса. Ресурс личностного благополучия или зона повышенного риска? / А. Микляева, П. Румянцева. – М. : Речь, 2011. – 160 с.
4. Proshansky H.M. The city and self-identity / H.M. Proshansky // Journal of Environment and Behaviour. – 1978. – Vol. 10. – P. 57–83.
5. Breakwell G. M. Social representations and social identity / G. M. Breakwell // Textes sur les Représentations Sociales. – 1993. – Vol. 2(3). – P. 1–217.
6. Lalli M. Urban-related identity: Theory, measurement, and empirical findings / M. Lalli // Journal of Environmental Psychology. – 1992. – Vol 12 (4). – P. 285–303.
7. Pol E. The theoretical background of the city-identity-sustainability network / E. Pol // Environment and Behavior. – 2002. – № 34(1). – P. 8–25.
8. Мусиездов А. Проблематика городской идентичности в социологической классике / А. Мусиездов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2013. – № 1045. – С. 30–36.
9. Вебер М. Город / М. Вебер ; пер. с нем. М. Левиной // Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – С. 309–446.
10. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель ; пер. с нем. // Логос. – 2002. – № 3 (34). – С. 1–12.
11. Flanagan W. G. Urban Sociology: Images and Structure / W. G. Flanagan. – Boston : Allyn and Bacon, 1999. – 430 p.
12. Znaniecki F. Miasto w świadomości jego obywateli / F. Znaniecki. – Poznań : Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego, 1931. – 141 s.
13. Мусиездов А. Социологическая концепция городской идентичности / А. Мусиездов. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразіна, 2013. – 372 с.
14. Мусієздов О. Три виміри міської ідентичності / О. Мусієздов // Місто й оновлення. Урбаністичні студії / Представництво Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні; Редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко. — К.: ФОП Москаленко О. М., 2013. – С. 129–139.

УДК 316.25

ПРОБЛЕМЫ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ И МОРАЛИ В ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ СОЦИОЛОГИИ ДЖЕКА ДУГЛАСА

Мельников Андрей Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент, докторант факультета социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

У статті розглядається специфіка екзистенціального підходу до проблем девіантної поведінки та моралі в соціології сучасного американського дослідника, засновника каліфорнійської школи Джека Дугласа. Серед основних аспектів цього підходу виділяються акцент на конкретному інтерсуб'єктивному досвіді індивідів у повсякденному житті, а також принцип ситуаційної детермінації смислу, індуктивно спрямований на трансситуаційні смисли взаємодії. Показано, що стосовно проблеми моралі, ситуаціонізм стверджує поняття ситуаційної етики, протиставленої абсолютній, абстрактній етиці. Відзначено, що ключовим для екзистенціального розуміння девіантної поведінки та моралі є феномен етичного дуалізму, що полягає в диференціації публічної і приватної сфер соціального існування та непереборному моральному конфлікту, який не руйнує соціальний порядок завдяки репресивному соціальному контролю та підтриманню ілюзії соціального консенсусу. Запропоновано подальшу інтеграцію наукових ідей Дж. Дугласа в загальну структуру екзистенціальної парадигми в соціології.

Ключові слова: Джек Дуглас, екзистенціальна соціологія, девіантна поведінка, мораль, ситуаційна етика, етичний дуалізм.

В статье рассматривается специфика экзистенциального подхода к проблемам девиантного поведения и морали в социологии современного американского исследователя, основоположника калифорнийской школы Джека Дугласа. Среди основных аспектов этого подхода выделяются акцент на конкретном интерсубъективном опыте индивидов в повседневной жизни, а также принцип ситуационной детерминации смысла, который индуктивно направлен на трансситуационные смыслы взаимодействия. Показано, что применительно к проблеме морали, ситуационизм утверждает понятие ситуационной этики, противопоставленной абсолютной, абстрактной этике. Отмечено, что ключевым для экзистенциального понимания девиантного поведения и морали является феномен этического дуализма, состоящий в разделении публичной и частной сфер социального существования и неустранимом моральном конфликте, который не разрушает социальный порядок благодаря репрессивному социальному контролю и поддержанию иллюзии социального консенсуса. Предложена последующая интеграции научных идей Дж. Дугласа в общую структуру экзистенциальной парадигмы в социологии.

Ключевые слова: Джек Дуглас, экзистенциальная социология, девиантное поведение, мораль, ситуационная этика, этический дуализм.

The paper discusses specifics of the existential approach to the problems of deviant behavior and morality in the sociology of modern American researcher, founder of the California School Jack Douglas. Among the main aspects of this approach there is particular emphasis on the intersubjective everyday experience of individuals and the principle of situational determination of meaning that deflects from solipsism to inductive revelation of transsituational meanings of interaction. Concerning the problem of morality situationism affirms the concept of situational ethics that contrasted the notion of absolute, abstract ethics. It is noted that the key to the existential understanding of deviant behavior and morality is the phenomenon of ethical dualism, which consists in the separation of public and private spheres of social life, and inherent moral conflict that does not destroy social order due to repressive social control and illusion of social consensus. There is proposition for further integration of Jack Douglas' scientific ideas to general structure of the existential paradigm in sociology.

Keywords: Jack Douglas, existential sociology, deviant behavior, morality, situational ethics, ethical dualism.

Тенденции развития современной социологии все чаще указывают на возрастание роли экзистенциальной парадигмы в осмыслении социальных процессов и явлений. К таким тенденциям относятся смещение исследовательских акцентов от абстрактного к конкретному, онтологизация

социологической теории, развитие качественных методологий, повышение интереса к проблематике повседневности, субъективности, телесности и ситуационности. Важным и актуальным аспектом формирования экзистенциальной парадигмы является укрепление ее историко-социологических оснований посредством общей интеграции уже существующих концепций экзистенциальной социологии. Одна из таких концепций была предложена современным американским социологом, основоположником калифорнийской школы экзистенциальной социологии Дж. Дугласом.

История экзистенциальной социологии как область исследований на сегодняшний день находится лишь на начальной стадии развития и фрагментарно отражена преимущественно в работах самих представителей этого направления (Э. Тирикьян, Дж. Котарба, А. Фонтана, М. Болль де Баль, Дж. Хейм, П. Меннинг). Несмотря на некоторые попытки анализа деятельности калифорнийской школы экзистенциальной социологии (Д. Алиева, В. Кисиль, К. Райда), научное творчество Дж. Дугласа еще не было предметом самостоятельного историко-социологического исследования¹. Исходя из этого, целью данной статьи является раскрытие одного из важных направлений экзистенциальной социологии Дж. Дугласа, состоящего в изучении проблем девиантного поведения и морали, что в более широкой перспективе может внести определенный вклад в общую интеграцию экзистенциальной социологии как новой парадигмы социологического теоретизирования.

В 1970-х годах Джек Дуглас (р. 1937) выдвинул оригинальный проект экзистенциальной социологии, который представлял собой качественный эмпирический микро-подход, ориентированный против высокоабстрактных теоретических концепций [3]. Важной особенностью стал тот факт, что Дугласу удалось передать свои идеи группе учеников (Дж. Джонсон, Дж. Котарба, Д. Алтейди, А. Фонтана, Патриция Адлер, Питер Адлер, К. Уоррен, П. Расмуссен, Дж. Хиллебранд), и уже к концу 1970-х годов эта группа приобрела признаки научной школы. Учитывая, что процесс формирования школы проходил в Калифорнии, имеется основание называть ее калифорнийской школой экзистенциальной социологии [4].

Диссертация Дугласа и его ранние исследования были посвящены проблеме социальных смыслов самоубийства [5], однако вскоре он расширил свой научный интерес до уровня более широких проблем девиантного поведения и морали, которые стали лейтмотивом его экзистенциальной социологии [6-12]. Ключевые идеи этого направления своих исследований Дуглас представил в книге «Девиация и респектабельность» [13]. Рассматривая девиацию, он исходит из того, что в традиционной социологической трактовке этого феномена, моральные смыслы, которые девианты придают своим действиям, понимаются некритически и не становятся предметом рефлексии. Мораль определяется как нечто абсолютное, внешнее и непроблематичное. В отличие от такого понимания, экзистенциальная перспектива фокусируется на проблеме способов или процесса придания индивидом смыслов конкретным событиям и ситуациям собственной жизни. Индивид здесь понимается не столько как продукт социальной системы, но как субъект социального конструирования моральных смыслов, что требует их постоянной интерпретации для применения в каждой конкретной повседневной ситуации. В связи с этим, важнейшее методологическое значение приобретает тот факт, что традиционные социологические подходы, такие как структурный функционализм, «переворачивают» фундаментальное положение экзистенциализма, согласно которому существование предшествует сущности.

С точки зрения Дугласа, человек является социальным существом по своей природе. В основе экзистенции лежит социальный порядок, который не возникает естественным путем, а представляет собой фундаментальную экзистенциальную проблему, требующую разрешения.² Социальный порядок формируется из правил и норм, в которых отражены социальные смыслы и способность человека к символической интерпретации реальности, тогда как сами социальные правила и нормы происходят из морали. Девиация как аморальность выступает дихотомической противоположностью респектабельности, воплощения морали, и это разделение порождается еще более фундаментальным дуализмом бытия, определяющим неустранимость «зла» в обществе. Даже если некоторая социальная проблема устранена, ее место занимает иная проблема, ранее понимаемая как менее негативная. На уровне межличностных взаимодействий мораль индивида всегда соотносена с аморальностью других индивидов, и ее количественные изменения вызывают соответствующую трансформацию по принципу игры с нулевой суммой. Индивид стремится к конструированию собственного позитивного образа для обеспечения

¹ Некоторое исключение составляет недавняя статья ближайшего ученика Дугласа Дж. Джонсона, носящая биографический характер [1]. Также см.: [2].

² Экзистенциальный подход к проблеме социального порядка Дуглас представил в отдельной монографии [14].

нормальных социальных взаимодействий и конкурентного достижения высокого социального статуса, который, как правило, содержит в себе смыслы добродетели и благородства. К статусу также добавляется групповая идентичность, отражающая этническую, расовую или иную принадлежность, которая соотносится со статусной и моральной градацией. На уровне социальных институтов происходит разделение частной и публичной морали, последняя из которых зачастую используется в целях стигматизации. В отличие от сдержанности, строгости и недоверия публичных ситуаций, для частного контекста характерны личные доверительные отношения. В столкновении публичного и частного уровней возникает феномен публичной фиктивности или имитации морали, который скрывает девиации частной жизни. Один из факторов возникновения этого феномена заключается в желании избежать конфликта и представить девиацию как публично приемлемое действие.

По сравнению с экзистенциальной перспективой, позитивистский подход к морали чаще всего заменяет ее повседневный здравый смысл своими собственными смысловыми конструкциями и вместо реальности рассматривает эти искусственные абстрактные построения. Проблема такого традиционного социологического подхода заключается в попытке предельной генерализации моральных норм, что противоречит принципу ситуационной детерминации смысла, согласно которому, адекватное понимание определенного смысла может возникнуть только с учетом его конкретного контекста, а в методологическом отношении — на основании включенного наблюдения и как можно более прямого опыта изучаемого предмета. Мораль следует изучать, фокусируясь на тех интересующих условиях, под влиянием которых нечто определяется как моральное или аморальное. Ссылаясь на исследование П. Макхью [15], Дуглас отмечает, что анализ этих условий указывает на важность фактора моральной ответственности, которая может налагаться на индивида только при сознательном намерении и отсутствии принуждения в совершении действия. Трудности в определении намерений усиливают проблематичность моральных смыслов и неустранимый моральный конфликт, который не разрушает социальный порядок только благодаря принуждению, власти и ее стратегиям мистификации, создающим общее ощущение справедливости на основании традиции, религии, идеологии, патриотизма и т.д.

По Дугласу, абсолютистское мировоззрение традиционной социологии трактует мораль как нечто необходимое, объективное, очевидное для распознавания акторами и, таким образом, почти автоматическое в своей реализации. Такая трактовка привела к переориентации от определения природы девиации к ее количественным показателям и официальной статистике. Напротив, наблюдаемые повседневные действия показывают, что достижение согласия в отношении того, что правильно или неправильно в той или иной ситуации, является проблематичным, и эта проблематичность не всегда выражена открыто. Сложность и изменчивость социальной реальности способствуют выработке не столько абсолютного или универсального морального согласия между индивидами в различных ситуациях, но скорее требует заключения «рабочих соглашений», которые могут меняться под влиянием обстоятельств. Эти рабочие соглашения становятся результатом конструирования смыслов и создают ситуационный социальный порядок. Вместе с тем, уровень сложности реальности требует выработки определенных подсознательных механизмов типизации действия и абстрактных, транситуационных смыслов, на основании которых далее вырабатываются рабочие ситуационные соглашения. Типизация преимущественно представляет собой процесс аналогизации и метод наименьших различий. В тех же случаях, когда аналогизация затруднена, используется фактор ближайших наличных целей. Помимо абстрактных смыслов и аналогизации также существуют глубинные моральные смыслы (например, понятие хорошего человека, чувство правоты или такта), выступающие основанием, фоном и ориентиром для сознательного целеполагающего мышления. Точное определение конкретных ситуационных параметров этих смыслов является затруднительным и, тем не менее, они осознаются и используются без подробного рационального объяснения. Так, индивид может сказать, что нечто является правильным или неправильным, но не может четко объяснить свое определение. Другим примером являются индивиды, которые понимают действия друг друга без слов и могут совершать их даже без использования мышления.

Когда рабочие смыслы уже согласованы, они становятся типизированными и относительно непроблематичными, а также с трудом подлежат наблюдению аутсайдера. Достигая высокого уровня рутинизации, эти смыслы абсолютизируются, объективируются и обретают абстрактную форму. Разрыв между публичной и частной моралью увеличивается в обществе, где преобладают абстрактные смыслы, и уже не эти абстрактные смыслы адаптируют к ситуации, а наоборот, ситуация интерпретируется с точки зрения ее соответствия абстрактным смыслам, защищенным с помощью официального контроля. Возникает конфликт между абстрактными (публичными) и ситуационными (частными) смыслами, а также возрастает

ощущение лицемерия и фальши. В условиях быстрых социальных изменений можно предполагать прогресс ситуационной интерпретации смысла, однако, на самом деле, разрыв между частной и публичной моралью еще больше увеличивается. Индивиды или группы, совершающие публично-аморальные действия, стремятся или представить их как соответствующие абстрактной морали, или максимально оградить их от публичной сферы. Если аморальное действие подлежит успешному сокрытию, оно может повторяться и рассматриваться как приемлемое. Это пример морального исключения, которое адаптировано к абсолютной морали и представляется как допустимая девиация. Западные общества, особенно американское, являются в этом смысле плюралистичным социальным конгломератом, объединенным лишь через миф абсолютной публичной морали и видимость социальной системы.³

Говоря о тенденциях развития морали в обществе, Дуглас заключает, что властные структуры больше не способны успешно противостоять усиливающемуся осознанию того, что на смену абсолютной морали приходит новый феномен *ситуационной этики* [17], описанный ранее в исследованиях Дж. Флетчера [18]. Как определенные правила взаимодействия, ситуационная этика предполагает не индивидуальную, но интерактивную ответственность. Эта этика связана с пониманием индивидами того, что мораль не налагается извне, а возникает из экзистенциального, ситуационного и проблематичного опыта повседневной жизни. Так, «...любое человеческое мышление и действия, – пишет Дуглас, – необходимо экзистенциальны: мы не только должны создавать наш мир смыслов (наших сущностей) из экзистенции, но мы вынуждены также воссоздавать некоторую часть этого мира для каждой ситуации, с которой мы сталкиваемся в повседневной жизни» [14, с. 104]. Среди специфических проблем, на которые американский социолог обращает внимание в контексте социальных тенденций, выделяются факторы воздействия социальных наук на социальную жизнь [19-20] и угрозы для свободы индивида, возникающие вследствие развития технологического общества (угроза технологической тирании) [21-22].

Подводя итоги рассмотрения особенностей экзистенциального подхода к проблемам девиантного поведения и морали в социологии Джека Дугласа, можно отметить, что основным аспектом такого подхода является акцент на конкретном интересубъективном опыте индивидов в повседневной жизни. Не менее важным является принцип ситуационной детерминации смысла, который, однако, уводит от крайностей солипсизма и индуктивно направлен на трансситуационные смыслы взаимодействия. Применительно к проблеме морали, ситуационизм утверждает понятие ситуационной этики, противопоставленной абсолютной этике. Ситуационизм становится необходимостью в связи со сложностью, проблематичностью и изменчивостью социальной реальности. Любая социальная ситуация всегда обладает некоторой степенью неопределенности, поэтому требуется постоянная интерпретация и корректировка моральных смыслов для их применения в каждом новом контексте. Наконец, ключевым для экзистенциального понимания девиантного поведения и морали является феномен этического дуализма, состоящий в разделении публичной и частной сфер социального существования, а также в неустранимом моральном конфликте, который не разрушает социальный порядок только благодаря репрессивному социальному контролю и поддержанию иллюзии социального консенсуса.

Интерпретация проблем девиантного поведения и морали не исчерпывает всего содержания экзистенциальной социологии Дж. Дугласа, однако проявляет ряд парадигмальных принципов (ситуационизм, индуктивизм, этический дуализм), которые могут быть соотнесены с другими концепциями экзистенциальной социологии и, тем самым, способны усилить дальнейшую систематизацию и интеграцию этого направления.

Литература:

1. Johnson J. FreedomWorks! The Vision and Broken Heart of Jack D. Douglas / John Johnson // Symbolic interaction. – 2015. – Vol. 38 (2). – P. 285-297.
2. Melnikov A. Jack Douglas and the Existential Sociology Project / A. Melnikov, J. Kotarba // The Interactionist Imagination: Meaning, Situation and Micro-Social Order / [Jacobson M., ed.]. – Copenhagen, Denmark : Hans Reitzel Publishers, 2016 (forthcoming).
3. Existential Sociology / [Johnson J., Douglas J., eds.]. – New York : Cambridge University Press, 1977.

³ Проблеме современного государства как мифического социального образования Дуглас посвятил свою позднюю фундаментальную работу [16].

4. Мельников А.С. Калифорнийская школа экзистенциальной социологии: общая характеристика деятельности / А.С. Мельников // Соціологічні дослідження: Збірник наукових праць. – № 11. – Луганськ : Вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2011. – С.89-101.
5. Douglas J. The Social Meanings of Suicide / Jack Douglas. – Princeton : Princeton University Press, 1967.
6. Observations of Deviance / [Douglas J., ed.]. – New York : Random House, 1970.
7. Research on Deviance / [Douglas J., ed.]. – New York : Random House, 1972.
8. Theoretical Perspectives on Deviance / [Douglas J., Scott R., eds.]. – New York : Basic, 1972.
9. Official Deviance / [Douglas J., Johnson J., eds.]. – Philadelphia : Lippincott, 1977.
10. Crime at the Top / [Johnson J., Douglas J., eds.]. – Philadelphia : Lippincott, 1978.
11. Douglas J. The Sociology of Deviance / J. Douglas, F. Waksler. – Boston : Allyn and Bacon, 1982.
12. The Sociology of Deviance / [Douglas J., ed.]. – Boston : Allyn and Bacon, 1984.
13. Deviance and Respectability / [Douglas J., ed.]. – New York : Basic Books, 1970.
14. Douglas J. American Social Order / Jack Douglas. – New York : The Free Press, 1971.
15. McHugh P. A common-sense conception of deviance / P. McHugh // Deviance and Respectability / [Douglas J., ed.]. – New York : Basic Books, 1970.
16. Douglas J. The Myth of the Welfare State / Jack Douglas. – New Brunswick : Transaction, 1987.
17. Crime and Justice in American Society / [Douglas J., ed.]. – Indianapolis : Bobbs-Merrill, 1971.
18. Fletcher J. Situation ethics: the new morality / J. Fletcher. – Philadelphia : Westminster, 1966.
19. The Relevance of Sociology / [Douglas J., ed.]. – New York : Appleton-Century-Crofts, 1970.
20. The Impact of Sociology / [Douglas J., ed.]. – New York : Appleton-Century-Crofts, 1970.
21. Freedom and Tyranny: Social Problems in Technological Society / [Douglas J., ed.]. – New York : Alfred Knopf, 1970.
22. The Technological Threat / [Douglas J., ed.]. – Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1971.

УДК 316.33

СПОЖИВЧА ЛОЯЛЬНІСТЬ У ПОЛІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Байдак Тетяна Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології і політології, Національний технічний університет «ХПІ» (м. Харків);

Болотова Вікторія Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології і політології, Національний технічний університет «ХПІ» (м. Харків)

Стаття присвячена аналізу феномену споживчої лояльності та факторам, що його зумовлюють. За сучасних умов довгостроковий успіх підприємств – виробників товарів та послуг вже не гарантується тільки ціною або оптимізацією характеристик їхніх продуктів, ключову роль у довгостроковій перспективі відіграє споживач та його лояльне ставлення до продуктів виробників. Лояльність впливає на те, що споживач здійснює покупки і робить це регулярно, витрачає кошти, відчуває позитивні емоції під час споживання, швидко відрізняє улюблений продукт, бренд у конкурентному середовищі від інших. Для того, щоб розвивати і підтримувати лояльність споживачів, важливо враховувати чинники, що змушують споживача бути лояльним. Тому для досягнення бізнес-цілей та підвищення конкурентоспроможності підприємств необхідно враховувати соціальні механізми формування та функціонування споживчої лояльності.

Ключові слова: споживча лояльність, справжня лояльність, латентна лояльність, псевдолояльність, когнітивна лояльність, афективна лояльність, конативна лояльність, активна лояльність, фактори споживчої лояльності.

Статья посвящена анализу феномена потребительской лояльности и факторам его формирующим. В современных условиях долгосрочный успех предприятий – производителей товаров и услуг уже не гарантируется только ценой или оптимизацией характеристик их продуктов, ключевую роль в долгосрочной перспективе играет потребитель и его лояльное отношение к продуктам производителей. Лояльность влияет на то, что потребитель совершает покупки и делает это регулярно, тратит большие суммы денег, испытывает положительные эмоции в процессе потребления, быстро отличает любимый продукт, бренд в конкурентной среде от других. Для того, чтобы развивать и поддерживать лояльность потребителей, важно учитывать факторы, влияющие на их лояльность. Поэтому для достижения бизнес-целей и повышения конкурентоспособности предприятий необходимо учитывать механизмы формирования и функционирования потребительской лояльности.

Ключевые слова: потребительская лояльность, истинная лояльность, латентная лояльность, псевдолояльность, когнитивная лояльность, аффективная лояльность, конативная лояльность, активная лояльность, факторы потребительской лояльности.

Article is devoted to customer loyalty and factors that determine it. Today long-term success of producers of goods and services is not only guaranteed by price or optimizing the characteristics of their products, a consumer loyalty to products plays a key role in the long term. Loyalty influences the way that the consumer makes a purchase and does it regularly, spends large sums of money, feels positive emotions during consumption, quickly distinguishes favorite product brand in the competitive environment of others. For developing and maintaining of customer loyalty it is important to consider the factors that cause consumers to be loyal. Therefore, to achieve business objectives and improve the competitiveness of enterprises it is necessary to know the mechanisms of formation and operation of customer loyalty.

Keywords: consumer loyalty, true loyalty, latent loyalty, spurious loyalty, cognitive loyalty, affective loyalty, conative loyalty, action loyalty, customer loyalty factors

Внаслідок глобальних соціально-економічних перетворень в українському суспільстві відбуваються значні соціальні зміни в ціннісних орієнтаціях українців, способах та стилях їхнього життя, що позначається на їхній споживчій поведінці. Розвиток ринкових відносин та зростання інтенсивності конкуренції між виробниками розширює споживчий вибір. За цих умов довгостроковий успіх підприємств

– виробників вже не гарантується тільки ціною або оптимізацією характеристик їх продуктів, ключову роль в довгостроковій перспективі віграє споживач та його лояльне ставлення до цих продуктів.

Феномен лояльності – актуальний предмет вивчення багатьох дослідників соціальної поведінки та її різновиду – споживчої поведінки. Соціально-психологічні механізми стійкої, ригідної поведінки аналізувалися в роботах А. Бандури, Л. Фестінгера і Д. Бема. Дослідженнями лояльності як ставлення (атітюда) займалися Дж. Якобі, Р. Олівер та Ф. Райкхельд. Питання взаємозв'язку лояльності з реальною поведінкою вивчав А. Айзен. Р. Фаціо і М. Олсон розглядали споживчу лояльність у контексті впливу двох факторів: мотивації індивіда і його можливостей в конкретній ситуації. Серед вітчизняних дослідників споживчої лояльності можна відзначити Н. Бутенко, П. Петриченко, О. Рудінська, Н. Скригун, С. Яроміч. Незважаючи на наявність праць, присвячених питанням лояльності взагалі і споживчої лояльності зокрема, у більшості з них розкриваються переважно психологічні аспекти лояльності споживачів. Між тим комплексний і системний аналіз споживчої лояльності споживачів передбачає застосування соціологічного підходу до вивчення цього соціального феномену.

Мета статті – охарактеризувати феномен споживчої лояльності у контексті соціологічного дискурсу, визначити його види та факторну зумовленість.

Щоб зрозуміти сутність споживчої лояльності необхідно звернутися до джерел виникнення цього поняття. З початку лояльність споживачів розглядалася дослідниками як поєднання двох складових: наявність повторних покупок товару та психологічна прихильність споживача до цього товару [1]. Деякі науковці розуміли лояльність як прихильність до бренду, тобто коли споживача цікавить виключно ім'я бренду і не цікавить будь-яка інша характеристика товару. Але Р. Олівер висунув припущення, що сфокусованість споживача на назві бренду і відсутність інтересу до інших характеристик товару, це ще не лояльність. Істинна лояльність, на його думку, виникає тоді, коли незважаючи на усі зусилля конкурентів перетягнути споживача на свій бік, споживач бажає продовжувати споживати улюблений бренд, не звертаючи увагу ні на які спокуси або труднощі [2]. Таким чином, Р. Олівер хотів підкреслити, що лояльність – це глибоко вкорінена відданість споживача своєму бренду.

Ф. Двайер і С. Форнел з'ясували, що існують дві характеристики, за допомогою яких найчастіше описують феномен споживчої лояльності, – це передача споживачем з вуст в уста іншим споживачам позитивного відгуку про товар та регулярність придбання ним цього товару. За допомогою схожих характеристик описали лояльність М. Арнольд та Р. Крісті: споживча лояльність є результатом повторних придбань споживачем товару та його нечутливості до ціни і рекомендацій інших [3].

Вдалу спробу класифікувати споживчу лояльність зробили А. Дик та К. Басу. Вони за допомогою комбінації двох її характеристик отримали чотири виміри лояльності. Вони виділили такі характеристики лояльності, за допомогою яких будувалась матриця лояльності: а) задоволеність товаром (висока або низька). Під задоволеністю автори матриці лояльності розуміли рівень позитивної оцінки придбаного товару і міру усвідомлення його відмінності від замінників; б) регулярність покупки товару (регулярні покупки або нерегулярні покупки) – здійснює чи ні споживач повторні купівлі товару. Таким чином, ними були отримані чотири типи лояльності: справжня лояльність, латентна лояльність, псевдолояльність, відсутність лояльності (табл. 1) [4].

Таблиця 1.

Матриця лояльності за А. Диком и К. Басу

		<i>Регулярність покупки</i>	
		Регулярна покупка	Нерегулярна покупка
<i>Задоволеність продуктом</i>	Висока	Справжня лояльність	Латентна лояльність
	Низька	Псевдо-лояльність	Відсутність лояльності

Справжня лояльність характерна для споживачів, які задоволені товаром або брендом і купують його регулярно. Споживачі зі справжньою лояльністю найменш чутливі до дій конкурентів.

Псевдолояльність виникає тоді, коли споживачі купують товар або бренд, але при цьому не відчувають задоволення від нього і не бачать його переваг перед іншими товарами. Такі споживачі здійснюють покупку у зв'язку з тимчасовою недоступністю товару або бренду, який їм більш подобається. Псевдолояльні споживачі зі зміною обставин легко переходять до конкурентів.

Латентна лояльність виникає в ситуаціях, коли споживач має високий рівень задоволеності товаром або брендом, але не має можливості регулярно купувати його. Коли можливість з'являється, такі споживачі здійснюють регулярні покупки.

Відсутність лояльності – це стан споживача, при якому він і не задоволений товаром або брендом, і не налаштований придбати його. До такого споживача важко «достукатися», але можливо, якщо знати причини незадоволеності і відсутності здійснення покупок.

У своєму розвитку, на думку Р. Олівера, споживча лояльність проходить чотири послідовно, заміщуючи одна одну, фази: когнітивну, афективну, конативну, активну.

Когнітивна лояльність характеризується тим, що споживач робить свій вибір, усвідомлюючи переваги товару або бренду над аналогами. Під час когнітивної лояльності, в першу чергу, інформація про об'єкт купівлі впливає на рішення споживача зробити покупку.

Афективна лояльність, або емоційна фаза лояльності, виражається у прихильності до товару або бренду і формується внаслідок того, що споживачі очікування знаходять своє підтвердження під час купівлі та споживання товару або бренду. Цей рівень лояльності знаходиться під впливом емоцій споживача.

Для конативної лояльності характерний високий рівень залученості в процес придбання товару, який підтримується справжнім наміром до покупки. На цьому етапі відкривається шлях до розвитку інтенсивної лояльності, тобто вольовій.

Сильна мотивація здійснення покупки на етапі активної лояльності приводить до подолання всіх перешкод, які створюються на шляху споживача. Активна лояльність є необхідним результатом, який виникає внаслідок проходження споживачем трьох попередніх рівнів лояльності. Головна характеристика лояльності цього рівня – наявність бажання подолати всі перепони, які перешкоджають споживачеві робити повторні покупки [2].

Розвиваючи ідею багаторівневості споживчої лояльності А. Кутлалієв і А. Попов описують такі рівні лояльності:

- 1) емоційний рівень. Для лояльності до бренду необхідно позитивне ставлення до нього. Покупка чого-небудь всупереч, нехай вона навіть регулярна, не може свідчити про лояльність;
- 2) раціональний рівень. Споживач повинен розуміти вигоди від бренду, який він купує. І не важливо, якими ці вигоди будуть – функціональними або емоційними, справжніми чи вигаданими – головне, щоб вони були і усвідомлювалися;
- 3) поведінковий рівень. У споживача повинен бути досвід покупки та/або споживання бренду. Бувають випадки, коли існування абстрактних мрійників корисно, і це вважається потенційною аудиторією бренду. Але тут потрібно дуже ретельно розділяти безпідставні ілюзії і реальну, але поки відкладену покупку.

На думку А. Кутлалієва і А. Попова, тільки ті споживачі, які одночасно відповідають вимогам усіх трьох перерахованих вище рівнів, можуть вважатися лояльними. Показником лояльності у даному випадку є частка від усіх покупців і/або обізнаних про бренд [5].

Т. Кененгем та В. Террі в своїй книзі «Міфи лояльності» вказали на існування в сучасному світі полігамної лояльності. Сьогодні, на їх думку, людина живе в світі не моногамної, а полігамної лояльності, тобто споживач придбає декілька різних товарів або брендів і цей перелік об'єктів споживання залишається незмінним для нього, товари не із цього переліка ігноруються споживачем. У такому випадку людина лояльна не до одного товару або бренду, а відразу до декількох. На думку цих дослідників, стовідсоткової лояльності не буває. В зв'язку з цим, лояльність може бути розглянута як ймовірність здійснення споживачем покупки того, чи іншого товару або бренду, у кожному конкретному випадку придбання. Наприклад, споживач у 70 % випадків придбає бренд А, у 20 % - бренд В, а 10% – бренд С. Мета, на яку повинні орієнтуватися сучасні виробники товарів та власники брендів, – це максимізувати частку вірогідності вибору свого продукту відносно інших, до яких споживач є лояльним [6].

Термін «полігамна лояльність», на думку Г. Даулінга та М. Анкла, найкраще підходить для опису фактичної споживчої поведінки і більш відповідає сучасним стосункам споживача з товаром або брендом, ніж терміни «перемикання на інші бренди» (свідомий вибір споживача іншого бренду) або «промискуїтет»/ «нерозбірливість» (коли споживач подібно метелику пурхає від одного бренду до іншого, не маючи постійної прихильності до них) [6].

Сьогодні дослідження споживчої лояльності проводиться за допомогою різних методик, які враховують різні сторони цього соціального явища. А. Кутлалієв і А. Попов, проаналізувавши роботи,

присвячені споживчій лояльності, склали перелік того, що так чи інакше допомагає дослідникам її оцінити і виміряти, а саме: купівельна поведінка у даний час і минулому; декларація споживачем задоволеності; наміри споживача; повторні покупки; частота переключення на інші товари; бар'єри до переходу. Також вони вказали на існування антиподу лояльності – антилояльності. Антилояльність – це такий стан споживача, коли він за жодних обставин не має наміру купувати той чи інший товар або бренд. Визначається вона, на думку авторів, легше, ніж лояльність. Для визначення частки антилояльних споживачів достатньо, щоб негативні значення були хоча б на одному з рівнів лояльності (емоційному, раціональному або поведінковому), або споживач має бути розчарований комунікацією, або не бачить для себе ніякого сенсу в покупці, або зробив купівлю, але з якоїсь причини був розчарований і не має більш наміру купувати надалі такий продукт [5].

Незважаючи на численні дослідження, присвячені споживчій лояльності, науковці не дають чіткого визначення факторів, що впливають на неї. Слід зазначити, що на різних ринках та в різних країнах перелік цих факторів та їх важливість відрізнятимуться.

Ю. Пустирнікова пропонує розрізняти матеріальні і не матеріальні фактори, що впливають на формування лояльності споживача. Матеріальні фактори орієнтовані на формування потреби споживача в отриманні вигоди, вони спираються на економію грошей або часу. Нематеріальні фактори відповідають за емоційну задоволеність клієнта за рахунок якісного обслуговування і уважного ставлення до нього. Матеріальні фактори дослідниця умовно розділити на традиційні та програмні, а нематеріальні - на процедурні та персональні. Коло традиційних матеріальних чинників лояльності достатньо вузьке. До них можна віднести розташування торговельної точки, де можна придбати продукт (близько до будинку, офісу, знаходиться на щоденному маршруті); наявність основних потрібних товарів. Ці фактори забезпечують в першу чергу псевдо-лояльність споживачів. У такому випадку повторність покупок досягається не за рахунок усвідомленої емоційної прихильності клієнта, а переважно «автоматично». До програмних матеріальних чинників відносяться знижки, «подарунок за покупку», програми лояльності (подарункові сертифікати і ваучери, бонуси тощо). Оскільки в основі лояльності споживача при розвинутому ринку, як вважає М. Пустирнікова, лежать в першу чергу емоційні чинники, то справжню лояльність клієнтів вдається домогтися лише тим гравцям, які приділяють цим факторам пильну увагу. У підвищенні рівня споживчої лояльності все більшу роль відіграють привабливість бренду та реклама [7].

Механізм формування споживчої лояльності, на думку Т. С. Степченко, включає в вплив на зовнішні і внутрішні фактори споживчої лояльності. Вплив на зовнішні фактори передбачає використання динаміки економічних, соціокультурних, політико-правових, ринкових факторів у розробці та реалізації корпоративної стратегії просування товару або бренду. Вплив на внутрішні чинники включає цілеспрямований вплив на споживача, що активізує його пам'ять, процес навчання, сприйняття, ставлення до товару або бренду [8].

Деякі дослідники вважають, що серед всіх факторів, що впливають на лояльність споживача, більш важливі ті, які впливають на афективну лояльність клієнта. А. Касік вивів такі групи чинників, що впливають на емоційну лояльність: задоволеність споживача, надійність, імідж, важливість стосунків, інші фактори (рис. 1). До інших факторів автор відніс ціну, соціальний клас та демографічні характеристики споживача, вплив реклами, часовий ліміт тощо [9].

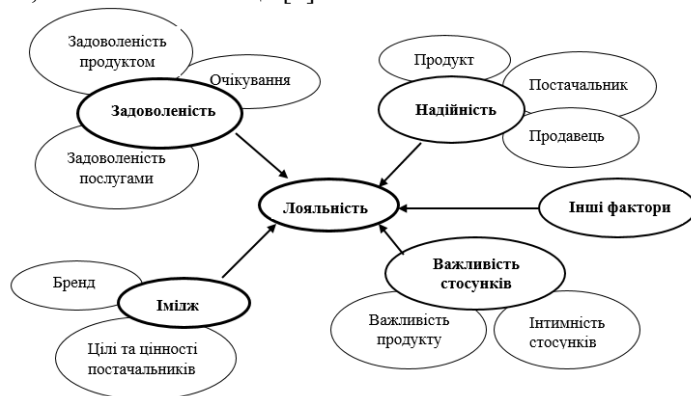

Рисунок 1. Фактори афективної лояльності за А. Касіком [9]

Всі ці фактори впливають на підвищення рівня емоційної лояльності споживача і, як наслідок, на підвищення рівня поведінкової лояльності.

Таким чином, в умовах високої конкуренції виробників товарів та послуг увага до споживача та його поведінки зростає. З одного боку, споживча поведінка змінюється під впливом цілого комплексу факторів: від політичних та економічних, соціально-демографічних та соціально-статусних до соціально-культурних, а з іншого – в споживчій поведінці може спостерігатися стабільність і упередженість у ставленні до виробника та його продукції. Такий феномен отримав назву споживча лояльність. Споживча лояльність – якісна характеристика відносин у системі «споживач-виробник». Вона являє собою не однозначний односпрямований вплив виробника на споживачів, а двоєдиний процес їхньої взаємодії. Вміння керувати споживчою лояльністю та підсилювати її – основа успішності сучасного бізнесу.

Література:

1. Day G. A two-dimensional concept of brand loyalty. / G. Day // *Journal of Advertising Research* 1969, 9, pp 29-35.
2. Oliver R. L. Whence Consumer Loyalty? / R. L. Oliver // *Journal of Marketing*, 1999, Vol. 63, pp. 33–44.
3. Rai A., Srivastava M. Customer Loyalty Attributes: A Perspective [Електронний ресурс] / A. Rai, M. Srivastava Режим доступу: <http://www.nmims.edu/NMIMSmanagementreview/pdf/oct-nov-2012/03-customer-loyalty-attributes>
4. Dick A., Basu K. Customer loyalty: Toward an integrated conceptual framework / A. Dick, K. Basu // *Journal of the Academy of Marketing Science* March 1994, Volume 22, Issue 2, pp 99-113.
5. Кутлалиев А., Попов А. Эффективность рекламы: 2-е издание. / А. Кутлалиев, А. Попов — М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 416 с.
6. Keiningham, Timothy L., Vavra Terry G., Wallard Henri. Loyalty Myths / Keiningham, L. Timothy, Terry G. Vavra, Henri Wallard. New Jersey: John Wiley & Sons, 2005.
7. Пустынникова Ю. М. Формирование приверженности клиентов [Електронний ресурс] / Ю. М. Пустынникова // *Управление магазином*. 2005 — № 1, 2. Режим доступу: <http://axima-consult.ru/stati-formpriv.html>
8. Степченко Т.С. Автореферат диссертации Формирование потребительской лояльности бренда как фактор рыночного развития компаний [Електронний ресурс] / Т. С. Степченко Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-potrebitelskoi-loyalnosti-bredu-kak-faktor-rynochnogo-razvitiya-kompanii>
9. Kuusik Andres Affecting customer loyalty: do different factors have various influences in different loyalty levels? [Електронний ресурс] / Kuusik Andres – Tartu University Press, 2007 Режим доступу: <http://www.mtk.ut.ee/sites/default/files/mtk/RePEc/mtk/febpdf/febawb58.pdf>

УДК 316.2

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ГРУПОВИХ ВІДМІННОСТЕЙ: СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ А. М. ЯНГ

Ляпіна Людмила Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент, декан факультету соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили, (м. Миколаїв)

У статті розглядається концепція мультикультуралізму групових відмінностей американського соціального теоретика А. М. Янг. Підкреслюється, що ця концепція базується на визнанні різноманітності та відмінності соціальних груп, які є необхідними та бажаними складовими модерних суспільств. Захищаючи політику відмінностей, ідеалу загального універсального громадянства А. М. Янг протиставляє ідеал різноманіття, що уособлюється в ідеалі громадянства, диференційованого по групам та заснованого на груповій репрезентації і правах. Дослідниця розкриває суть групової диференціації як факту суспільного життя; виокремлює основні форми пригноблення, зокрема такі, як експлуатація, маргіналізація, неспроможність, культурний імперіалізм та насильство; визначає механізми групового представництва у контексті демократизації, тобто реорганізації правил прийняття рішень, підкреслює роль міста як взірця соціальної диференціації без домінування та пригноблення.

Ключові слова: мультикультуралізм, соціальна група, групова диференціація, групова репрезентація, пригноблення, демократизація.

В статье рассматривается концепция мультикультурализма групповых различий американского социального теоретика А. М. Янг. Подчеркивается, что эта концепция основывается на признании разнообразия и различия социальных групп, которые являются необходимыми и желательными составляющими современных обществ. Защищая политику различий, идеалу всеобщего универсального гражданства А. М. Янг противопоставляет идеал разнообразия, который олицетворяется в идеале гражданства, дифференцированного по группам и основанного на групповой репрезентации и правах. Исследовательница раскрывает суть групповой дифференциации как факта общественной жизни; выделяет основные формы угнетения, в частности такие, как эксплуатация, маргинализация, неспособность, культурный империализм и насилие; определяет механизмы группового представительства в контексте демократизации, то есть реорганизации правил принятия решений; показывает роль города как образца социальной дифференциации без доминирования и угнетения.

Ключевые слова: мультикультурализм, социальная группа, групповая дифференциация, групповая репрезентация, угнетения, демократизация.

The article discusses the concept of multiculturalism group differences of the American social theorist A. M. Young. This concept is based on the recognition of diversity and differences of social groups that are necessary and desirable components of modern society. A. M. Young defends policy differences. She contrasts the ideal of universal citizenship and universal ideal of diversity, which is embodied in the ideal of citizenship, differentiated by groups and based on group representation and rights. The article reveals the essence of group differentiation as a fact of social life, identified the main forms of oppression, such as exploitation, marginalization, disability, cultural imperialism and violence; mechanisms of group representation in the context of democratization; the role of the city as a model of social differentiation without domination and oppression.

Keywords: multiculturalism, social group, group differentiation, group representation, oppression, democratization.

Зростання імміграційного тиску на індустріально розвинені країни світу в останні кілька десятиліть ХХ ст., особливо в останні кілька років ХХІ ст., настільки велике, що ані національна держава, ані її культурна система впоратися з цим у повному обсязі та у звичному інтеграційно-асиміляційному модусі вже не можуть. Це означає, що колишні форми міжкультурної, міжетнічної взаємодії потребують серйозної трансформації. У першу чергу, необхідним є пошук оптимальних алгоритмів міжгрупової взаємодії, а також зміна характеру відносин між державою, її інститутами та різними групами населення.

У цьому сенсі мультикультуралізм набуває особливого значення, адже охоплює весь спектр соціальних, етнокультурних, політичних проблем, які виникають у взаєминах між державою, національною більшістю, з одного боку, та меншостями, з іншого, а також пропонує нові підходи у конкретних національних політиках до принципів визнання, недискримінації, свободи групового та індивідуального вибору, соціальної злагоди, міжетнічної, міжкультурної толерантності та мирного співіснування.

Проблема міжгрупової взаємодії є також актуальною й для сучасного українського суспільства, яке уособлює інтереси різноманітних соціальних груп та традиції багатьох культур. Це породжує необхідність рефлексивного осмислення феномену мультикультуральності в українському просторі.

У даному контексті викликає інтерес одна з найбільш значимих у соціологічній теорії концепція мультикультуралізму групових відмінностей американського соціального теоретика Айріс Меріон Янг.

Теоретичне обґрунтування мультикультуралізму міститься у таких працях дослідниці, як «Держава та групова диференціація. Критика ідеалу універсального громадянства» (1989 р.), «Справедливість і політика відмінностей» (1990 р.), «Включення та демократія» (2000 р.) та ін. [5-7]. Критичний аналіз концепії мультикультуралізму А. М. Янг здійснений у небагатьох працях, з яких насамперед доцільно виділити наукові доробки вітчизняних та зарубіжних дослідників Х. Голинської [2], М. Хомякова [3], К. Яценка [4] та ін.

Сьогодні виникає необхідність переосмислення концепції мультикультуралізму групових відмінностей А. М. Янг у контексті, з одного боку, пошуку оптимального варіанту вирішення проблем мультикультуралізму, пошуку міжкультурного компромісу, у тому числі й для українського суспільства, а, з іншого боку, подальшого розвитку соціологічної теорії мультикультуралізму. У цьому й полягає *мета* даної статті.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначило, що мультикультуралістська теорія А. М. Янг складається з двох основних частин – негативної – критики класичного ліберального «ідеалу асиміляції» і позитивної – власної теорії демократії групової репрезентації, «ідеалу різноманітності». Перший ідеал («ідеал асиміляції») на думку дослідниці, являє собою прагнення до знищення групових відмінностей, вірніше, заміну їх на відмінності індивідуальні. Лібералізм, який усуває відмінності з публічної сфери суспільства, надихається саме цим ідеалом, який найкраще проявляється в іншому ліберальному ідеалі загального універсального громадянства, для вступу до якого носії різних групових ідентичностей змушені маскувати їх або від них відмовлятися.

Громадянство універсально для кожного, й усі однакові в якості громадян. Якими б не були соціальні та групові відмінності між громадянами, якими б не були нерівності відносно добробуту, статусу і влади у повсякденній діяльності громадянського суспільства, саме громадянство дає усім однаковий статус рівних членів. Так, на думку А. М. Янг, разом з ідеєю рівності, яка розуміється як тотожність, ідеал універсального громадянства уособлює у собі, окрім поширення громадянства на кожну людину, принаймні ще два значення:

- 1) універсальність, що визначається як загальне у протилежність особливому; тобто те, що у громадян є спільне у протилежність тому, чим вони відрізняються один від одного;
- 2) універсальність у сенсі законів і правил, які застосовуються до всіх однаково; законів і правил, що сліпі до індивідуальних та групових відмінностей [7, р. 250].

Загальне громадянство, таким чином, є універсальним і ззовні, і зсередини. Але цей ідеал у свій час дуже важко реалізовувався на практиці, поступово включаючи у себе усе нові й нові групи – жінок, расові меншини тощо, які раніше були виключені з громадянства. Протягом усієї політичної боротьби XIX – XX століть пригнічені класи, раси та групи вважали, що отримання статусу повного громадянства, тобто рівних політичних та громадянських прав, приведе їх до повної свободи та рівності. Проте нині, коли права громадянства у ліберальних суспільствах формально вже поширені на всі групи, деякі з них усе ще відчують ставлення до себе як до громадян другого сорту. Це ставить перед соціальною практикою та соціальною теорією питання – чому розширення прав рівного громадянства не призводить до повної соціальної справедливості та рівності?

Відповідаючи на це питання, А. М. Янг, з одного боку, відмічає, що ті види соціальної діяльності, які здебільшого визначають статус індивідів та груп, або анархічні, або контролюються олігархією; економічне життя, у свою чергу, не знаходиться під контролем громадян у достатній мірі для того, щоб здійснювати помітний вплив на нерівний статус груп та нерівне ставлення до них у суспільстві. Проте, з іншого боку, вчена не вважає економічні причини єдиними і навіть головними, тому основний акцент робить на проблемі групових ідентичностей у суспільстві. Сучасні суспільні рухи значно послаблюють зв'язок між громадянством для кожного та двома іншими його значеннями – наявністю спільного разом з іншими громадянами життя і ствердження необхідності однакового з іншими громадянами ставлення. У цих рухах формується позитивний

характер групової особливості та гордість за неї проти ідеалів асиміляції. І ці рухи, окрім усього іншого, ставлять під питання те твердження, що закон і політика повинні насаджувати рівне ставлення до усіх груп. Саме тут, за А. М. Янг, і знаходиться паросток концепції диференційованого громадянства як найкращого способу реалізації принципів включення та участі в ньому кожного.

Такі практичні розуміння підкріплюються теорією. Зокрема, у своїй критиці вчена намагається показати, що універсальність громадянства у сенсі включення та участі кожного насправді суперечить і універсальності як спільності, і універсальності як однаковому ставленню до всіх груп: «ідеал універсальності, який у рамках громадянства виражає та створює спільну волю, долаючи особливі відмінності групового членства, ситуації та інтересу, на практиці веде до того, що виключені групи визнаються нездатними прийняти дану точку зору» [7, р. 251].

Отже, ідея громадянства як вияв спільної волі схильна до насадження гомогенності серед громадян, особливо за рахунок маргіналізації та виключення груп, які знаходяться у найбільш несприятливих умовах. Саме тому, за А. М. Янг, для повного включення громадян у публічну сферу необхідним є створення механізмів групового представництва. Більше того, там, де серед груп є суттєва різниця у здібностях, культурі, цінностях і стилях поведінки і при цьому деякі з цих груп знаходяться у привілейованому стані, категоричне дотримання принципу рівного ставлення веде до збереження пригноблення або несприятливого стану груп. Тому включення та участь кожного у соціальних та політичних інститутах іноді вимагає артикуляції спеціальних прав, які є чутливими до групових відмінностей, для того, щоб зруйнувати пригноблення та несприятливий стан тієї чи іншої групи.

Захищаючи політику відмінностей, ідеалу загального універсального громадянства А. М. Янг протиставляє ідеал різноманіття, який уособлюється, у свою чергу, в ідеалі громадянства, диференційованого по групах та оснований на груповій репрезентації і правах. Дослідниця розглядає різноманітність та відмінність не тільки такими, що не можна усунути, але й бажаними елементами складних суспільств модерну, а запропоновані нею політики спрямовані не стільки на тимчасове та інструментальне виправлення несприятливої ситуації, у якій перебувають ті чи інші групи меншостей, скільки на підтримку існуючих відмінностей. «Безпристрасний загальний підхід, – говорить учена, – це міф. Різні соціальні групи мають різні потреби, культурні характеристики, історію, досвід та сприйняття соціальних відносин. Концепція громадянства не повинна намагатися подолати ці відмінності, вона повинна прийняти їх як невід'ємні елементи соціальної реальності» [7, р. 257-258].

Як бачимо, акцент у своїй мультикультуралістській концепції А. М. Янг робить на соціальній групі і визначає останню як колективне об'єднання індивідів, яке відрізняється від хоча б однієї іншої групи своїми культурними формами, практиками або способом життя. Члени групи мають особливу прив'язаність один до одного завдяки спільному досвіду чи стилю життя, який дозволяє їм асоціювати себе з членами «своїх» групи більшою мірою, аніж з тими, хто до даної групи не належить. Виходячи з цього, соціальна група визначається не тільки набором спільних ознак, а й, що є головним, відчуттям належності [6, р. 43].

Соціальну групу, за А. М. Янг, відрізняє від інших об'єднань кілька властивостей.

По-перше, «соціальна група передбачає схожість з іншими людьми, за допомогою чого вони ідентифікують один одного, а інші люди ідентифікують їх» [7, р. 259]. Мова йде, звичайно, про володіння тією чи іншою особливою ідентичністю. У даному контексті А. М. Янг під ідентичністю розуміє повністю соціальну конструкцію, яка у сучасних мультикультурних суспільствах реалізується у найрізноманітніших контекстах, що взаємно перетинаються. Вона переконана, що саме у соціальних групах забезпечується контекст, усередині якого формуються ідентичності їхніх членів. Відповідно, членство у цих групах безпосередньо впливає на ставлення з боку інших членів суспільства до носіїв зазначених групових характеристик.

По-друге, саме ідентифікація дозволяє відрізнити соціальну групу від агрегату та асоціації. Так, якщо агрегат – це класифікація людей за довільною ознакою - вулиці проживання, бренду машини або кольору очей, то соціальна група «визначається не тим чи іншим набором загальних властивостей, а лише тим почуттям ідентичності, яким люди володіють» [7, р. 259].

Що стосується асоціації, то вона, на відміну від соціальної групи, завжди добровільна. До асоціацій відносяться різного роду клуби, політичні партії, церкви, корпорації тощо. Індивідуалістична контрактна модель суспільства має відношення саме до асоціацій, але не до груп: «ідентифікація не є такою сильною, як у групі» [7, р. 260].

І, нарешті, третя властивість полягає у тому, що соціальна група не примордіальна, вона не має певної загальної сутності, але повинна розумітися у поняттях відносин.

Сучасне суспільство організоване за принципом соціальних груп, і групова диференціація – факт нашого життя. Цей факт стає соціальною проблемою, оскільки одні групи дійсно є привілейованими, а інші пригноблені. Що це означає? За А. М. Янг, група є пригнобленою тоді, коли для усіх або для великої кількості членів групи застосовується одна або кілька форм пригноблення, зокрема такі, як експлуатація, маргіналізація, неспроможність, культурний імперіалізм та насильство [7, р. 261]. Усі ці форми є однаково неприйнятними та морально хибними і неможливо визначити «кращу» або «гіршу» з них. Особи можуть відчувати міру пригноблення залежно від того, до кількох соціальних груп вони одночасно належать. Приміром, темношкірі жінки знаходяться під «подвійним пригнобленням», у той час, як білі жінки завдяки кольору шкіри знаходяться у привілейованому стані, проте через свою стать теж відчувають пригноблення [2, с. 52-53]. Серед пригноблених груп у США А. М. Янг виокремлює жінок, чорних, індіанців, чиканос, пуерториканців та інших іспаномовних американців, азіатів, геїв, лесбіянок, робітників, бідних, людей похилого віку, розумово та фізично відсталих та ін.

Для подолання ситуації домінування та пригноблення А. М. Янг пропонує основні права надавати не окремим індивідам, а групам. Тобто, демократична публіка повинна бути сконструйована таким чином, щоб у ній було місце для висловлення та визнання особливих голосів пригноблених або інших груп, які перебувають у несприятливому становищі. Для цього необхідно створити особливі інституційні механізми, а саме:

- по-перше, в основі групового представництва має стати принцип самоорганізації, що зможе викликати почуття володіння колективною владою, а також рефлексивне розуміння своїх колективних інтересів і досвіду в соціальному контексті [2, с. 53];
- по-друге, право вето на специфічні види політики, які мають прямий вплив на групу, наприклад, в області репродуктивних прав для жінок або у використанні земель резервацій для корінного населення Америки [6, р. 261-262];
- по-третє, дані механізми можуть бути ефективними лише за умови демократизації суспільства загалом. Демократизація, на думку А. М. Янг, – це не перерозподіл влади, а насамперед реорганізація правил прийняття рішень. Тому прагнення жінок та представників певних рас покінчити з інституційною дискримінацією не має зводитися до вимог надати декілька додаткових місць для навчання та роботи, а бути спрямованим на структурні зміни у системі прийняття рішень. Оскільки цінності громадянства найкраще розвиваються через його практику, слід боротися з тими бар'єрами, які стоять на цьому шляху, а не з окремими проявами домінування чи пригноблення. Це повинно передбачати надання громадянам більших можливостей для участі у демократичних процесах саме через соціальні групи [2, с. 53].

З одного боку, зазначені права повинні належати тільки пригнобленим групам. Проте, з іншого, А. М. Янг зовсім не вважає їх тимчасовими або чисто інструментальними, чимось на зразок спеціальних засобів зрівнювання груп між собою, що були застосовані у політиці «стверджувальної дії». З огляду на це, дослідниця зазначає, що групова відмінність у модерних суспільствах є неминучою та бажаною, і скрізь, де є групова відмінність, завжди можливі несприятливе становище чи пригнічення груп. Тому суспільство повинно завжди бути схильним до принципів репрезентації пригнічених або таких, що перебувають у несприятливому становищі, груп і бути готовим втілювати цю репрезентацію у житті.

Дана ідея дещо схожа на ідею позитивної дискримінації, наприклад, через створення системи квотування на керівні посади. Безперечно, запровадження квот у виборчих списках, «резервування» місць у законодавчих органах для представників пригноблених груп (приміром, у Словенії два депутатські мандати обов'язково віддають представникам угорської та італійської діаспор), створення спеціальних виборчих округів для забезпечення представництва пригноблених груп може сформувати додаткові механізми для відстоювання своїх інтересів цими групами. Проте А. М. Янг стверджує, що за таких умов не руйнуються існуючі інституційні перешкоди, які і призводять до домінування та пригноблення [5, р. 141]. Крім того, більшість із перелічених вище інструментів створюють додаткові можливості для найбільш досвідчених, професіоналів, у той час як її концепція має на меті надати права не лише найкращим, а усім представникам пригноблених груп, соціальний статус та оточення яких обмежує їх у саморозвитку та самореалізації, надавши їм змогу стати найкращими у майбутньому [2, с. 53].

Формулюючи теоретичний конструкт мультикультурного суспільства груп і намагаючись показати реальну можливість його ефективного застосування А. М. Янг звертається до метафори міста. Адже простір великого міста створює сприятливе середовище для спільного буття чужинців, способи життя та уявлення про благо яких є неспівмірними між собою [1, с. 10]. Місто є взірцем соціальної диференціації без домінування та пригноблення. У місті групи можуть мирно співіснувати, не асимілюючись та не перетворюючись в єдину гомогенну спільноту. Місто складається з районів, де

проживають представники різних груп, однак межі між цими районами не завжди очевидні. У своєму повсякденному житті мешканці міст залежать від сотень інших людей для задоволення своїх інтересів. У містах завжди є багато пропозицій щодо роботи та хобі, які дозволяють людям з різних груп спілкуватися між собою та дізнаватися більше один про одного. Знову ж таки, це не призводить до формування у них спільних інтересів чи спільної мети [2, с. 53].

На завершення розгляду концепції мультикультуралізму групових відмінностей зробимо певні висновки.

По-перше, дана концепція посідає важливе місце у західній соціологічній теорії. Вона містить соціологічні знання про сучасне суспільство, яке являє собою конгломерат різноманітних соціальних груп, вимушених жити спільно, та вказує шляхи його перетворення й гуманізації. Захищаючи політику відмінностей, А. М. Янг ідеалу загального універсального громадянства, суть якого полягає у тому, що усі члени суспільства однакові в якості громадян, незалежно групових відмінностей та соціальних нерівностей, протиставляє ідеал різноманіття, що уособлюється в ідеалі громадянства, диференційованого по групам та оснований на груповій репрезентації і правах.

Не можна сказати, що А. М. Янг не розуміє труднощів реалізації ідеалу різноманіття. Вона їх добре розуміє, більше того, зауважує, що це можливо лише в умовах демократизації. Адже тільки демократичне суспільство сконструйовано таким чином, що у ньому є місце для висловлення та визнання особливих голосів пригноблених або інших груп, які перебувають у несприятливому становищі, для забезпечення їм можливості стати найкращими у майбутньому.

По-друге, теоретичний конструкт А. М. Янг, як і будь-яка інша теорія, містить положення, що викликають дискусію. У найзагальнішому виді мова йде про схожість з концепцією демократичного плюралізму або плюралістичної демократії. Виникають й інші критичні зауваження про те, що мультикультуралізм А. М. Янг руйнує принцип загального блага, а ідея групового громадянства – національну ідентичність. Відповіді на ці зауваження – справа часу. Головний аргумент ученої у тому, що її концепція може стати основою міцнішого та більш солідарного суспільства, яке дозволить усім його членам розвиватися та самореалізуватися.

І, останнє, на сьогодні концепцію А. М. Янг, з одного боку, можна вважати особливо важливою й актуальною, адже сучасні суспільства ще далекі від справедливого представництва груп: одні з них є привілейованими, а інші все ще залишаються пригнобленими. Тому різного роду соціальні рухи мобілізуються не тільки навколо тих чи інших інтересів, але й саме навколо групової ідентичності. Мова йде про рухи літніх людей, гомосексуалістів, жінок, біженців тощо.

Проте, з іншого боку, мультикультуралізм групових відмінностей, який захищає американська дослідниця, стимулюючи розвиток комунітарної (общинної) ідентичності, пригнічує індивідуальну, проковує сегрегацію, породжуючи штучні межі між громадами та формуючи свого роду гетто на добровільній основі. У результаті чого у багатьох країнах світу виникають замкнуті моноетнічні, монорелігійні або монорасові квартали, навчальні заклади тощо. Отже, така політика закріплює неподільну владу громади, групи над індивідом, позбавленим можливості вибору. Однак доцільно зауважити, що збереження культурної своєрідності є безумовним правом усіх громадян і кожна людина повинна мати індивідуальне право інтеграції у суспільство.

Література:

1. Глухов А. Политическая гетерогенность и «конституция свободы» / А. Глухов. – Социологическое обозрение. – 2013. – № 2. – Т. 12. – С. 3-15.
2. Голинська Х.О. Концепція громадянства Айріс Маріон Янг / Х.О. Голинська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – № 107. Сер. Філософія. Політологія. – С. 51-54.
3. Хомяков М. Б. Брайан Бэрри : либеральный универсализм против мультикультурализма и национализма / М. Б. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Т. 10. – №1. – С. 74–100.
4. Яценко К.А. Ідентичність як внутрішній аспект мультикультуралізму: соціально-філософський аналіз / К. А. Яценко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 54. – С. 82-90
5. Young I. M. Inclusion and Democracy / Iris Marion Young. – New York : Oxford University Press Inc., 2000 – 304 p.
6. Young I. M. Justice and the Politics of Difference / Iris Marion Young. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1990 – 286 p.
7. Young I. M. Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship [Electr. resurs] / Iris Marion Young // Ethics. – Vol. 99 – No. 2. (Jan., 1989). – P. 250-274. – Access mode : http://homepage.univie.ac.at/herbert.preiss/files/Young_Polity_and_Group_Difference_A_Critique_of_the_Ideal_of_Universal_Citizenship.pdf

УДК: 316.4.057.4

SYMBOLIC VIOLENCE AS THE OBJECT OF SOCIOLOGICAL RESEARCH: INTER BOURDIEU AND ZIZEK

Boiko Dmitriy – postgraduate student of sociological faculty of V. N. Karazin Kharkiv National University

The article investigates the phenomenon of symbolic violence by synthesizing ideas of structuralist constructivism by Bourdieu and post-Marxism psychoanalytic S. Zizek. The author deduces the phenomenological characteristics of symbolic violence, which distinguish them from the field of related phenomena: the latency, the desire to be included in everyday life, the heterogeneity of the object, dialectical connection with the physical violence, the transposition of the capital logic in its production, etc. The author considers the process on the level of practice and interprets it as imposing symbols and meanings in everyday life to establish and maintain relations of power. The author's definition of symbolic violence, classification of symbolic violence, in particular, it includes such species as the subjective (direct, specific, personalized) and objective (systematic, generated by the social structure) are defined. Such variables in the formula of symbolic violence, as: subject, object, methods, and the nature of the imposition of the meaning and symbols, its legitimization, relations of power and domination – are developed and reproduced. Functioning of symbolic violence practices is investigated on the example of modern Ukraine's life case - renaming of toponymic objects in Kharkov.

Keywords: symbolic violence, subjective symbolic violence, objective symbolic violence, imposition.

В статье анализируется феномен символического насилия в перспективе синтеза идей структуралистского конструктивизма П. Бурдьё и психоаналитического постмарксизма С. Жижека. Приводятся феноменологические характеристики символического насилия, выделяющие его из поля смежных явлений: латентность, стремление к включению в повседневность, гетерогенность объекта, диалектическая связь с физическим насилием, транспонирование капитальной логики в его продуцировании и др. Автор рассматривает данный процесс на уровне практик, интерпретируя его как навязывание символов и значений в повседневности для установления и поддержания отношений власти. Дается авторское определение символического насилия, проводится классификация символического насилия, в частности, выделяются такие его разновидности, как субъективное (прямое, конкретное, персонафицированное) и объективное (системное, порожденное самой социальной структурой). Рассматриваются такие переменные в формуле символического насилия, как субъект, объект, способы и характер навязывания значений и символов, их легитимация, отношения власти и господства, которые производятся и воспроизводятся. Функционирование практик символического насилия рассматривается на примере такого кейса из жизни современной Украины, как переименования объектов топонимики г. Харькова.

Ключевые слова: символическое насилие, субъективное символическое насилие, объективное символическое насилие, навязывание.

У статті аналізується феномен символічного насильства у перспективі синтезу ідей структуралістського конструктивізму П. Бурдьє і психоаналітичного постмарксизму С. Жижека. Наводяться феноменологічні характеристики символічного насильства, що виділяють його з поля суміжних явищ: латентність, прагнення до включення у повсякденність, гетерогенність об'єкта, діалектичний зв'язок з фізичним насильством, транспонування капітальної логіки в його продукуванні та ін. Автор розглядає даний процес на рівні практик, інтерпретуючи його як нав'язування символів і значень у повсякденності для встановлення і підтримання відносин влади. Дається авторське визначення символічного насильства, наводиться класифікація символічного насильства, зокрема виокремлюються такі його різновиди, як суб'єктивне (пряме, конкретне, персонафіковане) і об'єктивне (системне, породжене самою соціальною структурою). Розглядаються такі змінні у формулі символічного насильства, як суб'єкт, об'єкт, способи і характер нав'язування значень і символів, їх легітимація, відносини влади і панування, які виробляються та відтворюються. Функціонування практик символічного насильства розглядається на прикладі такого кейсу з життя сучасної України, як перейменування об'єктів топоніміки м. Харкова.

Ключові слова: символічне насильство, суб'єктивне символічне насильство, об'єктивне символічне насильство, нав'язування.

The theme of social violence in sociology, social philosophy, social anthropology and other related disciplines, on the one hand, is obviously relevant, but on the other hand remains neglected. Complicacy of theorizing on the subject is not only in the ambiguity of the studied problem, the lack of consensus in defining the phenomenological characteristics of violence, its classification criteria, or investigation its nature, not even the multidimensionality and multi-layer ontology of this phenomenon, but in its discursivity and sensory. Epistemological difficulty of this subject lies not at the level of ideas, not on the level of concepts and not on the level of theories, but on the level of world view. Max Weber's postulate of the freedom of assessment is practically impossible, and the use Mills's «sociological imagination» requires extraordinary effort.

Another important issue in the study of this phenomenon is so-called victimity, affection to acts of direct, immediate, explicit violence, followed by victims and losses (acts of terrorism, murder, war, vandalism, etc.). Typically, such studies (even faster detections) end up questioning actors, their motives, means and consequences of violence, while the root, systematic causes and effects are mostly ignored.

The third problem, which is a direct consequence of the previous two points, is an a priori perception of violence as a deviant category. In this work we emanate the ideological premise that violence is not a deviation from the norm, «system failure», but it is an integral part of the «social organism» at a certain stage of its «evolution.»

One of the ways to break through theoretical and methodological impasse and, simultaneously, the means of specifying the object of research is the study of symbolic violence. Problematization of this phenomenon was difficult and very long, since the philosophy of modern times (both classical and non-classical), followed by studying of modern philosophers (primarily structuralists, neo- and post-Marxists) and crystallized in the works of S. Zizek, M. Foucault, Bourdieu, J.-C. Passeron, J. Baudrillard, N. Elias and other sociologists and philosophers of the second half of the previous century.

There is a wide field of possible theoretical interpretation of this phenomenon (as «coercion» in Karl Marx, «domination» in Weber's «hegemony» in A. Gramsci, «authority» in Dahrendorf and others), but its «symbolic violence» is a kind of synthesis of diverse approaches. It combines researching of macro-, mezo- and microlevels, constructivist and structuralist ideas, and enables a systematic study of social processes. On the one hand, this term tells us about multiple, multi-layered nature of violence, and, on the other hand, switches the interest of researchers from direct confrontation of physical forces (that S. Zizek called «subjective violence»), to the same force clashes, but mediated by symbolic environment (language, signs, symbols, status, rituals, etc.).

The relevance of this topic is evident. In modern Ukraine the escalation of physical violence in the struggle for political, economic, ideological, and other powers takes place. Symbolic violence is another «space» of confrontation, factor of transferring the forces collision from the phase of direct physical interaction to phase mediated by signs and symbols. The process of formation of a «new order» involves the formation of new power relations, new forms of subordination, coercion and hegemony, new methods of regulation and legitimation (the «new», at least, for the Ukrainian society). And one of the key instruments of this process is namely symbolic violence. This process is the key means of symbolic struggle by using stigmatization, (re)symbolization, symbolic deconstruction and other facilities of symbolic violence.

The aim of this work is theoretical and methodological study of the phenomenon of symbolic violence by synthesizing the ideas of P. Bourdieu and S. Zizek in order to propose author's concept and research scheme of symbolic violence.

Based on the simple etymology of the term «symbolic violence», we can nominate the following hypotheses:

First, it is the action (practice), which involves using of signs and symbols. S. Zizek on this occasion said that «the symbolic» violence embodied in language and form» [1, p. 4-5].

Second, it comes with a generic concept of «violence» as a struggle of forces. We offer to operationalize «force» with the concept of capital (in Bourdieu's tradition) – and primarily symbolic.

Third, the «violence» implies unequal opportunities for various parties to use «force», subordinate and coerce, i.e. to be involved in power relations. We can categorize the power (in its resource sense) as a form of symbolic capital. Therefore, (symbolic) violence - is not just a tool of power (as it appears in conceptions of Max Weber, Hannah Arendt and others), it is its purpose.

In appliance with the cumulative logic of capital, the more common practice of symbolic violence, the higher the chances of its growth. Accordingly, the higher the position of the agent (in Bourdieu's terminology), which carries symbolic violence, the greater is the probability of success of symbolic violence act. A position also characterized by the disposition, i.e. predisposition to certain positions in social space. And often these dispositions are directed to subjugate by the means of symbolic violence.

Another important point on this subject can be done when we interpret S. Zizek's idea to separate the violence into subjective, objective and symbolic. Although Zizek not obviously mentioned, he implied the following implicit meaning: symbolic violence can also be subjective (direct, specific, personalized) and objective (system generated by the social structure). We deconstruct Zizek's triad to dyad by removing «symbolic violence» which will be considered in terms of subjective symbolic violence and objective symbolic violence.

Objective symbolic violence takes over the properties of an objective violence – it is rooted in social structure, impersonal, systematic, total. Subjective symbolic violence, logically, has a subject (agent) which produces it. Zizek writes on this: «Such [symbolic] violence is not only obvious - and widely studied - cases of hate speech, and relations of social domination, reproduced in our conventional linguistic forms [i.e. subjective symbolic violence]: there is even more fundamental form of violence, which belongs to the language per se, it implied by a certain semantic universe [objective symbolic violence]» [1, p. 4-5].

Zizek sees an example of embodiment of objective symbolic violence in establishing the concept of separation of men into races (with further alignment of the hierarchy of races in the perception of Western man): «Perhaps the fact that the word «ratio» and «race» have the same root tell us something: the language, but not primitive self-interest, is first and foremost tool of separation; through the language and our environment, we can «live in different worlds» even when we live on the same street. This means that verbal violence is not a secondary distortion, but it is the primary instrument of all specific human violence» [1, p. 30].

Speaking about the role of the position in the production of symbolic violence, we cannot ignore the fact of combining similar positions in the group. As we remember, the class in Bourdieu's theory is «a set of agents occupying a similar position, which, if placed in similar circumstances and subject to such conditionality, have all chances to own the same dispositions and interests, and therefore to develop this practice and the location on the similar positions» [2, p. 59]. Representatives of a class tend to have similar habit and common objectives. So we can talk about the chances of success in the symbolic violence not just of individual agents, but also of classes / groups.

In terms of Bourdieu's structuralist constructivism, «all power of symbolic violence - that is all power, which manages to impose meanings so that they are perceived as legitimate while underlying power relations remain undisclosed - adds its own power, that is purely symbolic, to these power relations» [3, p. 22]. So symbolic violence is necessary function of power (not obligatorily political), which, in turn, relies not only (and not that much) on direct violence, but on the recognition of its legitimacy. «The government has symbolic violence to impose their system of values, a hierarchy of meanings, which, in turn, becomes natural, «self-evident» for individual character. With the help of symbolic violence, transformation of perception and crystallization of relations «domination - subordination» is carried out» [3, p. 19].

Hence, there is logical continuing of the analysis of new characteristics of symbolic violence:

Firstly, the symbolic violence implies «imposing values» and their legitimacy. Thus, symbolic environment is both field of struggle (confrontation of different «meaning»), and the object of struggle (as it is the «meaning» is a means of (re)production of dominance).

Secondly, symbolic violence is often latent, it functions as a hidden and explicit ways of «imposing meanings». Symbolic violence displaces real confrontation by moving it from the real world into the symbolic world. Instead of war - the Olympics or the World Cup; rather than suicide - removing your social network account; rather than battle scar or chop - tattoos (or even temporary). However, all goals remain the same - domination, coercion, hegemony, etc. - and they need to be hidden (for example, by the categories of sports, popular culture, etc.).

Thirdly, symbolic violence, being a derivative from physical violence, with many features replacing it (but not completely), hides and covers it, but still retains of an «interest» to the physical, hinting and having it in mind. Symbolic violence is largely tied to corporeality, even more to the body, physiological and physical substrate, and, of course, language. Thus, it is inextricably linked with the psyche, particularly with a sense of inferiority, which can be both a cause and an effect of it.

Fourthly, the state (as the legal monopolist of legitimate violence in Max Weber's conception) in understanding of P. Bourdieu has a kind of metacapital, capital of capitals, and situated on the top positions in the field of symbolic struggle (particularly through educational system¹).

¹ This refers to the P. Bourdieu idea of 'structural similarities between the educational system's monopoly on legitimate symbolic violence and state's monopoly for sending legitimate physical violence «[3, p. 19]. The author also claims that «every pedagogical influence is objectively a symbolic violence, because its arbitrary power imposes cultural tyranny» [3, p. 23].

Fifth, symbolic violence is directly related to the process of symbolic struggle, but is not limited to it. On the one hand, symbolic violence is not the only method of symbolic struggle (competition, demonstration, secession, disclosure, deconstruction, competitions etc.), And, on the other hand, it may not be as de facto symbolic struggle is over (when there is a monopolization of (meta)capital by one of the struggle participants (especially the state) in a particular social field).

Accordingly, we propose to define the **symbolic violence** as *practices of imposition of meanings and symbols making them look legitimate, with the final aim of establishing and maintaining the power relations.*

*The practice*² refers as repetitive, routine, habitual act, which generated by social structure and generate it simultaneously.

The power we see as social relations in the context hierarchy social structures, which provide that the agents, who hold higher positions, on the one hand, have preference in the allocation of resources (including capital) and, on the other hand, have the opportunity and ability to impose their will on others.

The imposition of meanings and symbols is the incorporation to a habitus (often in the early stages of its formation – in a childhood, or when the agent join in the new social field) by repetition, inclusion in everyday life, naturalization (i.e. camouflage as «natural», «obvious» and «indisputable as a certainty») and practical familiarization (when imposition carried not discursively but practically).

The legitimization of meanings and symbols is a way of explaining and justifying of social relationships, their cognitive and normative interpretation.

The symbol is a unity of signifier and signified. Accordingly, there is imposition of new symbol or substitution of signified of old symbol in the act of symbolic violence.

Hence, there is a classification of symbolic violence through the technique of its implementation:

- Imposing of symbol;
- Substitution and imposition of signified;
- The substitution of signifier with preserving of signified.

The subject, who is also the initiator of symbolic violence, is an integral part of the process. Given that we consider symbolic violence as practice, we propose to consider subject in term of agent (in the sense of P. Bourdieu, i.e. as actors of social relations, which is both a product and producer of social structure).

Among the types of symbolic violence the following should be highlight:

- State (as the owner of metacapital);
- Social Field;
- Social Groups (including through the delegation of «authority» for separate part to produce symbolic violence);
- Social Institute;
- Social Organization;
- Individual.

The object of symbolic violence has a complex, multi-layered nature. *Terminal* object of this process is the agent's (or group's) habitus, which offer the establishment or consolidation of power relations.

Instrumental objects of symbolic violence are the symbols and meanings, their mediums, repeaters and distributors.

We also should distinguish the concepts, which usually have a same context in sociological discourse – (symbolic) violence and (symbolic) coercion.

Symbolic violence (in the series, such as restrictions, monopolization of the means of production) is the way of establishing and reproducing power relations, while coercion is a «separate form of power,» which «take a place in case of obvious conflicts between subject's and object's interests in power relations» [4, p. 285].

We offer to verify our instruments on example of consideration of the symbolic violence on the basis of case from Ukrainian present – i.e. renaming the city objects after the adoption of the law of discommunization (on the example of Kharkov [5]).

² N. Shmatko, Russian expert on the theory of P. Bourdieu, gives such description of the concept of practice: «The practice is all that makes social agent by himself and what he found in the social world... The practice can not be reduced to subjective purposeful transformation of the social world, nor to the subjective experience of consciousness, but it is a valid implementation (objective and subjective) of social structures. In the most general terms, it is the social world event, but, in turn, an event is derived from the change. So, we can say that practice is changing the social world, produced by agent» [6, p. 548-549].

The subject of symbolic violence is the state in the form of local government, with the support of public and political organizations that support anti-communist dogma and rhetoric. And the situation of the symbolic violence object's layering and heterogeneity in this example traced quite clearly. In fact, we see the replacement of «old» communist toponyms (or their interpretation) by the new «non-communist» ones, that is interpreted as the process of re-symbolization. So, instrumental objects of symbolic violence are the names of streets, parks, subway stations, etc., which materialized in maps, plates and signs, monuments and plaques, documents, archives and more. Terminal object of this symbolic violence act is a citizen's habitus.

Toponyms are very important in people's lives, because they are fundamentally included in their everyday life. Toponyms - the projection of the physical space in a symbolic space and reflection of the symbolic on the physical. It is «a markup» on the «field of play». Toponyms are involved in distinguishing between social groups and communities, structuring of the social space, camouflage or ghettoization and elitization certain areas of the city. Street and towns names are the main elements of identification, especially during interactions between the residents of the same city. It is the benchmark in everyday practices, a key element of logistics during local migration.

In addition to roles in everyday life, toponyms have their historic function; they act as a kind of collective memory. Typically, during the socialization they should already act as an objectified fact (in the terminology of P. Berger and T. Luckmann) for several generations of Kharkov (with some exceptions³). So, the fact of renaming breaks «just-a-intuitive» nature of toponyms per se for current generations for reproduction this logic for the future generations, but with another symbolization.

As a hypothesis, we can assume that the ideological content in the name of urban facilities (which fit in the Soviet Union) eventually emasculated, and names such as «Artem street» and «Petrovsky street» do not associate with leaders of the Bolshevik movement in our everyday life, especially for the younger generation. But under certain conditions «threat» of such reflection was possible, so this renaming is expected in conditions of political processes of modern Ukraine.

This renaming, in a greater extent, corresponds to its legal justification – decommunisation. This is the fight against «Soviet past», collective memory, the Soviet discourse. In many cases, the stigma of Soviet toponyms was replaced by ideologically neutral signs («Lenin Avenue» to «Avenue of Science»). Where possible, the connotation of name was changed (now, the name «Spartacus lane» legally does not belong to the German Marxist organizations, as it was in past, and refers only with the leader of a slave rebellion in the Roman Republic) or returned to previous titles for legitimate as «a historical justice». It seems like this renaming was intended to nullify the mechanisms of objective symbolic violence of maintaining communism ideology by Soviet state, to abandon this technology at all. But some objects are called according to political and ideological discourse of modern Ukraine («Yaroslav Mudriy street»), and one even according to euromaidan mythology - «Heroiv Nebesnoi Sotny square» It is already a kind of precedent that prepares the ground for place naming using the new «heroes» and «victories», symbolizing ideas, values, meanings and ideology of the new regime.

Bibliography:

1. Жижек С. О насилии. / С. Жижек; [Ред. А. А. Олейников; Пер. с англ. А. Смирнова, Е. Ляминой]. – М.: Европа, 2010. – 184 с.
2. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё ; [пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко]. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
3. Бурдьё П. Воспроизводство: элементы теории системы образования / П. Бурдьё, Ж.-К. Пассерон ; [пер. с франц. Н.А. Шматко]. – М.: Просвещение, 2007. — 267 с.
4. Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ / В.Г. Лебедев – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 384 с.
5. Перелік перейменовань об'єктів топоніміки м.Харкова // Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету [Електронний ресурс] – 20 листопада 2015 р. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/document/zaproponovani-nazvi-vulits-yaki-mayut-buti-zmineni-vidpovidno-do-zakonu-ukraini-pro-zasudzhennya-komunistichnogo-ta-natsional-sotsialistichnogo-natsistskogo-totalitarnikh-rezhimiv-v-ukraini-ta-zaboronu-propagandi-ikh-simvoliki-47404.html>
6. Шматко Н.А. На пути к практической теории практики / Н.А. Шматко // «Послесловие» к книге П. Бурдьё. Практический смысл / Пер. с фр.: А.Т. Бикбов, Е.Д. Вознесенская, С.Н. Зенкин, Н.А. Шматко; Отв. ред. пер. и послесловие Н.А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2001. – С. 548-562.

³ For example, there is easy to meet older generation person, who use name «Industrialnaya» for the railway station, which named «Imeny O.S. Maselskogo» since 2004.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК: 316.334.56

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ СТОЛИЦІ: ЗМІНИ УРБАНОНІМІЇ (МЕТОДИ, ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ)

Малес Людмила Володимирівна – докторка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри теорії та історії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті на матеріалі урбанонімів міста Києва продемонстровано зміни створення та використання символічного простору для утвердження держаної ідеології. Демонструється, що сьогодні створення і зміна урбанонімів відбувається не стихійно, а через громадські ініціативи та адміністративним шляхом. Особливим випадком в процесі декомунізації стало Інтернет-обговорення та голосування за пропозиції перейменування урбанонімів. Підкреслюється, що процес декомунізації актуалізує відродження забутих імен мистецьких діячів, назв місцевості, в назвах вулиць уславлюються нові герої. Таким чином реалізується модерна стратегія «повернення до джерел» та «пантеону героїв». Але найбільший відсоток становлять так звані ліричні урбаноніми (кожна п'ята, а в деяких місцевостях половина від усіх перейменувань). Внаслідок цього відбувається зміна інформативної та ідентифікуючої функції урбанонімів та їхнього ідеологічного значення.

Ключові слова: урбанонімія, декомунізація, символічний простір, політика номінувань, топонімічний пам'ятник.

В статье на материале урбанонимов города Киева продемонстрировано изменения создания и использования символического пространства для утверждения государственной идеологии. Демонстрируется, что сегодня создание и изменение урбанонимов происходит не стихийно, а через общественные инициативы и административным путем. Особым случаем в процессе декоммунизации стало Интернет-обсуждение и голосование за предложения переименования урбанонимов. Подчеркивается, что процесс декоммунизации актуализирует возрождение забытых имен художественных деятелей, местной топонимики, в названиях улиц прославляются новые герои. Таким образом реализуется современная стратегия «возвращения к истокам» и «пантеона героев». Но наибольший процент имеют так называемые лирические урбанонимы (каждое пятое, а в некоторых местностях половина от всех переименований). В результате происходит изменение информативной и идентифицирующей функции урбанонимов и их идеологического значения.

Ключевые слова: урбанонимия, декоммунизация, символическое пространство, политика номинирований, топонимический памятник.

In the article on the material of urbanonymy of Kiev is demonstrated changes in creating and using of a symbolic space for the approval of the state ideology. It is demonstrated that today the creation and modification urbanonymy are not spontaneously, but by community initiatives and administrative means. During decommunization process the special issues is a Internet discussion and voting for the renaming of the urbanonymies of Kyiv. During decommunization process mostly urbanonyms are made from artist', scientist', military commander' names. Thus new heroes are glorified in the names of streets. A few of new street-names are derived from local place-names. This is like a modern strategy of «back to basics» and «Pantheon of heroes». Almost every fifth (and in some locals more than a half) of all new urbanonyms of Kyiv are so called lyric. This results in a changing informative and identifying the functions of urbanonymy and its ideological function.

Keywords: urbanonymy, decommunization, symbolic space, local toponyms, nomination policy, toponymic monument.

Актуальність теми дослідження процесів декомунізації зумовлена завершенням другого етапу масових перейменувань міст, сіл, районів, вулиць та інших об'єктів, що мають комуністичне походження [1]. З іншого боку події, котрі відбулися та тривають у країні (революція Гідності та АТО), породжують потребу в увічненні та пошануванні пам'яті загиблих, героїв, нових символів та соціальних явищ (волонтерство, добровольчі батальйони). Все це значно активізувало і посилює майже призупинені останнім десятиліттям процеси зміни символічного простору України. Прикуло до неї увагу державних органів, громадськості, наукової спільноти.

Зазвичай питаннями урбанонімії, ширше ономастики, в українській науці займалися перш за все в межах лінгвістичних досліджень (О. Негер, Р. Ляшенко, В. Лучик, О. Тараненко, О. Шульган), менше – історичних (М.Борисенко, О. Мосієнко, М. Махортих) та географічних (О. Гнатюк, А. Домаранський). Нині ж пріоритетність галузей знань змінилася на користь історії, що зумовлене процесами декомунізації, де стоїть завдання визначення комуністичного спадку, а також одним із типових шляхів перейменувань – поверненням до історичних назв [2; 3].

Та в будь-якому випадку, участь соціології у цій проблемній царині ще надзвичайно мала. Можливо до соціології не звертаються тому, що, мовляв, громадська думка уже самим механізмом громадських обговорень враховується. Та, як переконує подальший аналіз, ті ж громадські обговорення, як і логіка формування списків на перейменування та пропозицій нових назв конче потребує соціокультурного аналізу, соціологічного дослідження, соціальної експертизи.

Роль соціологічного дослідження процесів декомунізації незаперечна і з огляду на визнання ролі символічного простору в утвердженні певної ідеології, політичного режиму, його впливу на суспільні процеси (патріотизм, ідентичність тощо), та, з іншого боку, активізацію участі громадськості у цих подіях.

На основі урбанонімії міста Києва отримано досвід побудови масиву, котрий подано у статті «Соціально-політичні зміни ХХ століття на карті сучасної столиці» [4], а отримані таким чином основні характеристики перейменувань у ХХ столітті викладено у публікаціях різних років [5-7]. Проте актуальні події ще раз привернули увагу до цієї теми й породили потребу продовжити дослідження, щоби узагальнити та проаналізувати основні тенденції та наслідки сучасний декомунізаційних процесів. Представлення перших результатів розпочатого дослідницького проекту і стане метою даної статті.

Зміна урбанонімії перших років незалежності стосувалася центральних вулиць. За 1991-96 рр. реалізовано всього два десятка перейменувань, що становило близько 1% від урбанонімії міста. Це була найодіозніша урбанонімія так званого ідеологічного олімпу (Ленін, Кіров, Калінін тощо) [7, с.121-122]. Та ці досить нечисленні перейменування дали відчутний ефект. Був декомунізований, умовно кажучи, Київ-столичний, тобто представницька частина міста, де розташовані адміністративні будівлі, органи влади та, яку відвідують гості столиці (колишній Старокиївський район). Ще кілька важливих вулиць (Червоноармійська, Горького) отримали нові назви, але чинність цих рішень була відтягнута аж до останнього року.

На відміну від перейменувань перших років Незалежності, нині змінами охоплене все місто. Відповідні органи ретельно взялися за прилеглі до історичного центру центральні місцевості, наприклад, Печерськ, а також за віддалені райони. Загалом ситуації зміни урбанонімії столиці за 2014-2015 рр. було 195. Зокрема у 102 випадках завершено найменування: 48 перейменувань (з них 27 пройшли громадське обговорення); 22 повернення історичних назв; 1 уточнена назва; надано 24 назви новим просторовим об'єктам. Із цих змін лише 39 відбулося на виконання декомунізаційного закону. При цьому проведено громадські обговорення щодо 126 пропозицій нових назв, за результатами яких 4 пропозиції нових назв було відхилено і для цих просторових об'єктів запропоновано інші назви. Також в ході громадського обговорення 3 пропозиції були винесені двічі, вдруге щодо нової локації просторових об'єктів.

Подальший виклад буде базуватися на результатах, отриманих у ході створення та аналізу масиву даних ситуацій зміни урбанонімії міста Києва і процедури громадського обговорення (N=195, суцільне охоплення), а порівняльний аспект відсилатиме до раніш описаного масиву урбанонімії міста Києва [4] із 700 назв міських просторових об'єктів (похибка вибірки не перевищує 5% із довірчою імовірністю 0,95).

Тож окрім масштабності (декомунізація не лише «столиці», а й «міста») іншим позитивним наслідком декомунізації урбанонімії Києва стало зменшення дублюючих назв. Завдяки цьому зник парадокс, коли при доцентровості простору міста, найпотужніші символи як то імена вождів були на периферії, од яких центр був звільнений уже давно і уже встиг забути майже всім населенням.

Переважно вони утворилися через входження до складу міста у 1988 році кількох поселень. Через це у столиці УРСР в найдальших закутках опинилися творці країни рад (Ленін, Кіров, Горький,

Воровський тощо). Але на той час навряд чи в кого піднялася б рука їх міняти. Тому казус розташування центральних фігур комуністичного пантеону на периферії і логістичні незручності через існування в місті кількох вулиць Кірова, Леніна дотривав аж до сьогодні.

Інститутом національної пам'яті був створений список із 110 київських урбанонімів, котрі підлягають перейменуванню у межах процесу декомунізації. Хоча в список були включені переважно сильно заангажовані урбаноніми, але він не охопив усіх заангажованих у комуністичній ідеології назв, яких станом на кінець минулого століття налічувалося десь п'ята частина. Так постаті військових II Світової війни (Кіквідзе, Ковпака, Кудрі, Ватутіна) не підпадають під визначення декомунізації, їх вшанування обумовлює Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939-1945» № 317-VIII від 09.04.2015 року. Більш того, як ми розуміємо, процес декомунізації не може охопити усіх типів урбанонімів, які, окрім своїх питомих функцій, виконували ідеологічну роль. Адже ідеологічний фльор мало і прославляння індустрії, він пронизував ледь не всі географічні назви (урбаноніми на честь столиці СРСР, міст та просторів РФ, інших республік), не випадковим було поїменування на честь лояльних осіб з царини мистецтва та літератури чи соціальних явищ, що збігалися з акцентами радянської політики різних років (робітничих професій, молоді).

Пропозиції та перейменовані у 2014-15рр. урбаноніми можна проаналізувати і щодо їх прив'язки до території, що проявило ще одну тенденцію. На символічній карті міста відбулася в буквальному, хоча в іншому ніж за СРСР сенсі, коренізація. Цьому сприяла зміна радянської урбанонімії, котра зазвичай нехтувала пов'язаністю осіб чи подій із даною місцевістю. Так, мов втілення заклик Миколи Хвильового «Геть від Москви!», різко зменшилася кількість назв, пов'язаних із неукраїнськими теренами, і зазвичай це географія чи героїка РФ. Переважно «коренізація» реалізувалася за рахунок того, що старі ідеологічні назви замінюють на імена місцевих героїв, а також на дорадянські, породжені мікротопонімами, на честь колишніх домовласників, об'єктів релігійного культу. Перше зазвичай стосується більш периферійних територій, наприклад таких місцевостей як Бортничі, Нова дарниця. Друге – переважно історичної частини міста. Хоча в цьому випадку прив'язка до території частіш за все вже неактуальна, приміром, пров. Микільський на Печерську свого часу отримав назву на честь Військового Микільського собору, зруйнованого 1934 року. Тому навіть колись закорінені топоніми нині вже не „прозорі», бо не „говорять» про конкретні особливості місцевості чи мешканок і мешканців, а лиш мають фльор давності чи навіть екзотичності.

Далі перейдемо до однієї з основних процедур здійснення зміни символічного простору Києва і в тому числі його декомунізації, яким стало публічне обговорення і голосування на сайті та через гарячу лінію КМДА.

Як відомо, навіть спеціально організовані опитування через Інтернет вимагають спеціального дизайну дослідження [8]. Вони мають суттєві обмеження щодо репрезентативності та тематики, тож не можуть відображати громадську думку спільноти міста чи всього суспільства. У даному разі ще слід згадати, що, окрім того, що Інтернет-спільнота має зміщені щодо всього населення соціально-демографічні характеристики, можливості голосування були не лише в киянок і киян, а також не виключені можливості штучного створення голосів (через заохочення до певного голосування чи кількаразову реєстрацію однієї особи з різних електронних адрес). Попри це, все ж дане голосування виявляє свої специфічні риси, а в деяких випадках мало вплив на хід перейменувань.

Всі показники публічного обговорення досить сильно взаємопов'язані між собою: голосування «за» чи «проти», кількість коментарів. Але найтісніше корелюють загальна кількість голосів та позитивне голосування (0,96), а ось кількість коментарів ув'язана із протестним голосуванням (0,89). Тобто можна сказати, що переважно люди брали участь у громадському обговоренні з тим, щоби проголосувати «за» якусь пропозицію перейменування, але коли були проти неї, то не обмежувалися лише голосуванням, а й залишали коментарі-пояснення своєї позиції чи варіанти редакції запропонованого до обговорення проекту постанови.

Найближче до нормального розподілу позитивне голосування, маючи кілька викидів дуже потужного, загалом тримається довкола сотні-другої голосів. Лідери позитивного голосування майже збігаються із загалом лідерами голосування. Звідси можна припустити, що люди у більшості голосували, щоби підтримати оновлення символічного простору міста. Це пов'язано перш за все із добровільністю участі в громадському обговоренні та голосуванні, хоча опосередковано може також свідчити про невираженість, пасивність протестних настроїв, котрі, безперечно, є у місті.

Також пропозиції постанов, які набрали найбільшу кількість голосів, стосувалися різних куточків Києва, як центральних, так і віддалених (село Троєщина, Бортничі, Печерськ, частина вул. Інститутської). І мають постати навізамін різних за одіозністю осіб (вождя революції чи загальної назви). Тож увага при

голосуванні зумовлювалася не значимістю декомунізаційного ефекту, тобто одіозністю попередньої назви чи важливістю міського просторового об'єкту, який її мав, а перш за постаттю особи на чию честь пропонувалися нові назви.

Останнє підтверджує і те, що частина лідерів позитивного голосування отримала найбільшу кількість і голосів проти (назви на честь Петра Калнишевського, Героїв Небесної Сотні, Валентина Згуровського, Януша Корчака). Загалом же голосування «проти» досить таки низьке (у середньому майже досягає ста, а в половині випадків не перевищує півсотні голосів). Тим не менш надто вже неоднозначна постать журналіста В'ячеслава Веремія отримала 668 голосів «проти» і лиш 480 «за». Зрештою для цієї вулиці була сформована нова пропозиція найменувати на честь Пасхаліна Юрія, у якого вже більше підстав, ніж у В. Веремія, належати до героїв Небесної сотні. Ще одна спірна ситуація пов'язана із пропозицією увічнити пам'ять письменника Віктора Некрасова: 360 осіб проголосували «за» і рівно стільки ж «проти», тож згодом на громадське обговорення була винесена пропозиція назвати бульвар Олексія Давидова на честь композитора Ігоря Шамо. Інші п'ять пропозицій нових назв, які отримали більше голосів «проти», ніж «за», це пропозиції перейменувати певні міські об'єкти на честь Петра Калнишевського 978:1262; Леонія Телятнікова 102:163; Мусліма Магомаєва 106:119; Ігоря Мойсеєва 46:114; Савви Мартиненка 76:114. У кожному разі домінуючі аргументи заперечення проти цих осіб різні, але у всіх цих випадках ще остаточного рішення Київської міськради немає.

Найбільш інформативним з матеріалів громадського обговорення стали коментарі та пропозиції редакцій проектів постанов (їх залишали в середньому 30). Вони заслуговують окремого контент-аналітичного та дискурс-аналітичного досліджень, але загалом можна сказати, що майже всі обговорення отримували коментарі із запереченням необхідності процесу перейменувань як такого, часто трапляються пропозиції відновити історичну (іншу) назву, також аргументи «за» і «проти» самої нової назви (постаті), доречності місця та інших обставин. Тож вони дають виконавчим органам багато корисної інформації для оптимізації процесу перейменувань.

Далі зупинимось на змісті реалізованих та ще ні пропозицій перейменувань, що характеризують сучасну політику використання державою символічного простору міста.

Ще три роки тому ми спостерігали завзяте повалення і розбиття «Леніна перед Бесарабкою», по країні ще йде ленінопад, а ще раніш подвійна мораль радянської епохи виливалася в анекдотичне висміювання, перекручення назв. Тепер це мало би застерегти від необачного піддаванню осміянню чи забуттю нині актуальної героїки. Проте, як бачимо із пропозицій перейменувань, винесених на громадське обговорення, авторів проектів постанов не страшить десакарлізація їх героїнь-героїв через буденне вживання.

І ось нині до вище згаданих випадків переважно протестного голосування потрапила пропозиція назвати вулицю Миколи Лебедева на честь пожежника Леоніда Телятнікова. Як свідчать коментарі, немилозвучність прізвища викликала потужне неприйняття: «Або повертаємо історичну назву «Фінська» чи «карельсько-фінська» (не маю під руками точних історичних фактів), або залишаємо без змін. Не хочу щоб моїх дітей «телятниками» обзивали!» [9].

Можливо ці ризики знецінення визначних постатей перекриваються вигодами? Про яку ж вигоду, що компенсує проблемність ре- та неоідеологізації київських просторів, може йти мова? Умовно назвемо її отриманням столичних просторів, перш за все, мовиться про символічний простір, та знаючи рівень його значущості, подальша конвертація тут може бути дуже вигідна.

Певне тому і продовжують з'являтися на просторах міста нові топонімічні пам'ятники. Якщо у радянському Києві близько 40% урбанонімів можна віднести до таких, то у пропозиціях та перейменуваннях 2014-2015 рр. на честь певних осіб зафіксовано 52,5% урбаноніми. У цьому процесі перейменувань сучасна київська влада мов би повторює історію з удільними князівствами, прагнучи всім по шматочку землі уділити.

На основі аналізу всього масиву перейменувань виділяються як поодинокі казуси (пропозиції назвати на честь певної особи то одну, то іншу локацію), так і досить поширені способи «уділення». Останні вже можна віднести до технік, властивих сучасній політиці освоєння символічного простору, інспірованої декомунізацією.

Серед них називання одного міського просторового об'єкту на честь кількох осіб, що досягається двома способами: дробленням цього простору міста на кілька частин та включенням кількох людей у саму назву. Останнє передбачає називання на честь родини, сім'ї, братів – маємо 6 таких пропозицій перейменувань. Перша стратегія відома ще з часів політично вмотивованого перейменування частини вулиці Івана Мазепи на Лаврську. Попри цей негативний досвід, що змінив нумерацію відомих

організацій і має досі скандальний відгомін, дана практика не зникла. А її привабливість породжена прагненням увіковічнити бажані імена на центральних просторах міст та поселень. Зокрема, таким місцевим центром є вулиця Леніна у селищі Бортничі, котру пропонують поділити на дві частини та перейменувати на честь Назарія Яремчука та Євгена Харченка. Депутат Київської міськради Ігор Луценко згадує про ще кілька схожих ситуацій [10].

Дефіцитний столичний символічний простір можна ущільнити ще й іншим чином. Якщо раніш вулиця і прилеглий провулок як правило були названі на честь одної людини, то нині в пропозиціях перейменування їм присвоюють імена різних осіб. Таких випадків у здійсненому та планованому перейменуванні налічується 10, що дозволило увічніти імена вже 20 осіб. І лише в одному випадку, Червоногвардійські вулиця та провулок обидва носитимуть ім'я однієї людини – Гната Хоткевича.

Тим часом на засіданні Третього круглого столу з проблем топонімії та топонімічної політики «Топонімія Києва: вчора, сьогодні, завтра», який відбувся 9 вересня 2011 року в Інституті журналістики КНУ імені Тараса Шевченка відома дослідниця київської урбанонімії, яка працювала у комісії з перейменувань ще з середини минулого століття, Лідія Пономаренко застерегла від перетворення міста на некрополь [11]. Адже переважна більшість урбанонімів на честь конкретних осіб (а не соціальних груп), це не лише мертві люди, а й, за невеликими винятками, мертва пам'ять. Так, Тараса Шевченка знають, мабуть, усі, Лесю Українку чи Богдана Хмельницького теж, а ось інші сотні імен (а персоналізованих урбанонімів у Києві більше 40%) навряд чи впізнавані.

Як зазначалося на початку, перейменування особливо помітні у поселеннях відносно недавно приєднаних до столиці: селище Бортничі, с. Троєщина, с. Жуляни. Кожне з них за всіма правилами радянського часу мали свій «комінтерн», що маркував фізичний простір відповідно до статусу того чи іншого просторового об'єкту. Позаяк типовою для нашого суспільства є доцентрова організація, то і тут центральним об'єктам були присвоєні імена революціонерів першого, далі другого і наступних порядків, що виконувало водночас пропагандистку та вказівну функцію.

Сьогодні, справедливо побоюючись контрверсійності називання на честь політичних чи військових діячів, найчастіше ініціативні групи пропонують на зміну комуністичним максимально аполітичні, так звані ліричні назви. Тож назви на честь Комінтерну, Свердлова, Котовського, інша комуністична урбанонімія переважно замінюється на Лозові, Гречані, Акацієві [12]. Утворюються цілі грона таких так би мовити «фруктово-ягідних» назв, як назвали цей найпопулярніший тип називань Перша заступниця Голови Українського інституту національної пам'яті Аліна Шпак, громадський активіст Олексій Курінний, інші під час дискусії в рамках Днів науки НаУКМА «Декомунізація столиці: проблеми урбанонімії (методологія, методи, перші результати)» 02.02.2016 року. Їх у загальній кількості змін останнього року таки чимало (36 назв, тобто майже кожна п'ята), а у Бортничах та Жулянах таке ліричне називання взагалі домінує (56% та 64% відповідно).

Внаслідок такої масової заміни на однотипну ліричну топонімію, загалом притаманну периферійним районам, у символічному просторі міста асимілювалося саме поселення. Воно втягується до доцентрової орбіти, бо втратило свою урбанонімічно зафіксовану просторову структуру, що сприятиме подальшій дезінтеграції їх місцевих громад.

Варто зазначити і змістовну недолугість деяких таких ліричних новотворів. Відомо, що бортництво не має стосунку ні до пасіки, ні до вуликів, а саме такі назви з'явилися в ході перейменувань у цьому селищі, бо ця технологія бджільництва започаткована Прокоповичем (теж нова назва вулиці – але ще не прийнята) на поч. XIX ст., що й призвело до занепаду бортництва як архаїчнішої технології.

Загалом «фруктово-ягідна» бідність спектру нових пропозицій породжує нову уніфікацію, що так була характерна для радянської топоніміки. Щоправда тоді вона була зумовлена потребами радянської пропаганди, а також тоталітарним правилом «заборонено все, що не дозволено», що суттєво звужувало сфери з яких можна було брати матеріал для номінування. Тож, якщо за СРСР у кожному поселенні центральна вулиця мала бути імені В. Леніна, то у сучасній Україні маємо ризик скрізь мати по вул. Яблуневій.

Таким чином, ми спробували проаналізувати деякі результати ходу декомунізації столиці. А саме методи, техніки і політики перейменувань назв просторових міських об'єктів. Зокрема, завдяки уже проведеним і ще не завершеним перейменуванням суттєво зменшилася комуністична ідеологічна завантаженість символічного простору міста і не лише в його центрі, а й у віддалених районах. Серед нових пропозицій переважають ліричні чи так звані «фруктово-ягідні», а також на честь певних осіб, часто мілітарного спрямування. Прагнення увічніти на просторах міста щонайбільше героїв у своїх способах реалізації навіть перевершило практики топонімічних пам'ятників з часів тоталітарної доби. Та й за

нейтральними назвами теж, як бачимо, можуть критися контраверзи. Тож переконана, що ретельна експертиза та публічне обговорення важливі у всіх випадках, адже урбанонімія міста має бути перш за все зручною у повсякденному використанні, сприяти розвитку культури міста, а не відчужувати від нього.

Література:

1. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їх символіки» № 317-VIII від 09.04.2015 року / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 26. – С. 219.
2. Teres N. Toponymic Policy and the Problem of Overcoming Totalitarian Legacy in Ukraine / N. Teres // Warsaw East European Review. – 2014. – Vol. 6. – S. 25-34.
3. Махортих М. Київські топоніми як елемент історичної пам'яті про звільнення міста від німецької окупації за доби незалежності (1991–2013) / М. Махортих // Гілея : Збірник наукових праць. Науковий вісник. Історичні науки. – 2014. – Вип.86. – С. 82-87.
4. Малес Л. Соціально-політичні зміни ХХ століття на карті сучасної столиці // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – К. : Фенікс, 2014. – №3. Вип. 24. – С. 21-30.
5. Малес Л. Урбанонімія і державна ідеологія: особливості взаємодії / Л. Малес // Вісник Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К. : Видавничий центр «Київський університет», 1998. – Вип.6. – С. 21-23.
6. Малес Л. Карта міста: символічний простір управління / Л. Малес // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Матеріали другої наукової конференції. – Донецьк : ДонДУУ, 2006. – С. 169-174.
7. Малес Л. Символічні зміни в просторі міста в соціокультурних контекстах ХХ ст. // Грані, 2014. – № 9 (113). – С. 117-122.
8. Сидоров М. Про деякі особливості проведення опитувань у Інтернеті / М. Сидоров // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : Збірник наукових праць. – К. : Логос, 2012. Вип. 16. – 67-76.
9. Обговорення щодо перейменування вулиці Лебедєва Миколи у Дніпровському районі на вулицю Леоніда Телятнікова / КМДА // КМДА. Громадське обговорення проєктів нормативно-правових актів. Режим доступу: <http://projects.kievcity.gov.ua/projects/view.php?P=136>
10. Луценко І. Список вулиць Києва на найближче перейменування / І. Луценко // Українська правда. Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/lutsenko/5429555692900/view_print/
11. Сіденко А., Данильчук Д. В ІЖ відбувся круглий стіл: «Топонімія Києва: вчора, сьогодні, завтра» / Сіденко А., Данильчук Д. // <http://www.univ.kiev.ua/en/news/2818>
12. Рішення Київської міської ради від 8 жовтня 2015 року № 130/2033 «Про перейменування вулиць, провулків у Дарницькому районі» // Хрещатик. — 2015. — № 147 (4743). — 28 жовтня. — С. 3.

УДК 316.304

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ СТИЛІВ ЖИТТЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Лінцова Надія Юріївна – соціолог, дослідник в агенції Umbrella Research

У статті розглянуті теоретичні і практичні аспекти аналізу сільського стилю життя, зокрема диференціація і поділ сільських стилів життя відповідно до форм зайнятості, територіальної наближеності села до міста тощо. Стаття сфокусована на змісті габітуального виміру стилів життя та аналізі того, як сільський спосіб життя через сільський габітус формує сільський стиль життя, за якою логікою він проявляється в смаках і практиках селян тощо. Зокрема, виокремлено два провідних сільських способи життя – аграрний та неаграрний способи життя, які напряму пов'язані з формами зайнятості, та проміжний (комбінований) спосіб життя (між аграрним та неаграрним). У межах аграрного сільського способу життя виокремлено і розглянуто габітус «на землі» як габітус постійного зв'язку із землею; в межах неаграрного сільського способу життя виокремлено і розглянуто два габітуса відмови від роботи на землі - габітуса «від землі» та «проти землі». Окреслені стилеві стратегії носіїв габітусів проміжного способу сільського життя. В межах теорії наздоганяючої модернізації запропонована типологія перехідних сільських стилів життя (стиль життя у віддалених селах, стиль життя пересічних сіл, стиль життя у приміських селах). Підкреслено, що наведена диференціація сільських стилів життя може бути застосована для опису і аналізу актуальних процесів трансформації сільських соціальних спільнот.

Ключові слова: сільський стиль життя, спосіб життя, перехідні стилі життя, габітус «на землі», габітус «біля землі», габітус «від землі».

В статье рассмотрены теоретические и практические аспекты анализа сельского образа жизни, согласно которым использование габитуального измерения стилей жизни позволяет осуществлять дифференциацию и разделение сельских жителей по формам занятости. Статья сфокусирована на содержании габитуального измерения стилей жизни сельских жителей, а также на том, как сельский образ жизни через сельский габитус формирует сельский образ жизни, по какой логике он проявляется во вкусах и практиках сельских жителей и т. д. В частности, выделены два ведущих сельских образа жизни - аграрный и неаграрный образы жизни, которые напрямую связаны с формами занятости, и промежуточный (комбинированный) образ жизни (между аграрным и неаграрным). В рамках аграрного сельского образа жизни выделены и рассмотрены габитус «на земле» как габитус постоянной связи с землей; в рамках неаграрного сельского образа жизни выделены и рассмотрены два габитуса отказа от работы на земле - «от земли» и «против земли». Очерчены стилевые стратегии носителей габитуса промежуточного сельского способа жизни. В рамках теории догоняющей модернизации предложена типология переходных сельских стилей жизни (стиль жизни в отдаленных селах, стиль жизни обычных сел, стиль жизни в пригородных селах). Подчеркнуто, что приведенная дифференциация сельских стилей жизни может применяться для анализа и описания актуальных процессов трансформации сельских социальных сообществ.

Ключевые слова: сельский стиль жизни, образ жизни, переходные стили жизни, габитус «на земле», габитус «возле земли», габитус «от земли».

The article deals with the theoretical and practical aspects of the analysis of the rural way of life according to which the use habitually lifestyles measurement allows the differentiation and separation of the rural population on employment forms. The article focuses on the content of habitually measure the lifestyles of rural people and on how the rural way of life through rural habitus forms the rural way of life, by what logic it is manifested in the tastes and practices rural residents, etc. In particular, highlighted the two major rural lifestyle. Agricultural and non-agrarian lifestyles, which are directly linked with the forms of employment and intermediate (combined) between the agricultural and nonagricultural lifestyles. Within the framework of the rural agrarian lifestyle isolated and considered habit «on the ground», as the habit of constant contact with the ground; within the non-agricultural rural lifestyle isolated and examined two habitus refusal to work on the ground - «from the earth» and «against the earth.» Also outlined stylistic strategies of carriers habit intermediate rural way of life. As part of the modernization theory overtaking proposed typology of transitional rural life style (a style of life in the remote villages, lifestyle ordinary villages, suburban lifestyle in the villages). The above differentiation of rural life styles can be used to analyze and describe the current processes of transformation of rural social communities.

Keywords: rural lifestyle, lifeway, lifestyle, habitus, transient lifestyles, habitus on the land, habitus near

the land, habitus out the land

Актуальність звернення до концепту сільського стилю життя зумовена тим, що зараз в сільській місцевості виникає нова диференціація, пов'язана як із функціональними трансформаціями соціальної структури на селі, скороченням чисельності зайнятих у сільському господарстві, так і з взаємним існуванням та змішуванням традиційних і модерних стилів життя, які можуть поєднуватися або нашаровуватися один на одній. Формуються перехідні соціальні спільноти, яким притаманні як модернові, так і традиціоналістські цінності та норми. Для опису перебігу цієї трансформації категорії способу життя вже не достатньо, необхідно використовувати також категорію стиль життя, яка дає можливість зосередитися на змінах форм соціального життя.

Перетини змістовного поля феноменів, пов'язаних зі стилем і способом життя, а також складні взаємозв'язки між ними провокують синонімічне використання цих понять, особливо часто – в повсякденній мові. Тому, звертаючись до поняття «стиль життя», маємо відзначити специфічну область подальшого застосування і провести розмежування з категорією «спосіб життя» та уточнити суміжні поняття. Розмежування вище названих понять зафіксовано у їхніх визначеннях. *Спосіб життя* - це усталені форми життєдіяльності індивіда, нормативні способи повсякденного існування в межах певного соціального середовища. Категорія «спосіб життя» [1; 2; 3; 4] тривалий час осмислювалася в межах конкретних історичних типів соціальних відносин як така, що характеризує стійкі і типові види і форми життєдіяльності. Зазначимо, що категорія «спосіб життя» була розроблена саме в радянській науці, а в західній соціології в ці ж часи розроблялися поняття «стиль життя», «рівень життя», «якість життя». *Якість життя* ми визначаємо як сукупність об'єктивних і суб'єктивних якісних характеристик життєдіяльності індивіда, а *рівень життя* – як сукупність кількісних характеристик матеріального добробуту індивіда. Дослідження повсякденного життя селян у радянський період здійснювалися на основі ретельного аналізу концепту сільського способу життя, а емпіричні дослідження цього періоду обов'язково відображали цілу низку структурних елементів способу життя селян – працю, побут, дозвілля, споживання, участь у громадському житті сільської спільноти, соціальних груп, спільнот, класів, націй і суспільства в цілому [5; 6; 7].

Стиль життя визначемо як форми життєдіяльності, які вільно обрані індивідом у межах свого способу життя. Стиль життя має *властивість диференціації* у різні групи і спільноти. Вочевидь є певний набір соціально-демографічних характеристик, який впливає на стиль життя: місце проживання, рівень освіти і доходу, вік, стать тощо. Стиль життя також має *властивості структурованості і комплексності*. Розглядаючи, який саме стиль життя проявлений у конкретного сільського мешканця в конкретній ситуації, ми можемо робити припущення, як він буде поводити себе в іншій ситуації.

За сучасних умов, коли критерії соціального статусу вже не такі однозначні, якими були раніше, а свобода вибору власних ідентифікаційних зразків набагато ширше (за умов ситуації полістилізму), предметом нашого вивчення стають також властивості повсякденних практик, які складають стиль життя. Серед важливих властивостей власне стилю зазначимо, що стиль життя окремого селянина буде залежати від комплексу факторів, серед яких важливу роль відіграє його належність до соціальної групи, його місце всередині сільської спільноти. Тому об'єктом подальшого розгляду стилів життя будуть групи і спільноти всередині сільського соціального простору.

Розуміємо, що в питаннях побудови стилів життя соціальний та культурний компоненти погано розмежовуються. Для того, щоб розглядати стилі як результат трансформацій і культурних запозичень, ми використовуємо культуральний вимір, зокрема теорію Дж.Александера, яка дозволяє зрозуміти глибоко укоренені культурні структури села [8; 9]. Для розуміння впливу культурного фактору необхідно взяти до уваги також результати осмислення соціокультурних трансформацій в Україні. Наприклад, трансформацію стилів життя перехідного суспільства [10] розглядає Л. Бевзенко; явища переходу від моностилізму до полістилізму, про які зазначав, зокрема, М. Шульга [11]; модернізацію, трансформацію та транзит в українському суспільстві аналізують українські науковці Є. Головаха та Н. Паніна (подвійна інституціоналізація [12]; І. Кононов [13] розглядає концепцію транзиту; О. Мусієздов вивчає трансформації ідентичності [14; 15] тощо. М. Буравой надає пояснення тому, як саме в умовах транзиту зберігається традиція: на прикладі Росії автор доходить висновку про інволюцію та «транзит без трансформації» [16], зокрема, через збереження системи колгоспного упорядкування в сільському господарстві та повернення до попередніх способів життя та через ведення особистого підсобного господарства міськими мешканцями. Напряму пов'язані з проблематикою змін у сільському соціальному світі роботи В. Тарасенко, А. Гончарова, О. Іваненко [17]; окремим предметом соціологічного дослідження цих авторів

є перебіг аграрної реформи в Україні, зокрема процесів приватизації, реорганізації, реструктуризації в сільському господарстві тощо.

Перспективною у контексті нашого дослідження є концепція *наздоганяючої модернізації* А. Ахієзера [18;19], згідно з якою країни, що розвиваються, адаптують і наслідують стилі життя розвинених країн переважно завдяки засвоєнню стилів споживання. Розглянемо концепцію більш детально та на її основі зробимо спробу змоделювати *перехідні стилі життя*. У загальних рисах наздоганяюча модернізація проходить три етапи. Перший – це *наслідування*, що носить стихійний, поверхневий характер і орієнтоване, в першу чергу, на засвоєння зразків споживання. Другий етап – це *протидія модернізації* як реакція спільнот на небезпеку втратити ідентичність. Третій етап – це *прийняття модерністських цінностей* як своїх власних. Ця періодизація має аналітичний характер; в реальному житті відбувається не цілковита заміна, а нашарування етапів. Модернізація також може складатися зі сукупності спроб модернізації, коли певна частина суспільства може зупинитися у своєму розвитку на одному із етапів.

Послугуючись наведеною концепцією, робимо припущення, що історично (з часів здобуття Україною незалежності) та територіально (пов'язано з географічною віддаленістю від великих міст) у сільській місцевості виникає така диференціація, яка пов'язана зі взаємним існуванням та змішуванням традиційних та модерних стилів життя, що поєднуються або нашаровуються один на одній. У результаті взаємодії традиціоналізму і модернізму на селі можливим є паралельне існування та змішування традиційних і модерних культурних впливів, а також їхнє поєднання або нашарування в межах одного сільського соціуму.

Запропонуємо теоретичну типологію перехідних сільських стилів. Першим перехідним сільським стилем життя виокремлюємо *стиль життя віддалених сіл*, тобто сіл, мешканці яких рідко контактують із містом. Віддалене село є локальною та відносно автономною спільнотою, для якої є характерним поверхнєве та часткове наслідування модерних особливостей міста. Спосіб життя тут відрізняється тісними взаємозв'язками всіх мешканців, високою внутрішньопоселенською інтеграцією населення і розвиненою системою неформальних зв'язків, заснованих, зокрема, на неформальних спеціалізаціях окремих мешканців (наприклад, хтось на селі надає послуги перукаря, хтось, при нагоді, привозить з міста товари «під замовлення» тощо). В залежності від рівня віддаленості та соціальної структури, що склалася на селі, з боку селян як найбільш послідовних прибічників традиціоналізму може існувати протидія явищам модернізації.

Другим перехідним стилем життя буде *стиль життя у приміських селах*, який формується у близьких до міст населених пунктах і заснований на тісних економічних та інфраструктурних зв'язках із містом. Приміські села мають широку мережу відносин із містом як на рівні особистого селянського господарства родини, так і на рівні всього населеного пункту. В стилі життя мешканців приміських сіл матиме місце більш проявлений індивідуалізм та орієнтація на прибуток, розвинені навички наслідування модерних особливостей міста, для частки селян спроба мати міські зразки за свої власні. Індивідуальним виробникам сільгосппродукції в кожному перехідному типі може бути властивий фермерський тип поведінки з орієнтацією на прибуток. Проте, наприклад, особисте селянське господарство в Київській області, скоріше, орієнтоване на швидке виробництво і реалізацію сільськогосподарської продукції (виращування городини в зимових теплицях ранньою весною; овочевих культур влітку і восени, консервування і соління овочів і салатів на зиму). Мешканці віддалених сіл більшою мірою зацікавлені, наприклад, у виробництві м'яса і молока з метою продажу, отже, в більш тривалих процедурах виробництва і реалізації.

Третій перехідний *стиль життя пересічних сіл* складається в селах, які розташовані між вказаними вище полюсами географічної близькості до міст, тому тут характерні як тенденції модернізації, так і тяжіння до традиціоналізму. Тут формується система взаємодопомоги мешканців міста сільського походження з їхніми родичами-селянами. Часто селянська родина стає джерелом фінансової та продовольчої підтримки молоді, яка мігрувала до великого міста. Водночас, зв'язок є зворотнім: молодь піклується про батьків, приїжджає в період збору врожаю працювати на городі. Кількість проміжних і перехідних стилів життя може бути розширена за рахунок врахування детальної типології сільських населених пунктів.

Таким чином, використання культурального виміру дозволяє нам розглядати процес поєднання елементів традиції і модерну в конструюванні сільського стилю життя та висувати гіпотези для подальшої емпіричної перевірки.

Перейдемо до розгляду стилів життя в його другому, габітуальному вимірі. Габітуальний вимір, за П. Бурд'є, необхідний тому, що габітус проявляється у найбільшій повноті через смаки і практики. Можливості використання теорії габітусу для вивчення стилю життя потребує окреслити механізм, за яким габітус формує відповідні *смаки* як систему і схему для оцінювання і сприйняття практик, а сам по собі є підставою, яка породжує *практики*, в першу чергу, споживчі.

Уточнимо зміст габітуального виміру стилів життя відповідно до об'єкту дослідження – сільських мешканців та наведемо пояснення того, як сільський спосіб життя через сільський габітус формує сільський стиль життя і за якою логікою він проявляється в смаках і практиках селян.

Ми не використовуємо концепцію класів в аналізі стилів життя сільських мешканців, проте відстоюємо ідею габітуального впливу на соціальну групу. Група, до якої належить або до якої тяжіє селянин, формує і наслідує стилі життя відповідно до *форм зайнятості*. У нашому аналізі ми спираємося на твердження П. Бурд'є, що стилі життя габітуально пов'язані зі способом життя. Для нас це означає, що використання габітуального виміру стилів життя дозволяє диференціацію і поділ селян відповідно до форм зайнятості.

Виокремимо, принаймні, два сільських способи життя – аграрний та неаграрний способи життя, які напругу пов'язані з формами зайнятості, та проміжний (комбінований) між аграрним та неаграрним способом життя. Наступним кроком ми розкриємо відповідні габітуси кожного такого способу життя і опишемо більш детально у контексті форм зайнятості.

У межах аграрного сільського способу життя виокремлюємо габітус «на землі» як габітус постійного зв'язку із землею. В широкому сенсі цей габітус характерний для груп селян, які залежать від результатів власної роботи на землі. Це працівники сільськогосподарських підприємств, фермери, власники особистого підсобного господарства тощо, тобто всі ті, кого формується габітус постійного зв'язку із землею. В межах габітусу земля сприймається як цінність, динаміка і структура вільного часу залежить від сільськогосподарських циклів року.

Габітус «на землі» є провідним та певною мірою традиційним для сільських спільнот. Джеймс Скотт [20; 21] – сучасний антрополог і дослідник сільського способу життя пояснює прояви такого габітусу дією «моральної економіки селянства» (1976), в основу якої покладені принципи «первинної безпеки» і уникання ризиків. Ця концепція значною мірою пояснює структури соціальних відносин і морального порядку традиційних аграрних суспільств, соціально-економічну поведінку селян аграрного типу зайнятості. Досвід «моральної економіки» є, насамперед, досвідом всередині спільноти, такий досвід не демонстративний і не очевидний для розуміння міського мешканця, але вкрай необхідний для розуміння сільської ідентичності.

Зокрема, соціальна роль «господарника», «гарного господаря», «місцевого фермера», «сільського голови» передбачає певну орієнтацію на престижне споживання, проте таке споживання всередині сільської спільноти повинно бути біографічно прозорим, тобто повинні бути візуально очевидні моральні засоби досягнення успіху, не може бути і натяку на «легкі гроші», неробство. Соціальні стратегії для носія габітусу «на землі» повинні виключати факти обману або експлуатації сусідів. Загалом стиль життя, організований за принципом залежності від результатів роботи на землі, передбачає раціоналізацію гарантованого мінімального доходу і гарантованих мінімальних витрат кожному члену сім'ї. У цьому контексті «моральна економіка» протистоїть ринковій економіці, яка орієнтована на отримання прибутку і зростання рівня споживання. У всіх історичних періодах зайнятість у сільгоспвиробництві була домінуючою формою зайнятості для українських сільських мешканців. Зрозуміло, що і радянське село не було гомогенним за критерієм зайнятості на землі [22], проте габітус «на землі» завжди був найбільш поширеним.

В останні два десятиріччя на селі зростає соціальне значення тих груп сільських мешканців, чії форми зайнятості не пов'язані з аграрним виробництвом. Розглянемо детально зміст цих габітуальних моделей із урахуванням практик і смаків, які характерні для носіїв неаграрного способу життя.

У межах неаграрного сільського способу життя виокремлюємо два габітуси відмови від роботи на землі. Перший назвемо габітусом «від землі», а другий – габітусом «проти землі». Ці габітуси відрізняються тим, що «проти землі» є результативною спробою втечі від землі, коли основні доходи отримуються поза аграрним виробництвом, а габітус «від землі» – складається із сукупності спроб не працювати на землі, але аграрне виробництво зберігає провідне значення в структурі отримання доходів.

Габітус «від землі» характерний для тих, хто хоче відійти від сільського способу життя і наблизитися до стилю життя міських мешканців. Він властивий для сільських мешканців, які або не працюють на землі, або працюють на землі вкрай епізодично. Цей габітус є нестійким, його носії можуть

бути представлені в різних групах селян: непрацевлаштованих або тимчасово безробітних селян; серед тих, хто не хоче працювати на землі так, щоб вважати її своїм основним місцем отримання прибутків, проте не можуть собі цього дозволити з матеріальних причин; сезонні сільськогосподарські працівники тощо. В межах габітусу ставлення до землі можна виокремити як постійні спроби «втекти з села», «шукати щастя в місті» тощо. Стратегії носіїв габітусу «від землі» спрямовані на самореалізацію і перехід до більш привабливого способу життя, в якому немає місця тяжкій сільськогосподарській роботі.

Для габітусу «від землі» є характерною оцінка аграрної праці як тяжкої, невдячної; відмова від «селюковського» як від низького. В габітуальній моделі таких селян земля заперечується як цінність, разом з тим праця на землі та підтримка зв'язків із родичами в селі можуть залишатися важливою вимогою для життєзабезпечення, зокрема продуктами харчування. Зазвичай носії цього габітусу представлені серед «маятникових» трудових мігрантів до міст, заробітчан та сільської молоді, яка орієнтована на виїзд із села. Такий габітус є більш характерним для селян у приміських селах, які мають роботу в місті, частково – для студентів, які поїхали на навчання до міста, частково – для заробітчан.

У часи трансформації на зміну сталим формам трудової активності приходять комбіновані, змішані форми трудової поведінки, спрямовані на збільшення джерел доходів, коли в межах одного господарства і навіть на прикладі одного селянина форми трудової поведінки можуть мати комбінований характер. Розглянемо габітуальні моделі, які властиві комбінованим формам трудової зайнятості – габітус «біля землі», що виникає за умов комбінації аграрного і неаграрного типу зайнятості.

Габітус «біля землі» властивий багатьом групам сільських мешканців, до яких входять і сільська інтелігенція, і «міські селяни», і родини заробітчан, підприємці у сфері послуг і торгівлі на селі та ін. Розглянемо варіації габітуальної моделі всередині таких груп більш детально.

Міські селяни «біля землі». «Міські селяни» – це умовна назва для тих, хто повернувся в село після тривалого життя в місті, частіше за все – пенсіонери. Для них ведення особистого підсобного господарства є, як правило, допоміжною практикою, яка не спрямована на вирішення питань життєзабезпечення. Незважаючи на досвід міського способу життя, такі сільські мешканці відносно легко повертаються до практик сільського життя, вносячи до нього необхідні запозичення із засвоєного міського стилю. Своєрідна легкість у поверненні міських пенсіонерів до життя в селі може бути пояснена як відносно високими для сільської місцевості розмірами пенсії городян, так і тим, що вони протягом життя залишалися габітуально близькими і не розривали зв'язків із селом і, наразі, лише повертаються в стартовий габітус.

Сільська інтелігенція і службовці «біля землі». Цей габітус характерний для тих селян, чие основне джерело доходів – це професія. Сільський спосіб життя для цієї групи формується проживанням на землі, але з максимальною відстороненістю від аграрної праці. На тлі стрімких змін відносно стабільною і звичною для селян залишається зайнятість у державних органах влади, на підприємствах соціальної сфери, які в сільській місцевості представлені сільрадами, школами, дитячими садками, фельдшерсько-акушерськими пунктами, поштою, бібліотеками, клубами тощо. І хоча сільська інтелігенція і службовці, як правило, так само обробляють городи, як і більшість сільських мешканців, навіть можуть збільшувати обсяги роботи в особистому підсобному господарстві за економічної потреби, проте габітуально вони зберігають і підкреслюють габітус саме професійної групи (наприклад, «освітяни»). Ця група також є групою носіїв культури, яка транслює приклади, зразки правильного способу життя для решти селян. Сільська інтелігенція як група постійно оновлюється і самовідтворюється за рахунок успадкування. Це найбільш стабільний габітус у сучасному селі, який має довгу традицію і залишається практично незмінним, ніби «законсервованим».

Родини заробітчан «біля землі». Це відносно новий габітус, він активно формується всередині групи «родин заробітчан», тобто серед тих, хто живе в селі, поки інші члени домогосподарства перебувають на заробітках. Головне джерело доходів для родин заробітчан – це заробітки трудових мігрантів. Зазначимо, що габітуси самих заробітчан (а не членів їхніх родин) не є цілісними за ознакою практик і смаків, тому ми відносимо їх до неаграрного типу зайнятості у попередньо розглянутому габітусу «проти землі». Серед короткотермінових, сезонних заробітчан багато тих, хто воліє повернутися до життя в селі, але вимушений працювати за кордоном; проте не вони виступають основою для забезпечення групи «родини заробітчан», а ті, хто намагається не повертатися до села в близькій перспективі.

Маятникові трудові мігранти «біля землі». Габітус властивий тим сільським мешканцям, які працюють у місті, проте повертаються до села щоденно, або працюють у місті вахтовим методом. У цьому габітусі акцентуються запозичення і спостереження за міськими стилями життя.

Підприємці «біля землі». Цей габітус формується завдяки інтенсивним контактам із містом і світом; характері форми зайнятості сільських мешканців у цьому габітусі – підприємництво (торгівля, послуги) та малий бізнес (виробництво). Габітус передбачає активний контакт із навколишніми містами, пошук джерел для розвитку власної справи, запозичення нових ідей, активну трансформацію сільського світу через нові практики і стилі.

«Городяни», дачники, дауншифтери і «диваки» «біля землі». Здатність цих людей жити сільським способом життя, не маючи стосунку до агровиробництва, базується на особистісних властивостях таких людей. Також важливим є наявність значних обсягів вільного часу (тривалі літні відпустки, можливість систематичних канікулярних або святкових відпусток); гарантований (можливо і невеликий) дохід, що може підкріплювати підробітками (репетиторство, гонорари, послуги) або дистанційною роботою, тобто їхні статки дозволяють економно прожити в селі тривалий термін, а наявність значних обсягів вільного часу, незважаючи на відсутність навичок, навчатися вести дрібне підсобне господарство. Серед тих, хто мешкає в селі сезонно, можна виокремити такі групи, як «дачники» та «городяни», а серед тих, хто переїхав до села, – дауншифтери і «диваки». У їхньому портреті є така важлива спільна риса, як наявність вільного часу для систематичної роботи на землі (через скорочення, тимчасове безробіття, великі літні відпустки тощо). Зазначимо, що зі зростанням економіки кількість таких «городян» зменшується, перетворюючи їх на сезонних «дачників». Для цієї групи ведення підсобного господарства перестає бути формою зайнятості; село стає місцем відпочинку, відпустки і оздоровлення, а робота на городі – виробництвом для внутрішнього споживання, або хоббі. Наразі, в мальовничих селах України поодинокі з'являються, так звані, «диваки» і дауншифтери – ті, хто усвідомлено переїхав до села і має можливість працювати дистанційно у місті; в селі вони живуть окремо від селян або групуються в екоспільнотах, на хуторах тощо. Зазначимо, що ми розглядаємо лише тих, хто мешкає в сільській місцевості постійно і не є туристом.

Відмінності неаграрних форм зайнятості в габітусі «без землі» і «проти землі» полягають у наявності інших джерел і механізмів отримання статків, окрім доходу від аграрного типу зайнятості. Габітуальна модель «біля землі» властива тим родинам селян, чії джерела доходів комбіновані. Для всіх цих груп робота на землі не є основною формою зайнятості (основні джерела доходів таких родин не пов'язані із заробітком на землі), проте тією чи іншою мірою аграрна зайнятість зберігається або сезонно посилюється. Найчастіше зайнятість в особистому підсобному господарстві виконує для них функцію часткового самозабезпечення продуктами харчування, а участь у сезонних сільськогосподарських роботах або збиральництво на продаж є, радше, додатковим видом підробітку, а не основою зайнятості.

Таким чином, здійснений нами аналіз дозволив визначити основні тенденції та характер змін у сільському способі життя, які впливають на стиль життя і сільські повсякденні практики. По-перше, за умов сучасного стану аграрного сектору економіки, який вже не забезпечує селян роботою на агровиробництві, провідної форми зайнятості українських селян більше не існує, існує сукупність форм зайнятості. По-друге, більше не існує єдиного сільського способу життя. Внаслідок трансформацій виникає ситуація комбінованої зайнятості із застосуванням усіх доступних форм трудової поведінки. По-третє, заробітчанство і посилення «маятникової» трудової міграції, підприємницька діяльність, організація торгівлі і сфери сервісу на селі створюють нові смаки і практики, і що забезпечує основу для розвитку полістилізму на селі.

Для комплексного аналізу способу життя не достатньо лише позначити наявні форми зайнятості. Є практики системотворчі, навколо яких формується спосіб життя, а є допоміжні (спорадичні) практики, комбінація яких дає можливість говорити про різні типи і варіації стилю життя. Тому необхідний змістовний аналіз та визначення впливу різних практик на сукупну організацію сучасного сільського стилю. Використовуючи культурний та габітуальний вимір стилів життя, ми довели, що означені габітуальні характеристики прямо пов'язані з характером праці на землі та ставленням сільських мешканців до землі: габітуси «на землі», «біля землі» чи «від землі» проявляють себе через характерні смаки і практики.

Література:

1. Стиль человека: психологический анализ / [под ред. А. В. Либина] – М. : Смысл, 1998. – 310 с.
2. Образ жизни: теоретические и методологические проблемы социально-психологического исследования / Е.И.Головаха, Л.В.Сохань, В.А.Тихонович и др. – К. : Наук. Думка, 1980. – 299 с.
3. Стиль жизни личности: теоретические и методологические проблемы / Л.В.Сохань, Е.И.Головаха, В.А.Тихонович и др. – К. : Наук. Думка, 1982. – 371 с.
4. Батыгин Г.С. Концептуальная модель образа жизни и система показателей / Г. С. Батыгин // Общественные науки. – 1981. – № 2. – С. 69-82

5. Общее и особенное в образе жизни социальных групп советского общества / [отв. ред. И. Т. Левыкин] – М.: Наука, 1987. – 137с.
6. Теоретические и методологические проблемы исследования образа жизни. М. : ИСИ АН СССР, 1979. – 189с.
7. Бутенко А. П. Социалистический образ жизни (Методологические проблемы исследования) / А. П. Бутенко, А. С. Ципко, В. П. Киселев. – М., 1975. – 103 с.
8. Alexander J. The Meanings of Social Life: a Cultural Sociology / Jeffrey Alexander. – New York: Oxford University Press. – 2003. – 296 pp.
9. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность / Дж. Александер // Социологический журнал. – 2012. – № 3. – С. 5-40.
10. Бевзенко Л. Стили жизни переходного общества / Любовь Бевзенко. – К.: Институт социологии НАН Украины. – 2008. – 144 с.
11. Стили життя: панорама змін / [за ред. М. О. Шульги]. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2008. – 416 с.
12. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Евгений Головаха, Наталия Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.
13. Кононов И. Ф. Самоидентификация субъекта и топология дискурсивных пространств / Кононов Илья Федорович // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2013. – № 23(3). – С. 268-272.
14. Мусієздов О. О. Ідентичність місця як результат середовищної соціалізації / Мусієздов Олександрович // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2012. – № 993. – Вип. 29. – С. 32-37.
15. Мусієздов О. О. Зміна уявлень суспільства про соціальний простір як прояв символічного аспекту соціальної трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 / Олександрович Мусієздов . – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2002 . – 19 с.
16. Буравой М. Транзит без трансформации: инволюция России к капитализму / М. Буравой // Социологические исследования. – 2009. – № 9. – С. 3-12.
17. Тарасенко В. І. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) / В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. – К.: Інститут соціології НАН України. – 2004. – 576 с.
18. Ахиезер А. С. Между циклами мышления и циклами истории // Общественные науки и современность. — 2002. — № 3. —С. 122—132.
19. Ахиезер А. С. Миграция в российской истории // Полития. — 2004. — № 4. — С. 69—76.
20. Скотт Дж. Моральная экономика деревни / Скотт Дж. // Неформальная экономика. Россия и мир / [под ред. Т. Шанина]. – М.: Логос. – 1999. – С. 541-544.
21. Скотт Дж. Оружие слабых: обыденные формы сопротивления крестьян / Скотт Дж. // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1996. / [под ред. В. Данилова, Т. Шанина]. – М.: Аспект Пресс. – 1996. – С. 26-59.
22. Арутюнян Ю. В. Опыт социологического изучения села / Ю. В. Арутюнян. – М.: Издательство МГУ. – 1968. – 392 с.

УДК 316.334.2

УКРАЇНСЬКА ГАСТРОНОМІЧНА КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Ніколенко Вадим Вікторович – доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Стаття присвячена дослідженню гастрономічної культури як соціального феномену. Наголошується, що гастрономічне (гастрономія, гастрономічна культура, практики харчування) є інформативним концептом, що надає можливість виокремлювати специфіку організації різних вимірів соціуму. Відмічено, що українська гастрономічна культура має власні, унікальні ознаки (розмаїття пісних страв, неповторні гастрономічні символи нації, самобутні кулінарні норми, гастрономічні традиції), які виокремлюють її з-поміж інших аналогів та здатні позитивно впливати на формування національної ідентичності.

Ключові слова: соціальний феномен, гастрономія, гастрономічна культура, практики харчування, ідентичність, соціальна взаємодія.

Статья посвящена исследованию гастрономической культуры как социального феномена. Сделан акцент на том, что гастрономическое (гастрономия, гастрономическая культура, практики питания) является информативным концептом, который предоставляет возможность выделить специфику организации разных измерений социума. Подчеркивается, что украинская гастрономическая культура имеет собственные, уникальные характеристики (разнообразие постных блюд, неповторимые гастрономические символы нации, самобытные кулинарные нормы, гастрономические традиции), которые выделяют ее среди других аналогов и способны позитивно влиять на формирование национальной идентичности.

Ключевые слова: социальный феномен, гастрономия, гастрономическая культура, практики питания, идентичность, социальное взаимодействие.

The article investigates the gastronomic culture as a social phenomenon. Emphasis is placed on the fact that gastronomy (culinary, gastronomic culture, dietary practices) is informative concept that provides the ability to highlight the specificity of the organization of the different dimensions of society. Ukrainian food culture has its own unique characteristics (variety of meatless dishes, unique gastronomic symbols of the nation, unique culinary standards gastronomic tradition), that distinguish it from other peers and are able to positively influence the formation of national identity.

Keywords: social phenomenon, gastronomy, food culture, dietary practices, identity and social interaction

Гастрономічна культура як різновид людської культури дуже глибоко інтегрована в суспільне життя, передусім через виконання, з одного боку, фізіологічних, а з іншого – соціокультурних функцій. Її вплив на процеси соціальної взаємодії можна відмітити як на глобальному, так і локальному рівнях. Безсумнівно, практики харчування, смакові вподобання, проблеми прихованого голоду впливають як на долю всього суспільства, окремих соціальних груп, так й на індивідуальні біографії. Наприклад, відомо, що людина, яка в дитинстві не отримує достатньої кількості харчових макро- та мікроелементів, відстає у розвитку від своїх однолітків за розумовими та фізичними показниками. На тлі поліфонії функцій гастрономічної культури варто відмітити маркуючу або синтетичну функцію, тобто можливість об'єднання навколо відповідних репрезентантів простору фізичного та культурного, і, як наслідок, формування соціальної ідентичності, національної самосвідомості тощо. Таким чином, цей феномен прямо чи опосередковано, у відкритих або латентних формах присутній у вигляді атрибутивної характеристики найрізноманітніших форм життєзабезпечення соціуму.

Гастрономічне (гастрономічна культура, практики харчування, кулінарні норми) все ще залишається без систематичної рефлексії з боку вітчизняних науковців. У цілому серед українських учених, аналітиків, письменників-документалістів, які цікавилися такою проблемою, як погляд на суспільне життя «із-за столу», варто виокремити В. Бурлачука, І. Набруску, Ю. Винничука, В. Панченка, В. Супруненка, О. Фурдик, Н. Толстих. Проте роботи анонсованих авторів мають радше унікальний характер, тобто є винятком із загального правила, а саме: відсутності систематичної уваги дослідників до

цієї тематики. Тож можна стверджувати, що в українській соціології досліджуваний нами феномен й досі залишається «terra incognita», у кращому випадку розглядається лише спорадично.

Мета статті – виявити характерні ознаки української гастрономічної культури як соціального феномену.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що П. Блау розуміє під феноменом певні аспекти суспільного життя, конкретні форми його прояву, які доступні реальному спостереженню та безпосередній фіксації соціологічними методами. С. І. Головаха, застосовуючи методологію «ідеальних типів» М. Вебера, розділяє всі соціальні феномени на: універсальні, приходящі, періодичні, кумулятивні. Універсальні, до яких відноситься й гастрономічна культура, мають просторово-часову інваріантність, тобто їхні форми, ознаки, структурні складники завжди були, є та будуть у житті суспільства. Водночас у процесі дослідження гастрономічної культури як соціального феномену доцільно спиратись й на думку П. Штомпки. Зокрема, він зауважував, що соціологи мають пояснювати, чому в суспільному житті щось відбувається так, а не інакше. Польський вчений відзначає, що соціологічний стиль мислення передбачає дотримання в процесі вивчення соціальних феноменів декількох важливих принципів. По-перше, визнання надзвичайного розмаїття форм соціального життя; по-друге, прийняття положення, що всі соціальні факти, суспільні ефекти є результатом людської діяльності; по-третє, пошук «живого» спадку минулого на сучасному етапі.

Дослівно гастрономія в перекладі з грецької мови – шлунок. Водночас цей термін в науково-довідниковій літературі, автори якої тлумачать значення слів іноземного походження, перекладається як високоякісні продовольчі товари, інколи мистецтво куховарити. Один із найвідоміших в історії людства кулінарів-письменників француз Ж. Б. Саварен гастрономію взагалі тлумачив як окрему науку. Варто відмітити, що І. Сохань під гастрономічною культурою розуміє комплекс кулінарних норм, практик харчування, гастрономічний дискурс, який є похідною суспільного життя та одним із інформативних індикаторів його стану. На нашу думку, під гастрономічною культурою можна розуміти, як було зауважено вище, різновид людської культури, що вміщує сенси, норми та цінності, які надають процесу приготування їжі, практикам харчування соціально упорядкованого характеру. Цілком логічно вважати, що через концепт «гастрономічне» можна фіксувати специфіку всіх вимірів (економічних, релігійних, державних, правових) життєдіяльності соціуму.

Їжа, практики харчування, особливо в традиційному соціумі, мали для людини суттєве екзистенційне значення. Проблема повноцінного харчування для переважної більшості населення того періоду завжди була доленосою. Цінність їжі в традиційному та зрештою в індустріальному суспільствах була надзвичайно великою. Її екстерналізація виразно проявлялась у багатьох формах масової культури. Згадаємо хоча б літературного героя М. Твена, підприємливого юнака Тома Сойєра, який вважав, що його серце обов'язково має знаходитися десь поблизу шлунка. Ч. Чаплін у фільмі «Нові часи», після великої економічної депресії, «погодився брати участь у випробуванні “геніального” винаходу – машини для харчування, яка, на кшталт наполегливої матері, намагалася нагодувати його супом, стейком із картоплею і тортом на десерт» [1, с. 20]. Звичайно, можна наводити й інші яскраві приклади неабиякої зацікавленості питаннями продовольчого забезпечення, харчовим антуражем, їжею, передусім, для ефективного вирішення проблем фізіологічного виживання в суспільстві тієї доби.

Центральним поняттям нашого дослідження є поняття «гастрономічна культура». Феномен, який позначається цим поняттям може бути представлений, з одного боку, як каркас, на якому кріпляться різні формати міжособистісних, гендерних, суспільних відносин, а з іншого – як «рентгенівський знімок», логічна частина життя окремого соціуму з усіма його перевагами та недоліками. Наприклад, французький антрополог К. Леві-Стросс свого часу наголошував, що гастрономія, кулінарія є мовою, на якій суспільство, можливо, несвідомо розкриває секрети власного улаштування, наявних протиріч повсякденної дійсності. Щось на зразок цього багато століть тому промовляв Конфуцій: «Той спосіб, в який ви нарізаєте м'ясо, може багато розповісти про спосіб вашого життя» (цит. за: [2, с. 188]). Цілком природно, що в такому ракурсі гастрономічну культуру слід тлумачити як соціальний феномен.

Як вважають деякі дослідники рафіновані форми гастрономічної культури з'являються в різних регіонах світу приблизно по закінченні епохи Середньовіччя. Попри це, на нашу думку, можна відзначити й альтернативні підходи, що висвітлюють логіку її виникнення та інституціоналізації. Ми зупинимо нашу увагу щонайменше на двох: першому – антропоморфному та другому – стратифікаційному. В межах антропоморфного підходу зауважують, що деякі прообрази гастрономії з'являються після приручення людиною вогню та опанування нею навичок термічної обробки сирової їжі. Саме завдяки такому нововведенню, як підкреслював американський антрополог Р. Ренгем, відбулись важливі зміни не лише в

будові людського тіла, але й в процесах антропосоціогенезу. Зокрема, зменшились щелепи, бо термічно оброблену їжу стало набагато легше пережовувати, ніж сиру. Відповідно, збільшився мозок, з'явився вільний час для виконання особистісних і суспільних справ. По суті, багато тисячоліть тому навколо першого вогнища почало зосереджуватися та відчувати вагомі імпульси для подальшого нормування родинне життя. У зв'язку з цим, відбувся гендерний розподіл соціальних ролей. Тож поява та розвиток одних із перших ознак гастрономічної культури мали своїм наслідком докорінні зміни в соціальному житті.

Спираючись на праці Т. Веблена, доцільно виокремлювати стратифікаційний підхід. У своїй роботі «Теорія незайнятого класу» американський соціолог висвітлює своєрідну логіку виникнення гастрономічної культури. Він зауважує, що на зорі людської історії, коли формувалась еліта та решта суспільства, з'являються відповідні правила поведінки себе, власної презентації, в тому числі й завдяки застілью. Представники еліти, які здебільшого були зайняті престижними видами діяльності, потребували виразних ідентитетів, передусім, щоб наголосити на власному панівному положенні. Не важко помітити, що в гастрономічному реєстрі аристократичних претензій застілья увагу приділяли надлишку на столі, розмаїттю продовольчих страв, згодом – вишуканому етикету. Належне віддавали приємному спілкуванню протягом застілья, яке вважалося в куртуазному суспільстві галантного століття головною метою трапези. У подальшому такі гастрономічні практики, як зауважує В. Бурлачук, дозволяли виокремлювати нові форми соціальності, що переслідували мету задоволення вже не стільки потреби, скільки нових бажань. Наприклад, позбавитись маргінального статусу, посилити соціальні зв'язки з референтною групою, підвищити власну самооцінку та суспільну репутацію.

Один із соціологічних законів раціоналізації життя, за М. Вебером, безпосередньо відбився й на ускладненні та диференціації гастрономічної культури. Приміром, розповсюдження публічним простором американського суспільства емансипативних цінностей призвело до все більшої технологізації гастрономії. По суті, «man made himself» в конкурентному суспільстві рівних можливостей не міг собі дозволити витрачати багато часу на приготування та споживання їжі, бо це звужувало можливості для професійної самореалізації. Таким чином, західна цивілізація з характерним шанобливим ставленням до цінності часу запропонувала світу славнозвісні практики швидкого харчування. В США вони були та залишаються органічним додатком до американської автомобільної цивілізації та пануючої культури досяжницької мотивації, що передбачала виникнення відповідних гастрономічних похідних.

Згідно М. Фуко, за кожним типом дискурсу стоїть окремий тип владних відносин. Не є виключенням й гастрономічний дискурс. Нагадаємо, що французький дослідник під концептом «дискурс» розумів контекстуально-опосередковані практики, які мають просторово-часову локалізацію. Такий підхід дозволяє через гастрономічне виразно розкривати, приміром, патології окремої суспільної системи. Відомо, що у ХХ ст. примітивна радянська гастрономія ставилась у пряму залежність від продуктового мінімуму, продовольчого дефіциту тощо. Наприклад, сьогодні кулінарна практика додавати майонез в переважну більшість страв, яка була притаманна тогочасній кулінарії, сприймається як вкрай сумнівна основа професійної майстерності кухаря. Багато дослідників цілком справедливо поділяють думку про цілковиту деградацію гастрономічної культури за часів СРСР. Серед причин цього слід виокремити: тоталітарну/репресивну державу, позаекономічні чинники регулювання народним господарством, екстенсивний тип економіки, відсутність приватної власності тощо. Зокрема, з-поміж іншого й через гастрономічне держава намагалась звести нанівець приватний побут людини. Так, у новобудовах того часу взагалі не передбачалось окремого місця для кухні. Лише маленька площа, де на плиті можна було розігріти їжу. Приватна кухня сприймалась тоталітарною державою як осередок прояву вільнодумства та індивідуального смаку, з якими наполегливо боровся її репресивний апарат. Тож і не дивно, що в радянській літературі гастрономічний жанр сприймався як низький. Їжа навіть на святковому столі вважалась чимось маргінальним. Більше того, через аскетичну систему громадського харчування тогочасна владна верхівка безальтернативно нав'язувала масовій людині, суспільній свідомості цінності патерналізму, соціальної однорідності, де б «Ми» безроздільно панувало б над «Я». З цього приводу філософ А. Швейцер говорив, що коли держава впливає на людину більше, ніж людина на державу, починається всебічна деградація.

Сьогодні, незважаючи на те, що принаймні в розвинутих країнах проблема продовольчого забезпечення вже давно вирішена, гастрономічне (відповідна культура, практики харчування, кулінарні норми, традиції, стереотипи тощо), вмонтовано в повсякденний й святковий спосіб життя поліфонічних соціальних груп не менше, ніж на зорі людської історії. Овочі, фрукти, різні страви, наїдки, практики харчування часто-густо зустрічаються у фольклорних висловлюваннях, насамперед, з метою підкреслити значущість, інформативність, емоційне забарвлення власної думки. Таким чином, можна виокремлювати ще

одну сферу виразної диференціації соціального життя через використання гастрономічних метафор, застосування відповідних прислів'їв. Наприклад, іноді про країну або регіон говорять «Картопляна або рисова цивілізація»; про людину – «Не у своїй тарілці», «Сіль землі», «Третій калач», «Ну і фрукт», «З ним каші не звариш», «Яблуко від яблуні не далеко падає», «Від осини не народжуються апельсини», «Не для Гриця паляниця», «Не солоно сьорбаючи» тощо. Більше того, А. Муратова зазначає, що «їжа супроводжує всі важливі, значущі події в житті людини: народження, свята, проводи, зустрічі, весілля, входини тощо» [3]. «...Навіть короточасні повсякденні події – до сусідки на хвилинку – й офіційні заходи, урочистості, коли, здавалося б, без їжі можна обійтися (дипломатичні прийоми, випускний бал тощо), супроводжуються хоча б символічною трапезою» [3]. Тож можна з упевненістю стверджувати, що їжа (її соціальна символіка) та, на більш високому рівні абстракції, гастрономічна культура пронизує широку палітру суспільних відносин і процесів, постаючи «лакмусовим папірцем» реального змісту їхньої організації.

Необхідно відмітити, що українську кухню/гастрономію ідентифікують у сучасному світі. Вона має яскраво виражені властивості та здатна зміцнювати громадянську ідентичність, бути предметом справжньої національної гордості. В українській гастрономічній культурі, у порівнянні з іншими аналогами, присутня найбільша кількість пісних страв. Необхідно зазначити, що вітчизняній культурі харчування притаманні свої неповторні звичаї, пов'язані з приготуванням повсякденних і ритуальних страв, харчовими заборонами, обмеженнями й перевагами, певними смаковими прихильностями в меню повсякденних та обрядових трапез. У широкій палітрі кулінарних композицій української національної кухні окремо варто відзначити їхні сталі зв'язки з різними соціальними подіями, урочистостями – весіллям, народженням дитини, хрестинами, провадами на військову службу тощо. З огляду на це, доцільно розкрити зміст деяких традиційних українських страв, приготування та споживання яких пов'язане з певними соціальними обставинами, тобто дуже міцно інтегроване, вмонтоване в суспільне життя.

Безсумнівно, Україна, зважаючи на територіальні та кліматичні особливості, завжди вважалася житницею, тобто населення в процесі виробництва продовольчих продуктів віддавало перевагу здебільшого злаковим культурам. Природні та кліматичні умови (як у минулому, так і сьогодні) створюють сприятливе тло для вирощування на більшій частині України саме жита, пшениці тощо. Такі господарські культури плекають з метою виробництва хліба і створення його гастрономічних похідних. Використовують різні види тіста, що традиційно застосовують для різноманітної випічки, зокрема й десертної. Роблять дріжджове (кисле) тісто, пісочне, заварне, бісквітне, листове й ін. [4]. Оноре де Бальзак, відвідавши Україну, згадував: «...Можливо, ви приїдете в Україну, у цей рай земний, де я запримітив уже сімдесят сім способів приготування хліба, що породжує ідею про вміння населення комбінувати прості речі» [5, с. 13]. У цьому аспекті не можна оминати увагою наявність сталих національних кулінарних прихильностей. Прикметно, що до суто вітчизняних страв, як правило, відносять вироби з простого бездріжджового тіста: вареники, галушки, гречаники, коржі, вергуни. Важливо сказати, що страви цього продовольчого списку, не будучи надто складними у приготуванні, між тим доволі довго зберігаються й надають відчуття тривалої ситості. До речі, із пшениці робили не лише борошно, а потім тісто, але й різні види круп, з яких варили, наприклад, кутю на Різдво Христове. Тож видається зовсім не випадковим, що в багатьох джерелах традиційний українець сприймається насамперед як хлібороб, «світ якого – господарство, родина, оселя...» [6, с. 316].

Історики свідчать, що приблизно в період пізнього Середньовіччя з Азії в Україну завезли гречку, з якої почали виробляти борошно та крупу. Гречка міцно увійшла до репертуару національного харчування, назавжди закарбувалася у фольклорі. Недаремно в народі кажуть: «Хліб житній – батько рідний, гречана каша – мати наша». Тож в українців з'явилися гречаники, на цій основі – пампушки з часником, гречані галушки з салом та подібні страви. У системі національного харчування широко використовують також пшоно, рис, такі бобові культури, як горох, квасоля, сочевиця тощо. Попри це, незважаючи на умовних конкурентів, у центрі семантичного поля української гастрономії назавжди залишився хліб.

У соціальному сенсі протягом тривалого періоду наявність хліба для селян і бідних верств населення означала можливість жити. Тому хліб – найвиразніший, найпопулярніший, найбільш значущий атрибут українського застілля. «Паляниця – як пух, як дух, як милеє щастя», «Хліб – усьому голова», «Хліб та вода – козацька їда», «Без хліба суха бесіда», «Без хліба немає обіду», «Хліб та каша – їжа наша», «З хлібом і пісня миліша, і хата тепліша» – таких прикладів українського гастрономічного фольклору можна навести безліч. Хліб завжди багато споживали, бо національне харчування минулого, зважаючи на соціально-економічні та політичні чинники, для масової особи в цілому було низьким за калорійністю [7]. Історики української кухні зазначають, що «хліб випікали раз на тиждень у добре натопленій печі на поді,

підкладаючи під хлібини капустияне листя. Споживали найчастіше житній хліб, бо він був поживнішим. Із пшеничного ж борошна хліб випікали лише на великі свята: на Різдво, Великдень, весілля» [8, с. 11]. Тож можна впевнено говорити, що пшеничний хліб споконвіків призначався для святкового столу, а житній був більш поширений у побутовій гастрономії впродовж іншого календарного часу. За звичаєм випічкою хліба для потреб родини займалися жінки, передусім зважаючи на традиційну гендерну диференціацію соціальних обов'язків. І лише в пізньому Середньовіччі, коли в містах почали з'являтися пекарські цехи, які апріорі знаходилися поза межами власної домівки, право виготовляти хліб стало переходити до чоловіків. Проте в селі Біленькому Запорізької області й досі для випікання короваю запрошують саме коровайницю [9, с. 86]. Такі гастрономічні практики є нічим іншим, як гендерним розподілом суспільної території щодо власної оселі, як наслідок – відповідних соціальних ролей.

Загалом у масовій свідомості українців пекар або кухарка, які виготовляли хліб, користувалися особливою шаную, адже хліб здавна є символом добробуту, гостинності, хлібосольства. Протягом віків у народу складалося ставлення до нього як до священного предмету. Тому той, хто був причетний до виробництва хліба, завжди користувався в народі суспільною повагою та визнанням. Цілком імовірно, що й через таку обставину образ жінки в Україні цінувався набагато більше, ніж в інших культурах. «Невістка бралася верховодити негайно, як тільки звільнялася від опіки свекрухи. Зауважте – головувала в родині свекруха, а не свекор» [6, с. 302]. Цим соціальна ієрархія, розподіл гендерних ролей в українській родині істотно відрізняються від багатьох зарубіжних аналогів, яким притаманна домінуюча роль чоловіка [6, с. 303].

Таке майже сакральне ставлення до хліба виявлялося в певних звичаях. Хлібні крихти й уламки ніколи не викидали, а віддавали птиці чи худобі. У традиційному інтер'єрі селянської хати хліб-сіль, вкриті рушником, були важливим елементом побуту. Розділити з кимось хліб-сіль означало одружитися, побрататися. Зустрічати хлібом-сіллю дорогих гостей – це звичай, який, маючи глибоке символічне коріння, дійшов і до нашого часу. Невипадково оселі, де так ставляться до гостей, і самих господарів у народі величають хлібосольними. Хліб був і залишається одним із найважливіших атрибутів української обрядовості. Причому раз по раз його утилітарна функція відходить на другий план, а пріоритетною стає знакова, символічна. «Весілля починалося з виготовлення весільних хлібів, але наші записи вказують на часткову втрату ритуальності цього дійства» [9, с. 86]. Причина відома: обрядовість зводиться нанівець на тлі неблаганної логіки субкультури бідності. Утім, усі різновиди весільної випічки, якщо все-таки вона ставала гастрономічною візитівкою такого святкового дійства, втілювали в собі ідею єдності родини, міцності шлюбу, продовження роду, добробуту й злагоди в сімейно-шлюбних відносинах. Вагоме значення символ хліба мав під час релігійних свят, при народженні дитини, на хрестинах, у поховальному обряді тощо. Беззаперечним є те, що без хліба не обходилося жодне календарне свято. Не треба бути особливо уважним спостерігачем, щоб констатувати той факт, що традиції, пов'язані з хлібом, які уособлюють повагу до людини та її праці, продовжують активне життя і на сучасному етапі.

Значущі гастрономічні аналоги хліба можна зустріти і в інших культурах. Чимало подібних національних страв, які стали знаковими для своїх народів, виконують функції популярних брендів, що викликають сьогодні однозначні позитивні емоції більшої частини глобалізованого суспільства. Наприклад, італійська гастрономічна культура є промовистим символом, який репрезентує національну самобутність спадкоємців прадавнього Риму. Натепер такі страви, як паста або піца, набули шаленої популярності в усьому світі. Разом із іменами Данте чи Петрарки спагеті й піца теж належать до світового культурного спадку. Більше того, останні, на відміну від творів видатних літературних авторів, пізнаються і вживаються набагато частіше [10, с. 73].

Отже, кухня будь-якої країни, нації – це частина її культурного багажу, своєрідне відображення історичного досвіду, окремих форм прояву масової свідомості, соціально-економічного стану тощо. В українській культурі є власні потужні гастрономічні символи, які виділяються на загальному тлі. Зокрема, вареники – одна із найпоширеніших страв із вареного тіста з начинкою. Згадаємо хоча б козака Пацюка в гоголівській повісті «Ніч перед Різдвом», якому вони самі стрибали до рота після того, як побували у сметані. Читаємо у класика: «Пацюк роззявив рота, поглянув на вареники і ще сильніше роззявив рота. Цієї ж миті вареник виплеснув із миски, шубовснув у сметану, перевернувся на інший бік, підскочив догори і потрапив йому саме до рота. Пацюк з'їв і знову роззявив рота» (цит. за: [8, с. 21]). Пацюк з'їв їх цілу макітру, вмочаючи в сметану, що на Святий вечір вважалося річчю страшною та нечуваною для побожних селян [11, с. 81].

Натомість до повсякденного меню українського селянина минулого вареники потрапляли нечасто – вони були окрасою його недільного і святкового столів. Із плином часу ця страва все більшою мірою інтегрувалася в соціальне життя. Зокрема, дівчата-дружки несли її молодій на другий день весілля, а жінки

– породіллі, і це вважалася обов'язковою традицією. При цьому промовляли: «Щоб, знай, багатіли та спереду горбатіли» або «Щоб повна була завжди, як вареник». Як бачимо, ця страва символізувала собою одну з формул безсмертя завдяки своїй символічній функції – продовження себе в нащадках. Крім того, вареники з сиром, мащені сметаною, були неодмінним атрибутом на Масляну разом із млинцями, оладками, налисниками. Вони й нині є однією з найулюбленіших і найпоширеніших страв у привабливій царині українського гастрономічного повсякдення [12].

Особливе місце в українській кухні належить першим стравам. Головними «культурними героями» серед них справедливо вважаються борщ та юшка. Як відомо, борщ знали ще в прадавньому Римі. Він є одним із небагатьох кулінарних артефактів, який витримав випробування упродовж століть, тобто часом і практикою. У деяких джерелах можна знайти відомості про те, що в Україні існували десятки кулінарних рецептів борщу і ще стільки ж – для приготування інших перших страв. Фахівці виокремлюють борщі з квасолею, гетьманський, полтавський з галушками [8, с. 76–78] тощо. Водночас існують його різноманітні пісні аналоги, що є окрасою меню, наприклад на Свят вечір. Загалом в українському меню існує широкий вибір перших страв: це бульйон із локшиною з млинців, куліш із цвітної капусти, капуста запорізький, супи горохові, із квасолею, галушками, суп із печериць, холодник тощо [12]. До речі, густі юшки входили в меню різних народів із сивої давнини [13, с. 142]. Вони становлять основу меню найбільш відомих ресторацій усього світу.

Зауважимо на соціокультурній значущості юшки. Рецепт її приготування відображає найбільш важливі соціальні проблеми українців минулого. У традиційних кулінарних алгоритмах її виробництва поміж рядків можна вбачити постійне прагнення наїстися, тобто забезпечити себе від голоду. В цілому, за спостереженнями фольклористів-етнографів, у низовому селянському харчуванні перші страви цінувалися особливо. Поруч із борщем чільне місце на столі відводилося юшці. Серед відомих народних практик її приготування найбільше виокремлюється одна красномовна властивість, а саме: вона обов'язково має бути жирною. Настільки жирною, що, як кажуть респонденти, і сто п'ятдесят грамів горілки не будуть брати [9, с. 82–83]. Іншими словами, кулінарія по-українськи зосереджувалася на пошуку можливостей не просто їсти, а наїдатися, що свідчить про постійну присутність поруч із масовою людиною проблеми повноцінного продовольчого забезпечення як похідної царського та радянського тоталітарних режимів минулого.

Доцільно відмітити галушки, з якими варять українські перші страви. Вони є одним із багатьох славетних символів вітчизняної кухні і поряд із борщем, юшкою та варениками дуже популярні й тепер. Наприклад, у Полтаві навіть пам'ятник поставили галушкам. Також до найпопулярніших і найпоширеніших українських страв належать, особливо в сільській місцевості, де їстівні топоси нації залишаються найбільш неушкодженими плином історії, гарбузова каша, бануш, шпундра, сирники, гомбовці, голубці, гречаники, деруни, драгли, різноманітні каші, кваша, завиванці, ковбаса, кров'янка, крупник, лемішка, локшина, буженина, мамалига, пампушки, січеники, шинка, карасі в сметані тощо. Ми не даремно назвали стільки суто українських страв – цей далеко не повний перелік ще раз свідчить про велику різноманітність української гастрономічної традиції.

Незважаючи на таку поліфонію та начебто розмиті кулінарні кордони, ще раз наголосимо: українську кухню, як стверджують вітчизняні експерти в галузі гастрономії, сьогодні чітко ідентифікують із поміж інших аналогів. На нашу думку, з метою закріплення в суспільній свідомості глобального світу таких українських символів, які несуть у собі чисто позитивний заряд, доцільно приділити увагу рекламі та популяризації вітчизняної гастрономії на міжнародному рівні. Зрештою, це напевно зможе принести неабиякі дивіденди для країни в подальшому. З огляду на це, вітчизняні страви потребують свого активного промоутера, насамперед в обличчі держави. Крім згаданого вище, вочевидь у нас є що рекламувати, адже фахівці пишуть: «Україна не має рівних у виробництві високоякісних натуральних харчових продуктів» [6, с. 331]. Тож за допомогою їхньої популяризації через рекламу про це мають дізнатися інші.

Таким чином, гастрономія та відповідна культура – це, насамперед, соціальний феномен, який є наслідком конституювання окремого соціуму. Водночас впевнено можна стверджувати, що українська гастрономічна культура, незважаючи на вплив негативних соціально-економічних та політичних обставин минулого, є великим спадком, звернення до якого може стати основою підвищення стандартів якості життя масової людини та поширення привабливих образів українського суспільства, що принесуть неабиякі економічні й соціальні дивіденди.

Література:

1. Хольм М. Кинокулинария: роскошные ужины и фантастические рецепты из волшебной страны кино / М. Хольм, М. Чиндблум; пер. со шв. Е. Хохловой. – М.: КоЛибри, 2010. – 136 с.
2. Олгоф Ф. Їжа і філософія : їжте, пийте і будьте щасливі / Ф. Олгоф [упоряд.]. – К. : Темпора, 2011. – 346 с.
3. Муратова А. С. Едение как выражение культуры [Электронный ресурс] / А. С. Муратова. – Режим доступа: <http://www.prakultura.ru/school/culture/meal/cultural/>.
4. Цвек Д. Солодке печиво / Д. Цвек. – Львів : Вид-во Старого Лева, 2013. – 181 с.
5. Артюх Л. В. Культура української їжі / Л. В. Артюх // Українська культура. – 2007. – № 4. – С. 13.
6. Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
7. Степанович Є. П. Страви української кухні / Є. П. Степанович. – К., 1998. – 224 с.
8. Українська кухня / [авт.-укл. О. Т. Старчаєнко, О. В. Неміріч]. – Х. : Фактор, 2012. – 208 с.
9. Бідношия Ю. Етнокультурна спадщина козацького краю / Ю. Бідношия, Г. Бондаренко, Ю. Буйських // Народна творчість та етнологія. – 2012. – № 1. – С. 79–89.
10. Капатти А. Итальянская кухня. История одной культуры / А. Капатти, М. Монтанари ; [пер. с итал. В. Бабицкой, А. Красильщик, К. Тименчик]. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 480 с.
11. Вербенець О. Г. Обряди і страви Святого Вечора / Ольга Вербенець, Віра Манько. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Львів : Свічадо, 2013. – 200 с.
12. Енциклопедія української кухні / [за ред. Л. М. Безусенко]. – Донецьк, 2005. – 456 с.
13. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования : в 2-х кн. / Н. И. Костомаров. – М. : Книга, 1989. – Кн. 1. – 237 с.

УДК 316.354

LABOUR EXPLOITATION OF MIGRANT WORKERS: REFLECTION ON THE EMPIRICAL RESEARCH OF LITHUANIAN MIGRANTS

Janušauskienė Diana – Doctor in Sociology, Associate Professor, Chief Researcher Institute of Sociology of the Lithuanian Social Research Centre, Vilnius, Lithuania

Based on empirical sociological research of Lithuanian migrant workers, this article analyses the problem of labour exploitation of Lithuanian nationals working in other countries of the European Union (EU). The article investigates the legal regulations of labour exploitation, forced labour, and trafficking for forced labour. It looks at the extent of labour exploitation of Lithuanian nationals abroad, and analyses actual negative experiences of labour exploitation. The article argues that migration is a key factor contributing to labour exploitation. In this article, labour exploitation is understood as a continuum ranging from less severe to more severe forms of exploitation. According to the data of the research, the common practices of labour exploitation of Lithuanian migrant workers abroad most often include unsevere forms of labour exploitation: incomplete payment of agreed wages; probational work, for which the salary is not paid or is very small; lack of employment contract; lack of overtime pay; etc. The extreme cases of severe exploitation are rare, and include physical and psychological coercion; fraud; depth bondage; restriction of movement; no payment at all; humiliating and unhuman work and living conditions; social isolation; and lack of food and sleep.

Key words: labour exploitation; forced labour; trafficking for forced labour; Lithuanian migrant workers; European Union.

В статье на основе эмпирического исследования литовских трудовых мигрантов анализируется проблема трудовой эксплуатации граждан Литвы, работающих в других странах Европейского Союза (ЕС). Подчеркивается, что эксплуатация труда является чрезвычайно ограниченным явлением в Европейском Союзе, и феномен трудовой эксплуатации европейских граждан, работающих в других странах ЕС. Автором исследуются правовые нормы эксплуатации труда, принудительного труда и торговли людьми в целях принудительного труда. Рассматриваются конкретные ситуации эксплуатации труда литовских трудящихся-мигрантов, зафиксированные в ходе исследования. Доказывается, что миграция является ключевым фактором для трудовой эксплуатации, а мигранты – наиболее уязвимой социальной группой. При этом эксплуатация труда понимается автором как континуум, который включает в себя разные формы эксплуатации, в частности «легкие» и «тяжелые». По данным исследования, проведенного автором, практики трудовой эксплуатации литовских трудящихся-мигрантов за рубежом чаще всего включают так называемые «легкие» формы эксплуатации: неполную выплату согласованной зарплаты; отсутствие платы за сверхурочную работу; испытательный срок, за которой зарплата не выплачивается, или выплачивается лишь небольшая часть; не заключается договор, и работник работает нелегально, без социальных гарантий и т.д. В крайних случаях «жесткой» эксплуатации, которые случаются редко, эксплуатация труда включает в себя физическое и психическое принуждение; мошенничество и обман; ограничение передвижения; принудительный труд без оплаты; унижительные и нечеловеческие условия жизни и работы; социальную изоляцию; отсутствие пищи и сна.

Ключевые слова: эксплуатация труда; принудительный труд; торговля людьми в целях принудительного труда; литовские мигранты; Европейский Союз.

У статті на основі емпіричного дослідження литовських трудових мігрантів аналізується проблема трудової експлуатації громадян Литви, які працюють в інших країнах Європейського Союзу (ЄС). Підкреслюється, що експлуатація праці є надзвичайно обмеженим явищем в Європейському Союзі, і феномен трудової експлуатації європейських громадян, що працюють в інших країнах ЄС. Автором досліджуються правові норми експлуатації праці, примусової праці та торгівлі людьми з метою примусової праці. Розглядаються конкретні ситуації експлуатації праці литовських трудящих-мігрантів, що зафіксовані в ході дослідження. Доводиться, що міграція є ключовим фактором для трудової експлуатації, а мігранти – найбільш вразливою соціальною групою. При цьому експлуатація праці розуміється автором як континуум, який включає в себе різні форми експлуатації, зокрема «легкі» та «важкі». За даними дослідження, проведенного

автором, практики трудової експлуатації литовських трудящих-мігрантів за кордоном найчастіше включають так звані «легкі» форми експлуатації: неповну виплату узгодженої зарплати; відсутність плати за понаднормову роботу; випробувальний термін, за якої заробітна плата не виплачується, або виплачується лише невелика частина; не укладається договір, і працівник працює нелегально, без соціальних гарантій тощо. У крайніх випадках «жорстокої» експлуатації, які трапляються рідко, експлуатація праці включає в себе фізичний і психічний примус; шахрайство і обман; обмеження пересування; примусову працю без оплати; принизливі і нелюдські умови життя і роботи; соціальну ізоляцію; відсутність їжі і сну.

Ключові слова: експлуатація праці; примусова праця; торгівля людьми з метою примусової праці; литовські мігранти; Європейський Союз.

Introduction

While labour exploitation is a very limited phenomenon in the European Union (EU), migration is considered to be on the significant sources of labour exploitation and forced labour, in particular, where they occur. At the same time, international migration of labour force is a widespread social phenomenon nowadays, and cases of labour exploitation of foreign nationals become more frequent.

This article focuses on the situation of labour exploitation of foreign nationals in the EU and presents some of the finding of an empirical research on Lithuanian labour migrants.

The contemporary European Union is an epicentre of global migration. Speaking purely about labour migration in the EU and leaving apart the recent refugee crisis, it is possible to distinguish two trends of migration:

1. Free movement of EU citizens within the territory of the EU for the purpose of work.
2. Immigration of third countries (non-EU members) nationals to the EU for the purpose of work.

Migration within the EU when citizens of one EU country move to another EU country is considered as free movement, and it is a fundamental right of citizens of the EU. Citizens of the EU have a right to “look for a job in another EU country, work there without needing a work permit, reside there for that purpose, stay there even after employment has finished, [and] enjoy equal treatment with nationals in access to employment, working conditions and all other social and tax advantages” [1]. This type of migration within the EU is common, and according to Eurostat data, “there were 14.3 million persons living in one of the EU Member States on 1 January 2014 with the citizenship of another EU Member State” [2].

Nevertheless, the second trend of migration, that embraces immigration from the third countries, is even more numerous. According to Eurostat data, “the number of people residing in an EU Member State with citizenship of a non-member country on 1 January 2014 was 19.6 million, representing 3.9 % of the EU-28 population” [3]. In comparison to 14.3 million of EU citizens living in another EU country, 19.6 million of non-EU citizens residing in the EU is a huge number. It is important to note, that citizens of Ukraine make the largest group of foreign nationals in the Czech Republic (30% of all foreigners living in that country in 2011) as well as in Poland (28.6%), while Poles themselves make the largest group of foreign nationals in Iceland (27.4% of all foreigners) and in Norway¹ (10%). Lithuanian migrants, that are a case study of this article, make the third largest group of foreign nationals in Ireland (5.5% of all foreigners) preceded by citizens of the United Kingdom (38.9%) and Poland (13.4%) [4].

While largely positive in terms of economic development, high levels of labour migration carry some negative outcomes, among which labour exploitation of foreign nationals abroad is a crucial one. According to the International Labour Organisation (ILO), the indicators of labour exploitation are excessive working days or hours, bad living conditions, hazardous work, low or no salary, no access to education, no respect of labour laws or contract signed, very bad working conditions, and wage manipulation [5, p.6]. In extreme cases, foreign nationals may experience forced labour and human trafficking for forced labour. The ILO estimates that 20.9 million people are victims of forced labour globally [6]. According to data of the United Nations Office on Drugs and Crime, in 2010 globally 18% of all detected cases of human trafficking were connected to forced labour. In 2012, the proportion of human trafficking for forced labour grew to 36% of all detected cases of human trafficking [7]. As for the situation in the EU, its Agency for Fundamental Rights reported 217 cases² of

¹ Iceland and Norway are not members of the EU, but they are included in the Eurostat statistics on migration.

² One of these cases involved Lithuanian migrant workers. As the report states, “a number of Lithuanian citizens worked on farms as pickers in the Lincolnshire area of the United Kingdom, a region well known for its agriculture. They were subjected to very poor

severe labour exploitation of foreign workers in the countries of the EU in 2015. These cases were identified as part of the Agency's project on severe labour exploitation of workers moving within or into the EU in 2015 [8].

Labour exploitation of migrant workers in all its forms attract wide attention of international organisations, non-governmental organisations, politicians, and social scientists. Many scientific investigations were undertaken (Skrivánková 2006 [9], Andrees 2008 [10], Geddes, Craig, Scott 2013 [11], Clark 2013 [12], Ollus, Jokinen, Joutsen 2013[13]) that show that migration is a major source of vulnerability for becoming a victim of exploitation, that labour exploitation most often occurs in an environment where labour regulations are weak, that exploited migrants occupy niches in the economy that local workers would not choose as employment, and, among other things, that there exist certain areas of economy where labour exploitation most often occurs: domestic service, construction, agriculture, hospitality, cleaning, food manufacturing/processing, and textiles and clothing.

Thus, taking into consideration these global trends, this article aims at analysing how serious and how specific is the problem of labour exploitation in all of its forms in the case of Lithuanian nationals working in other EU countries. The article investigates the legal regulations, the extent of the problem, and actual negative experiences of Lithuanian nationals working in other European countries.

The article is structured into three sections. Following this introduction, the first section presents the methodological approach of empirical research of Lithuanian migrants. The second section analyses the concept and legal regulation of labour exploitation, forced labour, and human trafficking for forced labour. The third section examines the scope of the problem of labour exploitation of Lithuanian nationals abroad and presents some examples of actual negative experiences of Lithuanian nationals working abroad. The article ends with concluding remarks.

Methodological Notes

The materials presented in this article is based on the data collected by the author while participating in the international project ADSTRINGO (Addressing Trafficking for Labour Exploitation through Improved Partnerships, Enhanced Diagnostics and Intensified Organisational Approaches) in 2013. This article uses data that was presented in the ADSTRINGO project report³ as well as data which was not included in the report text. Empirical data was collected using three sociological methods of research:

1. Documentary analysis.
2. Qualitative interviews.
3. Observations.

In this research, documentary analysis involved the investigation of relevant official and other documents. The following documents were analysed: documents of international organisations; declarations and other documents related to human trafficking and trafficking in human beings for forced labour; national and international legal documents that regulate trafficking in human beings and labour abroad; research reports and statistical data of international and national organisations on trafficking in human beings and labour exploitation; information of official internet sites of Lithuanian state institutions, public agencies and non-governmental organisations; public statements of leaders of non-governmental organisations; and on-line advertisements offering jobs abroad.

Several types of interview techniques were employed in the research. These were semi-structured and unstructured in-depth expert interviews and semi-structured interviews with migrant workers. For the purpose of interview, two questionnaires were prepared: one was designed for people who worked abroad or were seeking jobs abroad, and the second was for the experts, who, due to their professional activities, could provide interesting and valuable research information. In some cases, when the professional experience of the respondents was very specific and narrow, unstructured interview technique was applied. The experts were asked about their experience working with victims of human trafficking and labour exploitation, as well as the general trends of labour migration. While ordinary people were asked about the ways of seeking jobs abroad and their experiences working abroad. In total, nine experts and seven informants were interviewed.

living and working conditions by a Latvian gangmaster, including living in 'sheds' with limited access to hygiene facilities and limited contact with the outside world. The victims came from severely impoverished backgrounds".

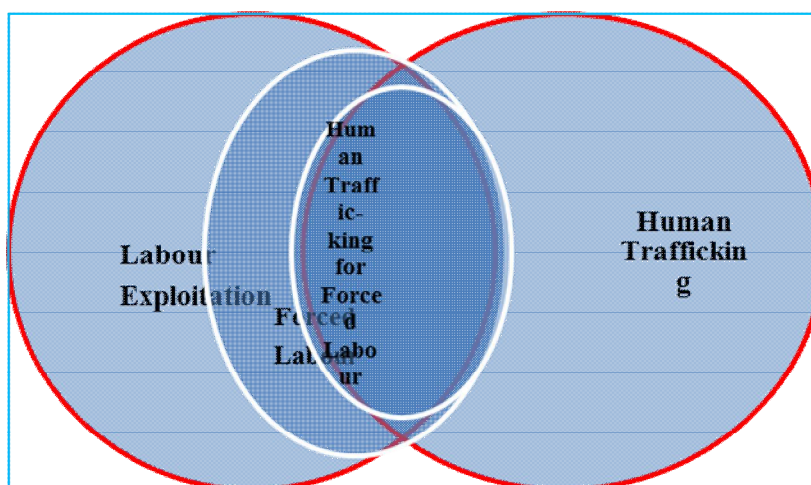
³ See: Janušauskienė, D. "Lithuanian Migrants as Victims of Human Trafficking for Forced Labour and Labour Exploitation Abroad" in Ollus, N., Jokinen, A. and Joutsen, M. (eds.) *Exploitation of Migrant Workers in Finland, Sweden, Estonia and Lithuania: Uncovering the Links between Recruitment, Irregular Employment Practices and Labour Trafficking*. Report Series No.75. – Helsinki: HEUNI. – 2013. – p.305-359.

In addition, observations on budget airlines flights between Vilnius - London – Vilnius were carried out. During the four observations, five unstructured interviews were taken with people working abroad for a long time, and four general observations of the passengers were taken. The direction to London and back was chosen due to the fact that the United Kingdom is one of the most popular destinations for Lithuanian nationals seeking jobs abroad. In addition, as the data of representative poll of 2012 shows, in Lithuania the majority of all respondents that experienced labour exploitation, restriction of free movement, received no salary or “worked under the inhuman conditions”, experienced it in the UK.⁴

Conceptualisation of Labour Exploitation, Forced Labour and Human Trafficking for Forced Labour

In this article, three major concepts are used: labour exploitation, forced labour, and human trafficking for forced labour. Labour exploitation is understood as a continuum ranging from less severe to more severe forms of exploitation. In this continuum, forced labour represents the most severe form of exploitation. Severe labour exploitation, according to the EU Agency for Fundamental Rights means “work situations that deviate significantly from standard working conditions as defined by legislation or other binding legal regulations, concerning in particular remuneration, working hours, leave entitlements, health and safety standards and decent treatment. The term ‘severe’ refers to forms of exploitation of workers which are criminal under the legislation of the EU Member State where the exploitation occurs. Hence, severe labour exploitation includes coercive forms of exploitation, such as slavery, servitude, forced or compulsory labour and trafficking, as well as severe exploitation within the framework of an employment relationship” [14].

Forced labour, though, does not necessarily entail human trafficking, and not all trafficking is for the purpose of forced labour. Human trafficking for forced labour takes place in a situation where two phenomena – forced labour, as the most severe form of labour exploitation, on the one hand, and human trafficking, on the other hand – co-exist and overlap. Movement is the key criterion in distinguishing between trafficking for the purpose of forced labour and other forms of forced labour (see Scheme 1).

Scheme 1. The conceptualisation of labour exploitation, forced labour, and human trafficking for forced labour.

The concept of “forced labour” was first defined in 1930 by the ILO in the Convention No.29 “Convention Concerning Forced or Compulsory Labour”. Article 2 of this Convention states that “the term *forced or compulsory labour* shall mean all work or service which is exacted from any person under the menace of any penalty and for which the said person has not offered himself voluntarily” [15]. According to the ILO, the key indicators of forced labour include physical or sexual violence or the threat of such violence, restriction of movement of the worker, debt bondage or bonded labour, withholding wages or refusing to pay the worker at all, retention of passports and identity documents, and the threat of denunciation to the authorities [16, p.14].

⁴ The representative public opinion poll was ordered by the Ministry of Interior and conducted from August 9 – October 8, 2012. The poll was conducted by “Baltijos tyrimai”. In total, 3,022 respondents aged 15-74 were researched using individual interviews in their homes in all counties of Lithuania.

As regards human trafficking, the legal regulation of human trafficking started in the 19th century, but for a long time, it was associated only with women and girls trafficking for sexual exploitation. This concept often prevails nowadays too. In Lithuania, according to experts who participated in the research, this perception is especially common and is widespread among lawyers. Such a narrow understanding of human trafficking hampers the identification of trafficking for forced labour victims and proper treatment of cases of trafficking in court.

The contemporary concept of human trafficking is gender neutral. Thus, it includes both men and women. The second important feature of the modern treatment is that it highlights the exploitative purposes of trafficking, without reducing them to certain activities [17]. It is important to note that modern human trafficking is closely linked to other criminal activities such as illegal border crossing, human smuggling, child labour, slavery, etc. Therefore, human trafficking must be understood holistically, applying various areas of international law.

The most widely used modern definition of human trafficking was formulated in 2000 by the United Nations in the “Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children.” Article 3 (a) of this protocol defines human trafficking in the following way:

“Trafficking in persons” shall mean the recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution of others or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs.” [18]

According to the ILO, human trafficking can be analysed through looking at whether forms of deception or coercion were used during recruitment or transportation, whether the recruitment took place by abusing the person’s vulnerability, whether exploitative conditions prevailed at work, and whether coercion or abuse of the vulnerability of the migrant worker occurred at destination [19, p.14]. Even though human trafficking for forced labour exists within countries as well, more often it is an international phenomenon. The United Nations states that at least in 2012, 136 different nationalities were trafficked and detected in 118 different countries [20, p.14]. The process of human trafficking for forced labour abroad may include:

- Recruitment (people tempted with promises of lucrative jobs, they are persuaded to go to work abroad, or, in extreme cases, are taken using coercion (or drugged) to work);
- Transportation (in a classical way of human trafficking, traffickers organise transportation of victims, while victims have to work up for travel cost and in such a way a debt chain starts to form, which only grows over time. Yet some other cases are possible too, when potential victims are forced to come to the point of destination themselves using their own money);
- Receipt of persons and exploitation (freedom of movement may be restricted in various ways from physical restraint or taking away documents to intimidation and physical and psychological coercion, restricting freedom by deception).

Most often victims are lured into the trap of human trafficking by fraud, and a desire to make money turns into a tragedy of human trafficking.

It is important to note that modern human trafficking for forced labour within the EU often may not bear all the characteristics of human trafficking, therefore it becomes hard to distinguish at what point it is possible to speak of a situation of human trafficking for forced labour. Situations where the stage of victim transportation is absent are common, and victims are persuaded to travel to an agreed point of destination themselves. Victims may be exposed only to psychological and not necessarily physical coercion. As the results of the empirical research on Lithuanian migrants presented in this article shows, the majority of the studied cases lacked the stage of organised transportation and involved psychological rather than physical coercion.

As for the legal regulation of forced labour and human trafficking, Lithuania has transposed the Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA [OJ L 101 of 15.4.2011]. This Directive “defines the minimum common rules for identifying and sanctioning offences of trafficking in human beings.” [21]

In the contemporary Criminal Code of Lithuania, as well as in the criminal codes of many countries worldwide, human trafficking is a criminal offence. In Lithuania, human trafficking was criminalised by introducing a corresponding article in the Criminal Code on the 2nd of July, 1998. Later several changes to the Criminal Code were made and after the recent changes in 2012, human trafficking is regulated in the

Lithuanian Criminal Code in accordance with the standards of the EU and the UN. Article 147 Human Trafficking, Article 147⁽¹⁾ Exploitation for Forced Labour or Services and Article 147⁽²⁾ Usage of Person's Forced Labour or Services of the Criminal Code of the Republic of Lithuania clearly define all forms of human trafficking and set strict penalties. In these three articles the following deeds of human trafficking are criminalised: human trafficking for prostitution; human trafficking for forced labour; human trafficking forcing people to beg and commit crimes; human trafficking for taking human organs or cells; and sell or purchase of a child. The Criminal Code also foresees punishment for inhuman and degrading treatment, and foresees strict penalties for deception.

Summing up, it can be argued that, by changing the corresponding articles of the Criminal Code, the legal framework corresponds to international standards regulating human trafficking and related crimes. This is confirmed by data collected during interviews with the experts.

The Extent and Practices of Labour Exploitation of Lithuanian Nationals Abroad

Lithuania's accession to the EU in 2004 opened the possibilities for Lithuanian nationals to enjoy the freedom to move and work in the EU. Due to lower incomes, many Lithuanians decide to leave the country and work in wealthier parts of the EU. Thus, as a rule, Lithuania is "a country of origin" of labour force. According to the data of the last national census conducted in 2011, "around 769 thousand people or one fifth of the population has left the country since independence in 1990." [22] It could be presumed that the real numbers could be even higher since many migrants do not declare that they have left. The major destinations of migration are the United Kingdom, Ireland, Norway, Germany, Spain, the United States of America, Sweden, and Denmark.

It is clear that some of migrants experience various forms of labour exploitation abroad, yet it is very difficult to estimate how big the problem is. As a rule, only cases of severe exploitation are reported, yet statistically they are not visible. For example, Eurostat data points that there is 0 cases of identified and presumed victims of human trafficking for forced labour in Lithuania in the period of 2010-2012 [23, p.90]. The absence of the official indicative number of victims in Lithuania does not mean that the problem does not exist or that it is of a small scale. It is important to note that Lithuania provides data for the Eurostat only about identified victims in criminal proceedings. Thus, even when victims were identified but there were no criminal proceedings, the official statistics show 0 cases. On the other hand, according to the data of this research, there is a set of other conditions that complicate the identification of victims. Victims often do not apply for help, do not consider themselves to be victims (as a rule, male victims), do not know where to complain, and do not believe that they can be helped, etc. Expertise and competence in this area of the police, judges, staff of embassies and consulates can be limited. NGO experts working with victims maintain that the precise calculation of the number of victims is impossible because, first of all, many cases remain unknown as victims do not seek assistance or do not report, and, secondly, some cases are registered abroad but are not accounted for in the Lithuanian statistics. Importantly, many victims are identified only when they request help from NGOs on completely different issues than labour exploitation, and it turns out, as if by accident, that they were victims of trafficking for forced labour. NGOs that help victims say that the number of victims of forced labour should be counted at least in tenths per year.

It is clear that the problem of labour exploitation of Lithuanian nationals abroad exists, yet, due to many reasons it is not possible to say precisely how widespread it is. If one compares official statistical data provided by other countries, it is clear that from a comparative point of view, severe forms of labour exploitation do not happen often among Lithuanian migrants, yet everyday less severe labour exploitation is common. According to the data of this research, the common practices of labour exploitation of Lithuanian migrant workers include incomplete payment of agreed wages; temporary work; hourly work; probational work, for which the salary is not paid or is very small; poor housing conditions and gaining profit by the employers from the lease; lack of social security; lack of employment contract; lack of overtime pay; heavy and harmful work conditions. In some cases people were cheated by employment agencies (local Lithuanian companies as well as the ones in the destination country) that took a significant part of the worker's salary for themselves. In extreme cases of severe exploitation, migrant workers faced physical and psychological coercion, fraud, depth bondage, restriction of movement, no payment at all, humiliating and unhuman work and living conditions, social isolation, lack of food and sleep, etc. [24].

Table 1 sums up the most common practices of less severe labour exploitation experienced by the researched Lithuanian migrants.

Table 1.

Examples of less severe forms of labour exploitation abroad (based on interview data)

Category	Interview quotes
Only a part time, hourly, or temporary work is provided	<p>“[They] are sent to another country, accommodated and not provided with working hours: there is only one hour a day or even one hour a week. <...> And there are no ways out in these cases, since in England this hourly payment is common”.</p> <p>“[In the United Kingdom] they worked in the fields only a couple of hours a day”.</p> <p>“It happens that they transport people, give a little to eat, and either you have a work, or you don’t for a week, and you have to pay for accommodation, and it comes that you go into minus”.</p> <p>“After 10 days [in Germany] I ask – so far there is nothing [no job], they say, may be you will have to wait two more weeks <...> I worked three days and then I found a note on the doors that your services are not needed any more <...> I come to the office and it turns out that this was a temporary job. They got an urgent work, called the agency and gave then an urgent order. Say, call on Monday (it was Friday then). I call and they say that there is no job.”</p>
“Probationary period“ is applied – people are low paid or not paid at all	<p>“They were paying me exactly 15 euros a day <...> And I understood in 4 days that they have simply cheated me and I will not earn money here”.</p>
Poor living conditions and gaining profit from the lease	<p>“They lived in those caravans, and, very poor conditions, they were very unsatisfied both because of work and living conditions”.</p> <p>“We come to the dormitory [in Germany], to the owner of the dormitory; I need to pay for one month plus in addition if you run away. When that guy leaves [the one who picked me up at the bus station] only then I go to see my room, where I have to live. I come in and I am bewildered <...> The room <...> there were 6 windows, I counted. There is no light, no heating, and it is the end of November. Two beds are there, no bedding. They say: here is the shop, go and buy <...> It appears this used to be a factory territory, ex office building and when guys understood that there will come people from Eastern Europe and the market opens – let’s make business <...> 200 euros per month <...> If I rent a room or 1 room flat at Germans, it would cost 250 euros per month <...> Then I think I will go to the kitchen. I came, saw and understood – yes, there were only trash there. Then on my way out I pushed this trash with my legs, there were plenty of dirty dishes, etc. And then I understood there were Czechs, Slovaks and Poles builders, mainly 18 - 29 years old, boys who work in the construction <...> They leave, work the whole day, and then come back at 7 and till 1 or 2 at night there is a party. <...> Guys bring beer in boxes, bring girls various – this is a version of a ‘good’ Soviet dormitory. After that, I think, I will see the shower. It was not cleaned since the time it was built.”</p>
Not the whole agreed salary is paid	<p>“One salary was said, and then they paid a smaller salary <...> He [my husband] had one hundred or two hundred pounds per half a year saved for himself. Only this.”</p>
Part of the salary is taken by mediators, recruitment agencies	<p>“My clients gave me cash. It was five pounds fifty an hour. And there for the [cleaning] agency they paid the rest. In total, for one hour they paid, I think, eight pounds or so. Thus, I received five fifty, and they have the rest”.</p>
Contracts are not signed, people work illegally	<p>“No, I had no contract. They wrote something down there. My address, they took my name and second name, yet I had no contract, during those ten years I never had a contract. But it was an English agency, normal, it functioned for a long time. It still functions”.</p>
People work extra hours, yet they are not paid for that	<p>“At the beginning they wrote less hours <...> yet they worked more”.</p> <p>“Worked a lot of hours, really <...> No payment for extra hours”.</p>
Hard work, under conditions harmful for health	<p>“In a factory a shift lasts for 12 hours, it is forbidden to sit, you should stand all the time”.</p> <p>“[In bread warehouse] there is a fridge. I stand at the door of this fridge. There [outside] plus 12 degrees, well, but you sit in this drought. You will get ill and will sit in that barrack. Who will pull you from there?”.</p>

The data collected during the research shows that the less severe forms of labour exploitation are experienced by various social groups of migrants, yet most often these are people of the lower social status, the less qualified and less educated.

The data confirms that the groups most frequently suffering from severe forms of labour exploitation are socially vulnerable persons, and, if not counting prostitution, the victims are more often men than women, often very young or older men. Yet, as the research data of this study shows there are cases when victims are university students or people from the lower middle classes that in general do not belong to the groups of socially vulnerable people.

Table 2 presents the examples of severe forms of labour exploitation experienced by Lithuanian nationals abroad.

Table 2.

Examples of severe labour exploitation abroad (based on interview data)

Country	Case description
Ireland	Individuals were promised a job in a factory in Ireland, were locked in a room, beaten, and then managed to run away to a police station.
Czech Republic (case 1)	For three years individuals were transported to the Czech Republic to work in various sectors and were exploited by criminal groups of Ukrainian citizens, people were not paid at all.
Czech Republic (case 2)	Individuals went to the Czech Republic to work via a labour exchange ad, their freedom of movement was restricted, they had to work overtime, their living conditions were terrible.
Finland	Workers were sent by an individual labour provider to Finland to gather berries. There was no job, people were not paid and had no money to return home. They were left in the middle of the forest.
Germany (case 1)	Three male university students found an ad about a summer job in Germany – to scrub boats and paint them. There they were not paid, had no money to buy food (they were provided just lunch), had neither contract, nor insurance. One student ended in a hospital. Parents came to collect them.
Germany (case 2)	A man worked in Germany for two months, he was not paid at all. He ended up in a hostel for the poor. He did not know what city he is in. He asked a passing by lady to make a phone call home, and this is how he was found by the family and returned to Lithuania
Norway	Skilled carpenters go to Norway to assemble wooden houses, they are not paid, their freedom of movement is restricted, living conditions are poor, they live in the middle of woods, the nearest city is reachable only by car.
UK (case 1)	Young individuals worked in the UK, they received no salary, were beaten and forced to steal, they ran away and went to the Lithuanian embassy.
UK (case 2)	Individuals worked in the UK, were moved from place to place, they did not know where they were, their documents were taken. They were brought to the UK by direct recruitment in their villages – someone with a bus came to their villages and persuaded them to go to work in the UK.
UK (case 3)	A young couple found an ad about work in a post office in the UK, they came by plane, were locked in a flat for a couple of days then moved to an unknown area. They worked 12 hours and more a day, were paid just a few pounds that was not enough to buy food, living conditions were terrible. A girl lost 25 kg in weight. After half a year she arranged a seat on a bus going to Lithuania and her parents paid the driver when he arrived in Lithuania. A boy stayed and hoped to receive money, but on the way back the whole small amount of money was stolen from him when he got asleep.
Sweden	A Lithuanian man used to invite his acquaintances to come to work in Sweden and exploited them, did not pay them anything.
Netherlands (case 1)	A boy aged 16 found an ad about a job in the Netherlands. He went there, worked in a car washing industry, and was not paid at all.
Netherlands (case 2)	Men were promised a job in a farm in the Netherlands and were cheated. They were not paid at all, the owner of the farm told them that they should work for food and shelter and can not expect anything else because he always takes somebody for summer under these conditions. Yet, these men thought that this was a real job, and they had been promised it.

These examples clearly show that all forms of labour exploitation – ranging from less severe to most severe forms – exist and the problem is deep.

Concluding remarks

This article argues that migration is one of the key factors in labour exploitation, and forced labour, in particular. The data presented in this article shows that some Lithuanian nationals working abroad are subject to

labour exploitation which varies from less severe to most severe forms, such as forced labour. Very often such cases are not perceived as exploitation by victims and are not reported to the police. Even if the legal basis in the EU, and Lithuania, in particular, provides the necessary means to combat the problem, in reality, the situation of labour exploitation persists due to many reasons, both individual as well as structural. As long as significant differences in wages between the EU member states exist, there will always be people eager to go to work abroad despite the existing facts and risk of labour exploitation. On a positive side, there is growing awareness of the people and authorities and increasing international cooperation in order to prevent and combat labour exploitation of migrants.

References:

1. Official site of the European Commission. – Available at : <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=457> [accessed on 2015-11-01].
2. Eurostat http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics [accessed on 2015-11-02].
3. Eurostat http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics [accessed on 2015-11-02].
4. Eurostat <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3433488/5584984/KS-SF-12-031-EN.PDF/be48f08f-41c1-4748-a8a5-5d92ebe848f2> [accessed on 2015-11-04].
5. International Labour Organization (ILO). Operational Indicators of Trafficking in Human Beings. Results from a Delphi Survey Implemented by the ILO and the European Commission. – September, 2009. Available at: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@declaration/documents/publication/wcms_105023.pdf [accessed on 2015-10-10].
6. International Labour Office (ILO), Special Action Programme to Combat Forced Labour (SAP-FL)). ILO Global Estimate of Forced Labour. Results and Methodology. – 2012. – Available at: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_182004.pdf [accessed on 2015-10-28].
7. The Globalization of Crime. A Transnational Organized Crime Threat Assessment. United Nations Office on Drugs and Crime. – 2010. – Available at: http://www.unodc.org/documents/dataandanalysis/tocta/TOCTA_Report_2010_low_res.pdf [accessed 2015-10-15].
8. European Union Agency for Fundamental Rights. Annual Report. Severe labour exploitation: workers moving within or into the European Union – States' obligations and victims' rights. – 2015. . – Available at : <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/severe-labour-exploitation-workers-moving-within-or-european-union> [accessed on 2015-11-05].
9. Skrivánková K. Trafficking for forced labour: UK country report / Skrivánková K. – London: ASI. – 2006. – 47p. – Available at : <http://www.kalayaan.org.uk/wp-content/uploads/2014/09/Trafficking-Report.pdf> [accessed on 2015-10-01].
10. Andrees B. Forced Labour and Trafficking in Europe: How people are trapped in, live through and come out / Andrees B. : Working Paper. Special Action Programme to Combat Forced Labour. – Geneva: ILO. – 2008. – 60p. . – Available at : http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@declaration/documents/publication/wcms_090548.pdf [accessed on 2015-10-08].
11. Geddes A. The Scope of Forced Labour in the UK: Final Report / Geddes A., Craig G. and Scott, S. – York: Joseph Rowntree Foundation. – 2013.
12. Clark N. Detecting and Tackling Forced Labour in Europe / Clark N. – York: Joseph Rowntree Foundation. – 2013. – 75p. – Available at: [file:///C:/Users/Diana/Downloads/forced-labour-europe-full%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Diana/Downloads/forced-labour-europe-full%20(1).pdf) [accessed on 2015-10-15].
13. Exploitation of Migrant Workers in Finland, Sweden, Estonia and Lithuania: Uncovering the Links between Recruitment, Irregular Employment Practices and Labour Trafficking Report Series / [Ollus N., Jokinen A. and Joutsen M. (eds.)]. – No.75. – Helsinki: HEUNI. – 2013. – 363p.
14. European Union Agency for Fundamental Rights. Annual Report 2015. Severe labour exploitation: workers moving within or into the European Union – States' obligations and victims' rights. – 2015. – Available at: <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/severe-labour-exploitation-workers-moving-within-or-european-union> [accessed on 2015-11-05].
15. ILO Convention No. 29: Convention Concerning Forced or Compulsory Labour (1930) in Refugee Protection and Human Trafficking Selected Legal Reference Materials. First Edition. – Protection Policy and Legal Advice Section (PPLAS), Division of International Protection Services (DIPS), UNHCR. – December 2008. Available at : <http://www.unhcr.org/4986fd6b2.html> [accessed on 2015-09-20].
16. Jokinen, A. and Ollus, N. "Recruitment, Exploitation of Migrant Workers and Labour Trafficking In Finland, Sweden, Estonia And Lithuania: Introduction and Research Findings" in Ollus, Natalia, Jokinen, Anniina and Joutsen, Matti (eds.) Exploitation of Migrant Workers in Finland, Sweden, Estonia and Lithuania: Uncovering the Links between Recruitment, Irregular Employment Practices and Labour Trafficking. Report Series No.75. – Helsinki: HEUNI. – 2013. – p. 9-30.

17. "ILO Convention No. 29: Convention Concerning Forced or Compulsory Labour (1930)" in Refugee Protection and Human Trafficking Selected Legal Reference Materials. First Edition, Protection Policy and Legal Advice Section (PPLAS), Division of International Protection Services (DIPS), UNHCR. – 1 December 2008. – Available at : <http://www.unhcr.org/4986fd6b2.html> [accessed on 2015-05-20].
18. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, Supplementing the United Nations Convention Against Transnational Organized Crime. - Article 3 – Available at : http://www.uncjin.org/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_%20traff_eng.pdf [accessed on 2015-05-15].
19. Jokinen, A. and Ollus, N. "Recruitment, Exploitation of Migrant Workers and Labour Trafficking In Finland, Sweden, Estonia And Lithuania: Introduction and Research Findings" in Ollus, Natalia, Jokinen, Anniina and Joutsen, Matti (eds.) Exploitation of Migrant Workers in Finland, Sweden, Estonia and Lithuania: Uncovering the Links between Recruitment, Irregular Employment Practices and Labour Trafficking. Report Series No.75. – Helsinki: HEUNI. – 2013. – p. 9-30.
20. Jokinen, A. and Ollus, N. "Recruitment, Exploitation of Migrant Workers and Labour Trafficking In Finland, Sweden, Estonia And Lithuania: Introduction and Research Findings" in Ollus, Natalia, Jokinen, Anniina and Joutsen, Matti (eds.) Exploitation of Migrant Workers in Finland, Sweden, Estonia and Lithuania: Uncovering the Links between Recruitment, Irregular Employment Practices and Labour Trafficking. Report Series No.75. – Helsinki: HEUNI. – 2013. – p. 9-30.
21. http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/fight_against_trafficking_in_human_beings/jl0058_en.htm (accessed on 2015-05-21).
22. International Organisation for Migration - Lithuania, Migration in Numbers – <http://123.emn.lt/en/general-trends/migration-10-years-overview> [accessed on 2015-10-02].
23. Eurostat. Statistical working papers. Trafficking in Human Beings. – 2015. – 142p. – https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/eurostat_report_on_trafficking_in_human_beings_-_2015_edition.pdf [accessed on 2015-11-05].
24. Janušauskienė, D. "Lithuanian Migrants as Victims of Human Trafficking for Forced Labour and Labour Exploitation Abroad" in Ollus, Natalia, Jokinen, Anniina and Joutsen, Matti (eds.) Exploitation of Migrant Workers in Finland, Sweden, Estonia and Lithuania: Uncovering the Links between Recruitment, Irregular Employment Practices and Labour Trafficking. Report Series No.75. – Helsinki: HEUNI. – 2013. – p.305-359.

УДК: 316.624.3:658

FOOTBALL HOOLIGANISM IN THE MEDIA SPACE: EUROPEAN AND DOMESTIC CONTEXTS

Artomov Pavel – PhD (Sociology), assistant professor, Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv national university

Football and everything that surrounds has long been the subject of public attention and interest which maintains in the attention of international and regional media. The media discourse widely represents different information and evaluation of events on the football field and outside them which take place before, during and after football matches. Particular emphasis is placed on the behavior of the most active and visible parts of supporters - football fans and football hooligans. The media coverage of the football-related problems has national specifics and general trends. There are two main European media strategies in covering football hooliganism. The most common strategy for modern European media space is reducing attention to activity of football hooligans. According to some researchers such media reaction leads to decrease the intensity of football hooliganism. Another widespread media strategy is in heightened attention to football hooliganism in sensational way. Especial situation is formed in the Ukrainian media space. The football fans and football hooligans are praised for their active participation in Euromaidan movement, Revolution of Dignity and following war in Donbass, but their offensive actions practically are not covered. Regardless of strategies or discourses media certainly affect the existence and development of various social phenomena, including football hooliganism.

Keywords: football hooliganism, football hooligans, football fans, media, media strategy, media influence.

Футбол і все, що його оточує, давно є об'єктом особливої суспільної уваги і інтересу, що знаходить своє відображення на всіх рівнях медійного дискурсу. В масмедіа широко представлено різноманітну інформацію і оцінку подій не тільки на футбольних полях, але й за їхніми межами до, під час та після проведення футбольних матчів. Об'єктом уваги сучасних медіа є не лише люди і події, що безпосередньо пов'язані з футболом, а й футбольні уболівальники, які вже давно стали невід'ємною частиною футболу. При цьому акцент робиться на поведінці найбільш активної і помітної їхньої частини - футбольних фанатах і футбольних хуліганах. висвітлення в масмедіа проблем, які пов'язані з футбольним хуліганізмом, має свої національні особливості, але, не зважаючи на їх наявність, можна говорити про загальні тенденції, що проявляються незалежно від конкретного національного контексту. Аналіз цих тенденцій, дозволив автору зробити висновок про наявність двох основних медійних стратегій щодо футбольного хуліганізму. Найбільш поширеною в сучасному європейському медійному просторі є стратегія, яка виявляється в зниженні уваги до активності футбольних фанатів і особливо футбольних хуліганів, а у випадках, коли це неможливо, - у безоціночній констатації і інформуванні про наслідки подібної активності. Така реакція масмедіа на футбольний хуліганізм, на думку деяких дослідників, призводить до зниження інтенсивності його проявів. Ще однією досить поширеною стратегією є підвищена увага масмедіа до різноманітних проявів футбольного хуліганізму, яка дуже часто має сенсаційний характер. Результатом реалізації цієї стратегії нерідко стає ескалація проявів футбольного хуліганізму. Особлива ситуація склалася в медійному просторі України, де після активної участі футбольних фанатів і футбольних хуліганів у «революції гідності» та конфлікті на Донбасі, їхні дії отримують позитивну оцінку, а негативні прояви практично не висвітлюються. Незалежно від медійних стратегій та актуальних дискурсів сучасні масмедіа, безумовно, здійснюють суттєвий вплив на розвиток різних соціальних феноменів, зокрема футбольного хуліганізму.

Ключові слова: футбольний хуліганізм, футбольні хулігани, футбольні фанати, масмедіа, медійні стратегії.

Футбол и всё, что его окружает, давно являются объектом пристального общественного внимания и интереса, что находит своё отражение на всех уровнях медийного дискурса. В массмедиа широко представлена различная информация и оценка событий не только на футбольных полях, но и за их пределами до, во время и после футбольных матчей. Кроме людей и событий, непосредственно связанных с футболом, объектом внимания современных массмедиа часто являются футбольные болельщики, которые уже давно стали неотъемлемой

часть футбола. При этом акцент делается на поведении наиболее активной и заметной их части - футбольных фанатах и футбольных хулиганах. Освещение в массмедиа проблем, связанных с футбольным хулиганством, имеет свои национальные особенности, но, несмотря на это, можно говорить об общих тенденциях, которые проявляются вне зависимости от конкретного национального контекста. Анализ этих тенденций позволил автору сделать вывод о двух основных медийных стратегиях в отношении футбольного хулиганства. Наиболее распространённой в современном европейском медийном пространстве является стратегия, которая выражается в снижении внимания к активности футбольных фанатов и особенно футбольных хулиганов, а в случаях, когда это невозможно, – в безоценочной констатации и информировании о последствиях такой активности. Подобная реакция массмедиа на футбольный хулиганизм, по мнению некоторых исследователей, приводит к снижению интенсивности его проявлений. Ещё одной достаточно распространённой стратегией является повышенное внимание массмедиа к различным проявлениям футбольного хулиганства, которая имеет зачастую сенсационный характер. Результатом реализации этой стратегии нередко становится эскалация проявлений футбольного хулиганства. Особенная ситуация сложилась в медийном пространстве Украины, где после активного участия футбольных фанатов и футбольных хулиганов в «революции достоинства» и конфликте на Донбассе их действия получают позитивную оценку, а негативные проявления практически не освещаются. Вне зависимости от медийных стратегий и актуализируемых дискурсов современные массмедиа, безусловно, оказывают существенное влияние на развитие различных социальных феноменов, в том числе футбольного хулиганства.

Ключевые слова: футбольный хулиганизм, футбольные хулиганы, футбольные фанаты, массмедиа, медийные стратегии.

Football is the most popular sport in the world and one of the main targets for the modern media. Professional and national football teams and its players become objects of worship of thousands and millions people worldwide. Journalists present at every match all over the world, in every football ground across many countries. Audience may follow not only football matches, but training and everyday life of footballers, coaches, football managers and even football therapists. The chances of any story or incident being missed are very small in such media coverage.

Football fanaticism is one of the parts of modern football. It is impossible to imagine football match without fans' activity. Modern football is a kind of interactive show with football stars on the field, performances on the terraces and high quality picture of both sides on different screens. More than half of a century journalists at football matches have reported crowd behavior, rather than just the game. It is evident that in these circumstances the media plays a very important role in the public's view of football fanaticism and especially hooliganism. For decades football supporters have caused disorder both inside and outside football grounds in almost all countries where football is played [1]. Acts of hooliganism have produced consequences of varying degrees of severity, including injuries and fatalities, as well as damage to property both inside and outside of stadiums [2]. As a result of such occurrences, the phenomenon has received widespread attention from a variety of circles, notably the media. The publicizing of football disorder has arguably proved unhelpful in that it has exacerbated the issue, glamorizing and reinforcing hooligan behavior [3]. However, the influence of the media in this regard has not been entirely unconstructive, as it has also succeeded in pressuring the government and football authorities to tackle the problem. Amateur digital and TV cameras, closed-circuit television (CCTV) also mean that disturbances within stadiums or nearest streets are caught and replicate in mass media or social networks.

There are two main strategies of media reaction on behavior of football fans and football hooligans in Europe. First is factual with little social comment. Second approach to the reporting of soccer violence is connected with sensationalist headlines and scaring content. Both of them can be found in one or another kind at various times, but whilst denunciation of hooligans is the norm for the European mass media.

These media strategies were relevant in different periods. The various national and regional media actualized each of them to varying degrees in current period. The recording of football matches, events before, during and after them was always a part of football. From the beginning of XX century till the end of Second World War reports of trouble around and at football were common. Most of them were made in a restrained style: small and factual articles. After WWII consciously or not press facilitated the view that football crowds were becoming more orderly and well behaved by underplaying, or just not reporting, incidents which did occur [4]. Such understanding of the football supporters' nature becomes a base of new media elucidating strategy. Small amount of anxiety and denunciation began to creep in to football reports and publication. Later concern and condemnation turned into calls for tougher action on football fans because their behavior. The roots of football-

related press sensationalism were in widespread public fear over rising youth violence and juvenile crime. The press began to carry more and more stories of its nature and football matches were an obvious place to find them [4]. In fairness we have to mention, that sensationalism in description of football-related violence isn't common for most European media and has situational nature nowadays.

For a more detailed analysis and confirmation of this thesis, let us turn to the different European media examples. We'll analyze some national cases which are devoted and represented the major and the most developed football cultures.

Football and sport media are important part of Italian culture and society. The first mentioned above media strategy was the main in Italian Press before the 1970s. The attention of the journalists was more focused on the players than on the terraces or football fans. If any kind of violence occurred, then it was reported as a secondary event in the context of the media message. From the mid 1970s attention was focused on the favoured by the Italian ultras terraces (behind the goals) and even outside the stadiums. The feature of the Italian case is that it wasn't just journalists' or authorities' monolog in media. The banners displayed in the terraces frequently include messages to journalists and football authorities. Gradually it led to widespread hatred which exists on the ultras to the media and on the media to the ultras.

It is possible to affirm that nearly the same situation was in Germany and Netherlands. Before the 1970s the main attention of the media was paid to football directly, i.e. game not terraces. The media reports of football hooligans, possible violence and extra police on football in the late 1970s to mid 1980s influenced the increasing of football hooligans' interest in coming matches. There wasn't acute hatred between media and hooligans, but there is no doubt whatsoever that the media have certain effect on football hooliganism. The spate of de-amplification of football violence in the German, Dutch as in Austrian press occurred in the mid to late 1980s. The number of media stories and mentions of football hooliganism gradually decreased and it lost the coverage which football hooligans had previously thrived upon [5]. As a result of such media "playing down" was the decreasing numbers of violent football-related incidents.

Local and sports media in France and Belgium behave in a very similar manner when reporting on football or football fans. In 1980s the relative uniqueness of football violence in the French context has made it a very newsworthy item. But after early 1990s, violence appeared in a relatively limited number of occasions but never on the same scale. French and Belgian journalists report about football supporters only when they show their discontent with the club's management, when they become violent or when football clubs meet their arch emesis. But in the French Press reports on violence outnumber reports on other issues related to football supporters [6]. That's why French media is loath to report on any kind of football fans, in order to avoid confrontations. By and large, the situation in the Belgian and French media is similar.

Football-related violence and football hooliganism wasn't common for Danish football culture. The media reaction in Denmark on behavior of football fans was predominantly factual. From the mid 1980s instead of amplification football hooliganism Danish press supported recognizable positive trends encompassing companionship, fantasy, humor and pride of football fans. As a result of such media activity was growth of popularity and the number of Danish "Roligans"¹ phenomenon. Danish popular press and media have an opposite role to that played by the English and formed a unique tradition of media coverage of football fans.

The sport section holds an important place in the broadsheets as well as tabloids in Scotland. In one hand a similar to Danish case exists in Scotland where from the early 1980s national football team fans, known as "Tartan Army", have consciously sought to acquire well international reputation. It was made by boisterous friendliness to the host nation and opposing fans through "carnavalesque" behavior and predominantly positive press coverage [7]. The Scottish media represent English fans as hooligans and underplay any trouble involving Scottish football fans or football hooligans. In another hand the Scottish tabloids focus on football and on the domestic rivalries much more than the broadsheets. Tabloids in Scotland regularly mention rivalries, a contentious issue that the broadsheets avoid. Media reports usually quotes and emphasises the verbal attacks of players or fans and vice versa, leading to a real war of words [6]. The way of domestic pre-match and football reporting in Scottish media is very close to English media sensationalism.

Most of European media path mentioned above phases, but football hooliganism continued to feature heavily in British newspapers and mass media in general and still do today. Sensationalist style of reporting presents football violence as far more of a concern than it actually is, elevating it to a one of the major social

¹ The term "Roligan" was invented by the Danish newspaper B.T.A. and is a pun based on the word "rolig" which means «calm» in Danish.

problem in England [4]. It's even possible to affirm that the treatment of football hooliganism in the English Press is one of the factors of amplification whereby sensationalism and exaggerated coverage of a problem can have the effect of worsening it. The huge anticipation of football-related troubles meant that English journalists picking up the smallest of incidents to make a sensation. Furthermore, numerous researchers and some authorities argue that media coverage of hooliganism has actually contributed to the problem. More recently, the popular press has been criticized for its pre-match reporting. However, the certain double standards exist within the tabloid press not only in England, but all over the Europe [7]. On the one hand media are keen to label the football hooligans as "barbarians" and "animals", their actions as "iniquity", "harm" and "evil". Whilst at the same time before top matches media encourage the antagonistic, hostile and even xenophobic views so prevalent within the football hooligans' scene. The pre-match and football reporting is shrouded in violent or war metaphors and other imagery then anyone should not be surprised that this spills over on to the football grounds, terraces or nearest streets.

The same situation was in Ukrainian media space till the end of 2013. Majority of media reports labeled the football fans in traditions of sensationalism. Active participation of football fans and football hooligans in Euromaidan movement, Revolution of Dignity and following war in Donbass extremely change public and media attitude. It is not just predominantly positive press coverage. Football fans and football hooligans become the driving force of the revolution and an outstanding example of patriotism. It's much more rapt that in any other national cases. The Ukrainian media underplaying and overlooking any trouble involving domestic football fans. In case if such mode of action become impossible or senseless, then appears factual report with little neutral comments.

The national press in particular and the mass media in general can take major credit for the public's view of the football and its fans. It is evident that the mass media plays a very substantial role in the public's view of football hooliganism. The clearest overall tendency is that the European media hesitates between different ways of dealing with violence among fans and the rivalries at the root of such violence [7]. The media has helped form the modern phenomenon of football hooliganism and shaped public opinion of the problem. The media context may directly influence the actions of fans themselves and by far the biggest problem lies in the sensationalism of such context. Therefore difficult position of the media is in not only reporting on violence but in being an actor in the construction and diffusion of violence and football hooliganism.

In any national media case, in any media strategy everyone must clearly understand that football violence and football hooliganism has not disappeared, it has simply scaled down and shied away from media, police cameras and the scrutiny of journalists. Consequently phenomenon of football hooliganism needs further comprehensive study.

Bibliography:

1. Dunning E., Maguire J., Murphy P., Williams J. The social roots of football hooliganism / E. Dunning, J. Maguire, P. Murphy, J. Williams // *Leisure Studies*, №1 (2), 1982. – pp.139-156;
2. Kerr J. H. *Understanding Soccer Hooliganism* / J. H. Kerr - Buckingham: Open University Press. 1994;
3. Redhead S. The sporting life: The realism of the Football Factory / S. Redhead // *Soccer and Society* № 8(1), 2007 - pp.90-108;
4. Frosdick S. Marsh P. *Football hooliganism* / S. Frosdick, P.Marsh - London: Willan Publishing. 2005 – 224p.;
5. Horak R. Things change: Trends in Austrian football hooliganism from 1977-1990 / R.Horak // *Sociological Review*, №39 (3), 1991. – pp. 531-548;
6. Ranc D. Football supporters and violence in the British and French Press / D. Ranc // *International Review on Sport and Violence* № 3, 2010. - pp. 24-32;
7. Marsh P., Fox K., Carnibella G., McCann J., Marsh J.: *Football Violence in Europe* / P.Marsh, K.Fox, G.Carnibella, J. McCann, J.Marsh – Електронний ресурс, режим доступу: http://www.sirc.org/publik/football_violence.html

УДК 316.776.34

ДЕМОНСТРАТИВНОЕ СОПРИСУТСТВИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ПРОИЗВОДСТВА СОЛИДАРНОСТИ

Десенко Дарья Сергеевна – магистрант социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье анализируется проблема включения индивидов в практики соприсутствия как инструмента производства солидарности. Подчеркивается, что в современном мире общее пространство информации и коммуникации порождает глобально узнаваемые символы, что приводит к интенсификации знаковой среды современного человека. Осуществляемая при этом апелляция к знакам может не учитывать смыслов, но, тем не менее, позволяет актуализировать разнообразные идентичности, формировать стереотипы восприятия и вовлекать индивидов в определенные практики, одной из которых и является солидарность. Формулируются выводы, что внешне демонстрируемая знаковая солидарность может подразумевать гораздо более широкий круг интенций, чем выражение позитивной настроенности по отношению к другим; это значит, что в современном мире происходит фрагментация и «размытие» солидарности.

Ключевые слова: соприсутствие, солидарность, селекция информации.

У статті аналізується проблема залучення індивідів у практики соприсутності як інструменту виробництва солідарності. Підкреслюється, що у сучасному світі спільний простір інформації та комунікації породжує глобально впізнавані символи, що призводить до інтенсифікації знаковою середовища сучасної людини. Здійснювана при цьому апеляція до знаків може не враховувати смислів, але, тим не менш, дозволяє актуалізувати різноманітні ідентичності, формувати стереотипи сприйняття і залучати індивідів у певні практики, однією з яких і є солідарність. Формулюються висновки про те, що зовні демонстрована знакова солідарність може мати на увазі набагато більш широке коло інтенцій, ніж вираз позитивної налаштованості по відношенню до інших; це означає, що в сучасному світі відбувається фрагментація і «розмиття» солідарності.

Ключові слова: соприсутність, солідарність, селекція інформації.

This article raises the issue of individuals engaging in the practice of the co-presence as an instrument of solidarity production. In today's world, a common space of information and communication creates globally recognizable symbols, which leads to an intensification of sign environment of modern man. Reference to the signs may not include actual meanings, but actualize a variety of identities, form stereotypes of perception and engage individuals in certain practices, one of which is solidarity. Externally demonstrated symbolic solidarity may imply a much wider range of intentions, than the expression of positive attitude towards others. Thus, we may conclude that there is a fragmentation and «blur» of solidarity in the modern world.

Keywords: co-presence, solidarity, selection information.

В современном глобализирующемся обществе массмедиа оказывают большое влияние на жизнь общества в целом и на каждого человека в отдельности, формируя не только определенные установки или общественное мнение, но и настроения, эмоции, чувства потребителей информации. Стандарты потребления постоянно расширяются, формируются целые системы манипулирования вещами как знаками.

В таком мире все более значимой становится особенность массмедиа, когда «за кадром» остаются одни события, а широкую огласку получают иные - потенциально рейтинговые новости. Технологизация средств коммуникации привела к увеличению возможности не только потребления, но и выражения, маркирования, демонстрации своего отношения к тому или иному событию. В условиях иллюзорной информационной открытости мира и повсеместной доступности массмедиа появляется широкая возможность для субъектов выбора идентичностей, практик принадлежности и причастности. Демонстрируя, то есть знаково маркируя свою позицию, индивид также осуществляет селекцию принадлежности и причастности к конкретной практике, идентичности, поэтому можно сказать, что демонстративность и селективность – это связанные явления. Современный индивид всему открыт, но

воспринимает все как знаковую поверхность, не пытаясь даже проникнуть в глубину вещей, в смыслы и значения знаков. Современная культура довольствуется миром симулякров, следов, означающих и принимает их такими, каковы они есть, не пытаясь «добраться» до означаемых. Апелляция к знакам может не учитывать смыслов, но, тем не менее, актуализировать разнообразные идентичности, формировать стереотипы восприятия и вовлекать индивидов в определенные практики, одной из которых и является солидарность. Вопрос солидарности являлся актуальным во все времена, к ее изучению обращались Ф.Тённис, Э.Дюркгейм, К.Маркс, Н.Луман и многие другие представители общественных наук. В кризисные периоды эта тема становится еще более значимой. С развитием системы массмедиа появляются новые формы сетевой, знаковой солидарности, но внешне демонстрируемая знаковая солидарность может подразумевать гораздо более широкий круг интенций, чем выражение позитивной настроенности по отношению к другим. В знаковом обществе несуществующих подобий избранная нами проблема представляется актуальной темой для исследования.

Целью данной статьи является концептуализация феномена демонстративного соприсутствия как практики, включающей и воспроизводящей солидарность в современном обществе.

Реализуя эту цель, мы позаимствовали у Мартина Хайдеггера понятие «соприсутствия» [1], которое легко транспонируется в феноменологию А. Шюца, а также в символический интеракционизм Дж. Мида. Мы предлагаем определять соприсутствие как (едино)временное присутствие в (едином) пространстве, которое предполагает возможность понимания смысла и соотнесение своих действий с ориентацией на Другого. Все мы присутствует в хайдеггеровском смысле в этом мире; и наше «Я» или наша самость, идентичность может быть понята и осознана только через не-«Я», то есть в процессе познания «значимых других». Соприсутствуя, мы разделяем интересубъективный мир другого человека или группы. Однако соприсутствие по сути не предполагает действия, а только (едино)временность и интенцию на понимание Другого. Демонстративное соприсутствие при этом мы предлагаем понимать как акт включения по отношению к социальному институту. Своим включением или исключением актор сигнализирует о своем соприсутствии – только обозначая себя, он становится «видимым» для системы.

С развитием массмедиа и технических средств появились новые формы подачи и проявления соприсутствия – такого, которое не требует от индивида непосредственного присутствия или участия. А массмедиа выступает как инструмент идеологического конструирования, механизм транслирования и утверждения принятой в данном обществе системы ценностей. Наша ключевая гипотеза заключается в том, что в современном обществе соприсутствие становится отчужденным товаром, практикой, которая активно производится и потребляется с целью репрезентации себя, а также маркирования и разграничения социального пространства. Дело оказывается не в самом соприсутствии, а в социальной демонстрации ононого.

Соприсутствие в условиях увеличения разрыва между означающим и означаемым становится, если использовать (термино)логику Бодрийяра, симулякром. Самостоятельное конституирование своего собственного Другого как средства достичь автономности перед лицом социума оборачивается банальным «бегством» от общества, сотворением несуществующих подобий, симулякров. Конституирование симулякров принимает форму фальшивых (ложных) воспоминаний и идентификации с несуществующими другими [2]. Иными словами, свое сходство и различие с несуществующей моделью «придумывается», имитируется, себе подобные изобретаются. Поскольку человек удваивает и даже множит то, чего у него нет, приходится говорить о конституировании симулякра [3].

При этом индивиды включаются в практики соприсутствия без эмоционально-аффективной составляющей. Без одного или нескольких компонентов триады включенности (когнитивный-аффективный-конативный) данная практика становится конформной и шаблонной. Кроме того, что индивид, включаясь/исключаясь в практики соприсутствия, может как идентифицировать себя с определенными социальными группами, так и дистанцироваться от них, сама информация, интерпретируемая индивидом, тоже проходит определенную селекцию.

Непосредственная связь между медиасообщениями и общественной значимостью вопросов, то есть представлением аудитории о важности определенных проблем — пример феномена, получившего название установления приоритетности новостей, одной из разновидностей медиавоздействия.

О селективности массмедиа писали такие известные социологи, как П. Бурдьё, Н. Луман и другие. Конвергируя их взгляды в рассмотрении массмедиа как системы, можно прийти к выводу, что всякой системе характерна структура, которая определяется составом элементов и функциональными связями. Лумановское структурное сочленение трех компонентов системы массмедиа (новости/сообщения, реклама, развлечения) с такими системами общества, как политика, экономика, искусство [4], в

современном глобализирующемся мире не представляется актуальным. Происходит «размытие» внутренних границ в системе массмедиа. Так, реклама, стремясь колонизовать жизненный мир индивида [5], сегодня представлена и в области развлечений («ненавязчивая» реклама в фильмах), и в области новостей, и даже в повседневной коммуникации агента («контекстная» реклама в интернете). Политические интенции влияют на характер и направленность развлекательного контента, а система экономики зачастую участвует в производстве медийного дискурса.

Система массмедиа многоканальна. Н. Луман отмечает, что одной из важнейших особенностей кода информации является его отношение ко времени. Информация устаревает очень быстро, поэтому эффективнее использовать более одного объекта, который, если мы следуем логике Н. Лумана, принимает решение о соответствии коду системы, то есть является ли это информацией. Впоследствии принимается решение о сообщении или не-сообщении полученной информации. Здесь Н. Луман отмечает, что на это решение влияют такие критерии отбора, как конфликтность, количество, локальность, нарушение норм, исключительные случаи, серийность и т.д. Выбирая, какие события будут освещаться, в каком масштабе, а какие нет, продолжает за Н. Лумана П. Бурдьё, за кадром остается важная информация, которой зритель должен был бы по идее располагать, но ему не предоставили такую возможность [6]. Подобный фрейминг селективен и может отказывать чему-либо в существовании (тому, что оказывается за рамками). Не говоря о чем-то, массмедиа (без)(у)словно признают объективно существующий порядок.

Здесь, с другой стороны, можно апеллировать к тому, что система массмедиа обладает определенной интенсивностью загрузки и, несмотря на многоканальность, информация пребывает в очереди ограниченное время (иначе говоря, теряет свою актуальность и удаляется из очереди). Очередность информации определяется, по Бурдьё, fast-thinker-ами, которые (условно) присваивают приоритетность той или иной новости в зависимости от предполагаемой выгоды. Но этим можно объяснить селективность газет и телевидения, чей выходной поток ограничен временем эфира или объемом издания. Но с появлением интернет-СМИ, которые гораздо менее ограничены временными и материальными ресурсами, селективность освещения одних событий при практически полном игнорировании других в очередной раз поднимает вопрос ангажированности систем массмедиа, причём ангажированности не только рыночной логикой или логикой физической ёмкости, но и бурдьёвистским «здравым смыслом» как вместилищем «непроговариваемого» и «очевидного в силу неозвучиваемости».

После принятия решения об освещении событий идет категоризация тем и собственно трансляция отобранной информации, и здесь она подвергается тому, что Бурдьё назвал «невидимой цензурой»: ограничению времени, языка и темы. После этого система массмедиа передает пас потребителю новостей – аудитории и, как отмечалось ранее, считается, что система массмедиа не несет непосредственной ответственности за понимание или восприятие полученного сообщения.

Тем не менее, еще в 70-годы прошлого века был обнаружен «перенос значимости» проблем из СМИ на аудиторию (например, «Исследование в Чэпел Хилл» Максвелл Мак-Комбса и Дональда Шоу) [7, с. 164]. Сами массмедиа в подаче информации все больше и больше апеллируют к визуализации, знакам, симулякрам. Специалисты данной отрасли прекрасно осознают, что соответствующая подача информации воспринимается проще, нагляднее, и на ее «впитывание» и усвоение тратится намного меньше времени. Побочным продуктом этой наглядности становится некритичное и поверхностное отношение индивидов к предлагаемой информации.

Одной из предпосылок, которая сделала глобализацию возможной в том виде, в котором она сейчас существует, является научно-технический прогресс и доступность, универсальность средств коммуникации. В традициях франкфуртской школы коммуникация рассматривалась как деятельность, которая опосредуется символами и опирается на строгие социальные нормы [8]. Коммуникативная проблематика напрямую увязывается немецкими мыслителями с научно-техническим прогрессом современного общества, развитием науки, техники, рациональности. Тем не менее, рациональность не воспринималась ими с веберовским оптимизмом: в рациональности они видели символ «расколдовывания» мира, безвозвратной потери им очарования непознанности и неподвластности, она становится одним из проявлений «духа капитализма», его неизбежной судьбой, синонимом подавления, массовой стандартизации и регламентации. На первый план выходит не создание и открытие духовных и нравственных истин, а воспроизводство и массовое тиражирование уже открытых истин («готовые идеи», по П. Бурдьё) с помощью средств массовой информации.

Данные (производственные) отношения, описанные мыслителями франкфуртской школы, можно экстраполировать и на солидарность. Транслируя «готовые идеи», массмедиа предлагает мыслить только в

ритме «раз-и-навсегда-установленной» заданности, а действовать – лишь в рамках определенных указаний и утверждений. Именно такими инструментами задается стереотипизация форм проявления (а следовательно, и внешнего прочтения) солидарности. Стереотип является важнейшим элементом организации опыта индивида, но стереотипы – это всегда упрощение, опосредование, и в большей или меньшей степени все они ложны [9, с. 98]. Использование все более отчужденных стереотипов в СМИ приводит к тому, что аудитории предлагается по сути клише. Индустрия солидарности посредством производства значения вещей, атрибутов, знаков, мифологем предлагает потребителю включаться в практики солидарности. Феномены солидарности сегодня куда легче обнаружить, если оставаться на поверхности происходящего, а не устремляться в глубины причинно-следственных посылов. Как уже подчеркивалось выше, внешне демонстрируемая солидарность может подразумевать гораздо более широкий круг интенций, чем выражение позитивной настроенности по отношению к другим.

Верификацию наших гипотез о демонстративном/селективном соприсутствии мы предлагаем осуществить на кейсе широко освещавшейся недавно трагедии, произошедшей во Франции 13 ноября 2015 года.

Когда происходит какое-либо *событие*, система массмедиа осуществляет *селекцию информации* и на основе критериев, рассмотренных нами ранее, принимает решение, стоит ли освещать это событие и, если да, то в каком масштабе. Дальнейшая селекция информации происходит на уровне *получения и понимания* сообщения аудиторией – потребителем информации. Она может быть не воспринята или не понята, в силу этого становится невозможным соприсутствие.

«*Несоприсутствие*» в таком случае будет строиться на принципиальном отсутствии возможности понимания, а через это – и со-бытия. Это может быть связано с тем, что в результате селекции информации соприсутствие неосуществимо социально или технически:

- это может быть селекция информации на уровне массмедиа: событие может не освещаться широко или вообще не освещается, поэтому потребители информации могут быть о нем не осведомлены;
- или это может быть селекция, осуществляемая индивидом на уровне таких его жизненных практик, как предпочтение и выбор определенных информационных источников или, например, просто отказ от просмотра новостей – практика, приобретающая все большую популярность в контексте интенсификации информационной среды современного человека.

Как отмечалось выше, соприсутствие мы рассматриваем как (едино)временное присутствие в едином со-пространстве, которое предполагает возможность *понимание* смысла и соотнесение своих действий с ориентацией на Другого.

«*Демонстративное несоприсутствие*» определяется нами как отказ, демонстративный отказ от маркирования своей позиции, как отказ от участия в символической борьбе. Этот демонстративный отказ тоже маркируется и манифестируется особым образом. Сам факт соприсутствия не гарантирует проявление или демонстрацию оного.

- индивиды могут владеть информацией о событии, но индифферентно к нему относятся и никак не проявляют своего сопричастия или отношения к этому событию;
- в зависимости от индивидуальных особенностей и субъективных жизненных позиций человек может сопереживать определенному событию (как частный случай соприсутствия), но деятельно это никак не выражать;
- демонстративное несоприсутствие может проявляться в демонстрации своей осведомленности, но отказе включения в практику солидарности.

Позиция «несоприсутствия» не представляют для нашего исследование непосредственный интерес, хотя бы потому, что демонстрируемый семиозис делает наблюдение явным, а если позиция никак не маркируется, то и не подвластна внешнему наблюдению. Однако данное пространство нерепрезентаций очерчивает для исследователя пространство демонстративного соприсутствия. Тех, кто исключен из нашего анализа, условно можно было бы назвать «молчаливым большинством» в бодрийяровской (термино)логике, но, как мы уже говорили, демонстрация соприсутствие отнюдь не исключает шаблонности или конформности практики, поэтому пространство молчаливого большинства, по идее, гораздо шире.

«*Демонстративное соприсутствие*» в нашем исследовании предполагает обозначение своей позиции, в частности это может выражаться путем маркирования своего виртуального тела. В рамках демонстративного соприсутствия может быть:

- «включение в практики солидарности» (наблюдая событие извне, мы не можем диагностировать, насколько существенна эта солидарность: затрагивает ли она аффективно-эмоциональную сторону или проходит как конформная, шаблонная инсценировка, поэтому включение в солидарность в нашем исследовании предполагает только конативное, практическое выражение солидарности);

- «исключение из практик солидарности» (индивид не то, чтобы не сопереживает какому-либо событию, он позиционирует, подчеркивает и репрезентирует противоположную позицию, самоисключает себя из пространства солидарности).

Форм проявления разнообразных реакций на произошедшие события довольно много; демонстративное включение и демонстративное исключение имеет смысл рассматривать компаративно, так как второе часто проистекает из первого. Кроме того, из-за широкого спектра проявлений для удобства анализа, мы типологизируем формы проявления включения в практики солидарности и исключения из практик инструментально, то есть посредством того, в какой форме она проявляется и осуществляется.

Символьной солидарностью мы обозначаем солидарность, которая выражалась в обозначении пространства, себя или своего виртуального тела. Если это касалось маркирования себя или своего виртуального тела, то включение в практики солидарности в контексте названного выше кейса выражалось в нанесении на открытые участки кожи Эйфелевой башни, вписанной в круг; смена аватарок в социальных сетях – на флаг Франции или просто траурную символику. Широкое освещение получил проект «Мировой солидарности» по окрашиванию зданий по всему миру в цвета французского флага. С другой стороны, были такие реакции, как принципиальный отказ ставить у себя в профиле французский флаг [10]. В данном случае это является проявлением демонстративного несоприсутствия и одновременно исключением из практик солидарности.

В интернет-полилогах прослеживаются реакции, которые можно охарактеризовать как исключение из практики солидарности. Демонстративное упоминание темпорально близких трагедий в Африке и на Ближнем Востоке («Когда... скорбь по жертвам ИГИЛ?», «Чёт не припомню... #ЯКения»). Кроме того, они стигматизируют и окрашивают противоположную позицию в черные цвета такими фразеологизмами, как «лицемерная скорбь», «профессиональные плакальщики», «показушное шоу».

В противопоставление этому подчеркивается мировое культурное значение Парижа («Париж – это культурный символ цивилизации»), а также отсутствие сочувствия и сопереживания у критикующих: «...сами вы лицемеры...», «...вы можете сопереживать только родным и близким...».

В отношении маркирования виртуального тела очевидно, что включение в практики солидарности, посредством смены аватарки служит сигналом для тех, кто активно демонстрирует противоположную позицию, для селективного исключения подобных индивидов из виртуального профиля: «почистил списки от идиотов (в соцсетях и реале)». Тут следует отметить, что обвинению в «лицемерии» обычно не подвергаются жители самой Франции: «Не попал под удаление, ибо он там живет».

Следует отметить такое явление, как рейтинговое использование популярных хештегов для привлечения внимания к постам, не связанным с трагедией. Мы относим это к демонстративному исключению из практик солидарности, так как акцент подобного маркирования сознательно строится на субъективной выгоде.

Это согласуется с тем, что выражение гражданской солидарности (соприсутствие французов или парижан со своими согражданами-пострадавшими) не подвергается критике (по крайней мере, не было зафиксировано в новостях и комментариях). Мы предполагаем, что это может быть связано с тем, что гражданская солидарность в основном выражалась в предложении конкретной помощи: предложении крова, бесплатной транспортировки домой и пр. Французами, подвергшимися наибольшей критике, стал журнал «Шарли Эбдо», который, с одной стороны, является пострадавшим, а с другой – его обвиняют в «пиаре на «костях»», «смерти людей как поводе для пиара, насмешек, издевок». Эта двойственное положение журнала выразилось в двух течениях – #JeSuisCharlie и #JeNeSuisPasCharlie. Аналитик Н. Леннард считает оба слогана неудачным ответом на парижскую трагедию, поскольку вместо призыва к диалогу сторон они переводят проблемы в плоскость противостояния [11].

Ношение разнообразных атрибутов, подчеркивающих солидарность, мы отнесли к демонстрации атрибутивной солидарности, и тут отмечено как появление благотворительных акций, сочетающих и ношение символики солидарности и благотворительную поддержку пострадавших от теракта, так и предпринимательская активность и «товаризация» солидарности в виде сумок, футболок, флажков (и даже слюнявчиков), продающихся на Амазоне. Что комментировалось и проявлялось в такой лексике как: «денежные отношения», «неважно, на чём зарабатывать», «что святое осталось – это доллар».

Солидарність виражалась в творчих актах різних діячів мистецтва: нарисован знак підтримки Франції художник Бэнкси, створювалися пісочні композиції в пам'ять о погиблих. Демонстративно виключаючи себе з практик солідарності теж по-своєму творчески виражали свою позицію – створюючи карикатури, шаржі і демотиватори в семантиці і логіці «Твій лайк спасе чю-то життя».

Близько по змісту до творчої солідарності розпорядиться один з видів солідарності, виділений нами в окремий вид, – публіцистична солідарність, яка виражається в публікаціях статей як пояснюють таку гостру солідарну реакцію громадського думки на теракти в Парижі («Нам жалко себе в Парижі і Парижа в собі», і тому люди «обмінюються своєю білью, а якщо вона одна на всіх, да ще така щирна і сильна, то швидко зростає в геометричній прогресії»), так і підкреслюють, що «двійні стандарти реакції на подібні трагедії давно вже стали нормою, звичною для нас. Ми вже не зауважуємо їх». Прикладом прояву солідарності, віднесеної нами до цієї категорії, стала популяризація книги Ернеста Хемінгуей «Праздник, який завжди з тобою»: парижани часто приносять екземпляри книги Хемінгуей разом з квітами і свічками до місць п'ятничних нападів, щоб пошанувати пам'ять погиблих [12].

Демонстрація включення/виключення в практику солідарності виражалась в публічних висловлюваннях, акціях і заходах. Можливо докладніше розглянути реакцію громадськості на публічне вираження соболезнавання Мадонни, її сльози на сцені. В інтернет-полілогах можна зауважити як реакції «респект», так і «показушниця», «чому не плакала 2 травня?» і т.п.

Нарешті, говорячи про технологічну солідарність, ми маємо на увазі, що багато інтернет-сервісів запустили плагіни, додатки і благодійні акції, щоб практично допомогти і тим самим виразити солідарність і підтримати потерпілих в результаті теракту.

Характерним для даних позицій демонстративного включення і демонстративного виключення є прагнення протиставлятися один одному, а також стигматизувати протилежну позицію. Як, наприклад, моделі, в частині Ірину Шейк, осудили співвітчизники за «вираження підтримки Франції, перенесення серію терактів, але чому-то всього дві тижні тому повністю проігнорировавши жахливу авіакатастрофу в Єгипті, унесшую життя більше 220 осіб» [13]. З протилежної позиції можна привести в приклад французького коміка Дьедонне Мбала Мбала, якого за жарт про теракт в редакції Charlie Hebdo заарештували. Він написав в соціальній мережі, що в час акції солідарності в Парижі відчував себе як «Шарлі Кулібали». Він об'єднав назву журналу і ім'я терориста, який напав на магазин кошерних продуктів. За це коміку пред'явлено обвинувачення в «захисті тероризму». Французькі влади почали проти Дьедонне кримінальне розслідування [14]. Подібна стигматизація характеризує антагоністичність позицій демонстративного включення/виключення.

Виходячи з аналізу кейсу, можна сказати, що солідарність в сучасному світі має багаті форми прояву, причому демонстрація солідарності призводить не до об'єднання перед обличчям певної проблеми (як в нашому кейсі – проблема тероризму), а до поляризації дискурсу через те, що під сумнів ставиться суттєва характеристика солідарності. Менше всього ставилась під сумнів та солідарність, яка виражалась в конкретній практичній діяльності по наданню допомоги потерпілим, а нові форми солідарності (такі, як маркування віртуального тіла або солідарності, пов'язані з рейтингом, публічністю) викликали найбільшу поляризацію думок. Те солідарності, які однозначно інтерпретувалися з точки зору матеріальної вигоди, осудили всіма.

Таким чином, можна зробити висновок, що в сучасному світі відбувається фрагментація і «розмиття» солідарності як практики. Під поняттям солідарності розуміється сьогодні занадто широкий коло інтенцій, які ускладнюють досягнення консенсусу. Але цей багатий асортимент «масок, за якими приховані інші маски», можна насправді звести до декількох альтернатив, які переносять акцент на питання протистояння і розмежування соціального простору.

Література:

1. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер, Пер. с нем. В.В. Бибихина. – Харьков: «Фолио», 2003. – 509 с.
2. Бодрийяр Ж. Симулякр и симуляция / Жан Бодрийяр, Перевод О. А. Печенкина. – Тула, 2013. – 204 с.

3. Осанов А. А. Бытие-с-другим: интерсубъективный уровень человеческого бытия [Электронный ресурс] / А. А. Осанов // *Сущность и структура человеческого бытия*. Владимир, 2001. – Режим доступа к ресурсу: <http://hpsy.ru/public/x2977.htm>
4. Луман Н. Реальность массмедиа / Никлас Луман, Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М.: Практика, 2005. – 256 с.
5. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Юрген Хабермас – СПб.: Наука, 2001. – 419 с.
6. Бурдьё П. О телевидении и журналистике / Пьер Бурдьё, Пер. с фр. Т. Анисимовой, Ю. Марковой; Отв. ред., предисл. Н. Шматко. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», Институт экспериментальной социологии, 2002. – 160 с.
7. Брайант Дж. Основы воздействия СМИ / Дженнингз Брайант, Сузан Томпсон: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2004. – 432 с.
8. Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Пер.с нем. М. Кузнецова. – М., СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.
9. Липпман У. Общественное мнение / Уолтер Липпман, Пер. с англ. Т.В Барчуновой, редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
10. Британский журналист: почему я не поставлю в профиль французский флаг [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://www.krasfeed.ru/archives/1909>.
11. Lennard N. 'Je Suis Charlie' and 'Je Ne Suis Pas Charlie' Are Both the Wrong Response to the Paris Massacre [Электронный ресурс] / N. Lennard – Режим доступа к ресурсу: <https://news.vice.com/article/je-suis-charlie-and-je-ne-suis-pas-charlie-are-both-the-wrong-response-to-the-paris-massacre>
12. Мемуары Хемингуэя о Париже стали хитом продаж [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://korrespondent.net/world/3592548-memuary-khemynhueia-o-paryzhe-staly-khytom-prodazh>.
13. Ирину Шейк осудили за лицемерие: модель скорбит по Франции, но не заметила крушения российского А321 [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://bloknot.ru/kul-tura/irinu-shejk-osudili-za-litsemerie-model-skorbit-po-frantsii-no-ne-zametila-krusheniem-rossijskogo-a320-345781.html>
14. Французского юмориста арестовали за шутку о Charlie Hebdo [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://ru.euronews.com/2015/01/14/dieudonne-detained-by-french-police/>

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК 316.74:34

ОДАРЕННОСТЬ КАК НАУЧНОЕ ПОНЯТИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Подольская Елизавета Ананьевна – доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой философии и гуманитарных дисциплин Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»;

Еременко Юлия Викторовна – директор Харьковского физико-математического лицея № 27

В статье осуществляется анализ феномена одаренности как интегрального качества личности, сочетающего в себе ее способности, знания, умения и навыки, обеспечивающие потенциальную возможность достижения успеха в той или иной сфере деятельности. Уровень развития, качественное своеобразие и характер одаренности рассматриваются как результат взаимодействия наследственности и социальной среды. Выделяются существенные характеристики одаренных детей. Обосновывается необходимость создания системы научного сопровождения процесса диагностики и развития детей, обладающих повышенным уровнем креативности и таланта. Рассматривается социальный смысл государственной программы помощи одаренным детям, обобщается опыт работы образовательных учреждений Харькова с одаренной учащейся молодежью. Очерчиваются перспективы социологического анализа носителей одаренности.

Ключевые слова: одаренность, одарённый ребёнок, индивидуальное развитие, социализация, творческие способности.

У статті здійснюється аналіз феномену обдарованості як інтегральної якості особистості, що містить у собі її здібності, знання, вміння та навички, що забезпечують потенційну можливість досягнення успіху в тій чи іншій сфері діяльності. Рівень розвитку, якісна своєрідність і характер обдарованості розглядаються як результат взаємодії спадковості і соціального середовища. Виокремлюються сутнісні характеристики обдарованих дітей. Обґрунтовується необхідність створення системи наукового супроводу процесу діагностики та розвитку дітей, які володіють підвищеним рівнем креативності і таланту. Розкривається соціальний зміст державної програми допомоги обдарованим дітям, узагальнюється досвід роботи освітніх закладів Харкова з обдарованою українською молоддю. Окреслюються перспективи соціологічного аналізу носіїв обдарованості.

Ключові слова: обдарованість, обдарована дитина, індивідуальний розвиток, соціалізація, творчі здібності.

The analysis of the phenomenon of giftedness as an integral personality traits combining its abilities, knowledge and skills to ensure the potential for success in a particular field of activity is carried out in the article. The level of development, quality and originality and the nature of giftedness are considered as the result of the interaction between heredity and social environment. Essential characteristics of the gifted children are highlighted. The necessity of creating a system of scientific support for the diagnosis and development of children who have high levels of creativity and talent is justified. The social significance of public assistance programs to gifted children is considered, the experience of the work of educational institutions of Kharkov with gifted students is generalized. The prospects for the sociological analysis of gifted personalities are defined.

Keywords: giftedness, gifted child, personal development, socialization, creative abilities

Смена парадигмы общественного развития, вхождение Украины в мировое образовательное и информационное пространство определяют социальный заказ на творчески ориентированную личность. В связи с этим актуализируются проблемы диагностики и развития детской одаренности, которая является

важным ресурсом прогрессивного переустройства общества. В условиях трансформации образовательной системы Украины качество образования определяется прежде всего теми возможностями и условиями, которые образовательные учреждения предоставляет учащимся, в том числе одаренным детям, остро нуждающимся в поддержке и стимулировании их развития со стороны системы образования.

Исследованием проблемы одаренности детей занимались многие зарубежные и отечественные авторы. В первую очередь, для контекста нашего исследования представляют интерес труды М. К. Акимовой, Д. Б. Богоявленской, В. Н. Дружинина, Б. М. Теплова, Н. Б. Шумаковой и др., в которых раскрываются сущностные характеристики интеллекта его и факторы его развития. Концептуальные подходы к исследованию одаренности разрабатывают Дж. С. Рензулли, С. М. Райе, А. Циглер, К. А. Хеллер и др. Выявлению и развитию интеллектуальных способностей детей посвящены работы Дж. Ф. Фельдхузена, Ф. А. Джарвана, М. М. Фразье, А. Танненбаума и др. Научные подходы к решению проблем образования одаренных учащихся отражены в работах Ю. Д. Бабаева, А. В. Брушлинского, И. И. Ильясова, И. В. Калиш, Н. С. Лейтес, А. М. Матюшкина, А. А. Мелик-Пашаева, В. И. Панова, Д. В. Ушакова, М. А. Холодной, В. Д. Шадрикова и других исследователей.

Однако, несмотря на разработанность достаточно широкого круга проблем, связанных с одаренностью, за рамками научного анализа остаются социальные аспекты развития одаренности, социальная роль одаренной личности. До настоящего времени отсутствуют работы, в относительно целостном и систематизированном виде раскрывающие научно-теоретические основы и практический опыт деятельности по идентификации одаренных детей, их обучению, воспитанию и развитию в образовательной системе.

Цель данной статьи – определение сущностных характеристик одаренности как качества личности, а также перспектив социологического анализа данного феномена.

Термин «одаренность» вызывает много споров. Существует позиция, согласно которой одаренность определяется как генетически обусловленное качество, некая исключительная характеристика индивида. С другой точки зрения, любой человек обладает способностью к творчеству, которая рассматривается как величайший дар природы, и в этом смысле «одаренность» представляет собой не исключительность, а «потенциал», «дар», имеющийся у каждого, но далеко не каждым реализуемый [1]. Понимание этого важно не только для выявления дидактических аспектов проблемы обучения и педагогического сопровождения одаренных и способных детей, но и для построения дидактической системы, ориентированной на развитие человеческого потенциала в целом.

Рассматривая вопрос о социальной роли одаренной личности, следует отметить, что в данном аспекте это явление привлекло внимание исследователей только в XX веке. До этого времени одаренность изучалась в основном только с педагогической и психологической точки зрения. Если для психологов важны разработка теории одаренности как целостного и системного проявления личности, изучение особенностей реализации одаренности в разные возрастные периоды жизнедеятельности человека, ее индивидуальные различия, то для социологов актуальным представляется исследование одаренности как интегрального личностного качества, сочетающего в себе и природные задатки, и знания, умения и навыки человека в условиях конкретной социокультурной среды. При этом особое внимание уделяется вопросам влияния социальной среды, в том числе образовательной, на актуализацию одаренности личности на первых этапах ее становления, прежде всего на этапе первичной социализации. Исследуя детскую одаренность, необходимо учитывать, что одаренный ребенок – это ребенок, который развивается по-другому, он требует изменения установившихся норм взаимоотношений, других учебных программ. Особенно трудно своевременно заметить такого ребенка. Идентифицировать ребенка как одаренного или неодаренного – значит вмешаться в его судьбу, заранее предопределяя его и родителей субъективные ожидания. Следует помнить, что одаренность у разных детей может быть выражена в более или менее очевидной форме [5].

Реализуя цель данной статьи, мы обратились к научному дискурсу одаренности и обнаружили, что несмотря на достаточно большое количество работ, посвященных данному феномену в мировой науке нет единого подхода, во-первых, к определению самого понятия «одаренность», а во-вторых, к разработке программы поддержки одаренности. Как подчеркивалось выше, понятие «одаренность» исследователи рассматривают по-разному, однако все они едины во мнении, что таким детям необходимо уделять особое внимание и поддержку [3; 4].

Феномен детской одаренности – это, как подчеркивалось выше, прежде всего объект исследования педагогов и психологов, им принадлежит абсолютное большинство дефиниций соответствующего понятия. Так, педагог А. Панфилов пишет: «Под одаренностью ребенка мы понимаем более высокую, чем у его сверстников, при прочих равных условиях, восприимчивость к учению и более выраженные творческие проявления» [6, с. 99].

Его коллега Д. Богоявленская в своей «Рабочей концепции одаренности» определяет данный феномен как «системное, развивающееся в течение жизни качество психики, которое определяет возможность достижения человеком более высоких по сравнению с другими людьми, незаурядных результатов в одном или нескольких видах деятельности» [4, с. 5]. При этом она подчеркивает, что одаренный ребенок – «это ребенок, который выделяется яркими, очевидными, иногда выдающимися достижениями (или имеет внутренние предпосылки для таких достижений) в том или ином виде деятельности» [4, с. 5].

Украинская исследовательница Л. Липовая, проанализировав работы украинских и зарубежных ученых, определяет понятие «одаренность» как комплекс задатков и способностей, которые при благоприятных условиях позволяют потенциально достичь значительных успехов в определенном виде деятельности [7, с. 9]. Термин «одаренность» в таком контексте означает необычные, уникальные способности личности – склонность к самостоятельному обучению, абстрактному и независимому мышлению, творческие способности. Принято считать, что мерой одаренности является результат деятельности человека, благодаря которому создается нечто новое или открываются возможности для более простого достижения того, что делали раньше с большим расходом времени или энергии.

Среди найденных нами определений одаренности мы не обнаружили собственно социологической дефиниции этого феномена. Возможно, это связано с тем, что одаренность – это не столько социальный, сколько психологически феномен, точнее, социально-психологический.

Анализ приведенных выше и других определений одаренности свидетельствует о том, что исследователи данного феномена связывают его не только со способностями индивида, его природными задатками, то есть с наследственностью, но и с влиянием социальной среды, с тем воздействием, которое она оказывает на формирование знаний, умений и навыков индивида как важнейших приобретенных составляющих рассматриваемого нами личностного качества. Разделяя данную позицию, мы рассматриваем одаренность как социально-психологический феномен, который представляет собой единство наследственных (задатки) и личностных (наличие знаний, умений, навыков, волевых и психологических характеристик) качеств, благодаря которым возможно достижение значительных успехов в определенной сфере деятельности. Однако такое единство – это только потенция, которая может быть реализована только при благоприятных социальных условиях.

Рассматривая одаренность как своеобразный сплав врожденного и приобретенного индивидом, мы акцентируем внимание на том, что именно социальные факторы (воспитание, трудовая деятельность, взаимодействие с другими людьми) оказывают решающее влияние на выявление и дальнейшее развитие одаренности личности. В связи с этим не вызывает сомнения, что одаренность как наиболее общая характеристика сферы способностей человека требует комплексного изучения: психофизиологического, социально-психологического, педагогического и социологического. Кроме решения теоретических задач, такое изучение создаст научную основу для построения системы социальной поддержки одаренной молодежи на государственном уровне. В условиях современной Украины задача поддержки одаренной молодежи приобретает все большее значение, поскольку кардинальные изменения в социальной, политической, духовной и экономической жизни нашего общества невероятно актуализировали потребность в одаренной личности, способной сознательно стремиться не только к активному саморазвитию, творческому решению нестандартных ситуаций в собственной жизни, но и к реализации своей одаренности во имя общественного блага.

В концепциях отечественных и зарубежных авторов феномен одаренности, как мы уже отмечали, рассматривается по-разному:

- как тотальная одаренность: каждый ребенок уникален, неповторим и соответственно, одарен;
- как избирательная одаренность: одарены от природы лишь некоторые люди, которых можно идентифицировать по определенным критериям;
- как девиантная (аномальная) одаренность: гениальность, которая сопровождается физиологическими и психологическими отклонениями [3, 6, 7].

Что касается генезиса одаренности, то в научной литературе существуют две точки зрения:

- 1) одаренность – это следствие оптимальных генетических условий, то есть это свойство является врожденным;
- 2) одаренность – это следствие оптимальных условий воспитания и упорного труда, то есть она является приобретенным свойством, каждый ребенок со средним уровнем интеллекта может стать одаренным [4, с. 193].

Мы склонны придерживаться концепции «приобретенной одаренности», поскольку, на наш взгляд, каждый ребенок имеет потенциальные способности в различных сферах жизнедеятельности –

научной, художественной, общественно-политической, двигательной и т.д. Одаренные дети требуют создания специфических условий для развития. При этом необходимо учитывать, в чем именно проявляется одаренность индивида в той или иной сфере.

В литературе по проблемам одаренности [1; 3; 4; 7] выделяют такие ее сферы и признаки:

- *интеллектуальная сфера*: острота мышления, наблюдательность и исключительная память, любознательность, исключительные способности к решению задач;
- *сфера академических достижений*: в чтении – богатый словарный запас и сложные синтаксические структуры, понимание прочитанного; в математике – интерес к вычислениям, измерениям, упорядочиванию предметов; в естествознании – способности к классификации, интерес к происхождению и функциям предметов, к естественно-научным опытам и экспериментам, понимание причинно-следственных связей;
- *творчество (креативность)*: любознательность, независимость, неконформность, изобретательность, способность продуцировать оригинальные идеи и находить оригинальный результат; творчески одаренные дети нередко обладают рядом поведенческих характеристик, которые их выделяют и которые иногда вызывают отнюдь не положительные эмоции у учителей и окружающих людей: отсутствие внимания к условностям и авторитетам, большая независимость в суждениях, тонкое чувство юмора, отсутствие внимания к порядку и организации работы, ярко выраженный темперамент;
- *общение и лидерство*: легкая приспособляемость к новым ситуациям, способность генерировать идеи в ходе решения задач, инициативность, готовность принять на себя ответственность;
- *сфера художественной деятельности*: в изобразительном искусстве – интерес к визуальной информации, удовлетворенность от своих художественных занятий, оригинальное использование средств художественной выразительности; в музыке – чуткое реагирование на характер и настроение музыки, способность повторять ритм, удовольствие от пения;
- *двигательная сфера*: хорошая зрительно-моторная координация, широкий диапазон движения, способность удерживать равновесие, владение телом при маневрировании, хороший уровень развития основных двигательных навыков.

В контексте нашего исследовательского интереса особое внимание вызывает *социальная одаренность*, под которой понимается исключительная способность устанавливать зрелые, конструктивные взаимоотношения с другими людьми. Исследователи выделяют такие структурные элементы социальной одаренности, как социальная перцепция, просоциальное поведение, нравственные суждения, организаторские умения и т. д. [2; 8].

С нашей точки зрения, социальная одаренность выступает предпосылкой высокой успешности в различных сферах деятельности. Она проявляется в способности понимать, сопереживать, ладить с другими людьми. Это позволяет быть и хорошим педагогом, и хорошим психологом, и хорошим врачом, и хорошим священником, и хорошим социальным работником и т. д. Таким образом, социальная одаренность может проявляться там, где необходимо быстро установить межличностные отношения.

Одним из проявлений социальной одаренности является лидерская одаренность. Представляется, что по сравнению с другими, в том числе перечисленными выше видами одаренности, идентифицировать которые зачастую бывает достаточно сложно, лидерская одаренность, как правило, проявляется достаточно рано, в детском или раннем подростковом возрасте, в частности на школьной скамье.

Как подчеркивалось выше, современное украинское общество испытывает огромную потребность в одаренной молодежи. Необходимость поддержки и защиты одаренных детей и молодежи отмечается в Законах Украины «Об образовании», «О высшем образовании» и других нормативно-правовых документах. Задача государства состоит в том, чтобы создать все условия для самореализации одаренной молодежи. В значительной мере решению этой задачи способствует созданный в 2007 году Институт одаренного ребенка при АПН Украины.

Отечественный и зарубежный исследовательский и практический опыт по раннему выявлению одаренности у детей и подростков подтверждает необходимость создания специальной государственной программы, обеспечивающей развитие качества одаренности у подрастающего поколения. Эту задачу выполняют, в том числе, созданные в нашей стране образовательные учреждения нового типа, ориентированные на обучение и воспитание способных и одаренных детей.

Первое место в Украине по количеству таких учреждений для одаренных детей занимает Харьковская область. Харьков – один из первых городов в Украине, где была принята и успешно реализуется Программа «Одаренная молодежь». За годы реализации Программы, (2011 – 2015 г.г.) существенно увеличилось количество учебных заведений для обучения и воспитания одаренных детей,

создан и постоянно обновляется городской информационный банк данных «Одаренность». Сегодня в этом банке содержится информация о достижениях 4224 одаренных ребят. Ежегодно более тысячи учащихся города принимают участие в областных, всеукраинских и международных олимпиадах. За последние два года учащиеся Харькова одержали 174 победы на Всеукраинских ученических олимпиадах, 88 школьников стали победителями Всеукраинского конкурса научных работ членов Малой академии наук Украины. На счету ученических городских команд 61 победа на всеукраинских интеллектуальных турнирах [9; 10].

Ведущее место среди школ нового типа занимает Харьковский физико-математический лицей № 27. Согласно концепции образовательной деятельности, главная цель лицея – воспитание и развитие одаренных и способных детей. Лицей сегодня – это непрерывная образовательная вертикаль, которая включает в себя подготовительное отделение для учеников начальных классов, 5-9 классы с углубленным изучением математики и физики и профильные 10-11 классы. Коллектив лицея в своей работе уделяет особое внимание подготовке учащихся к интеллектуальным соревнованиям, что способствует повышению познавательной активности учащихся, развитию их творческих и интеллектуальных способностей [9; 10].

К сожалению, опыт подобных школ в Украине недостаточно исследован. Проблем же с социально-педагогическим сопровождением одаренных учащихся довольно много. При декларируемой всеми поддержке одаренных детей и молодежи в действительности они, как правило, предоставлены сами себе и имеют поддержку только от родителей. Это обуславливает необходимость создания целостной системы поддержки одаренной молодежи, которая должна основываться на законодательной и научной базе, предусматривать подготовку учебных заведений к работе с этой категорией учащихся, ресурсное обеспечение такой работы, общественное признание и материальное поощрение одаренной молодежи и ее наставников.

Говоря о научном сопровождении функционирования системы поддержки одаренных детей, мы прежде всего имеем в виду разработку программы и методики ее социологического обеспечения. В рамках такой программы должны быть предусмотрены мониторинговые социологические исследования проблем жизнедеятельности учебных заведений для одаренных детей и подростков, а также внутренних и внешних, объективных и субъективных детерминант актуализации и реализации феномена одаренности данной категории учащейся молодежи. С нашей точки зрения, необходимо изучать ценностные ориентации и повседневные, в том числе образовательные, практики одаренных детей и подростков, их жизненные и, в частности, профессиональные планы, гражданскую идентичность и эмиграционные настроения, культурный и социальный капитал, досуговые практики, социальную активность и многое другое. Внедрение результатов таких исследований в практику учебно-воспитательной работы с одаренными детьми будет способствовать повышению ее эффективности, более полному раскрытию и реализации интеллектуального и творческого потенциала таких детей.

Литература:

1. Івах С. М. Педагогічні умови формування творчої особистості підлітка в сучасній загальноосвітній школі / С. М. Івах // Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. пр. Вип. 33 / Криворіз. держ. пед. ун-т ; за ред. З. П. Бакум ; [редкол.: З. П. Бакум та ін.]. – Кривий Ріг : КДПУ. – С. 316–323.
2. Podolskaya E. Education as the Matrix of Relationships and Conditions = Освіта як матриця відносин і станів / Podolskaya Elisaveta, Nazarkina Victoriya // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків, 2014. – № 201. – С. 199–204.
3. Антонова О. Є. Обдарованість: досвід історичного та порівняльного аналізу: монографія / О. Є. Антонова. – Житомир: Житомир. держ. ун-т, 2005. – С. 431–456.
4. Богоявленская Д. Б. Рабочая концепция одаренности / Д. Б. Богоявленская // Вопросы образования. – 2004. – №2. – С. 5–95.
5. Сагалакова А. Б. Специфіка соціально-психологічних проблем обдарованих випускників України / А. Б. Сагалакова, Н. Б. Соколовська // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013. – № 2. – С. 68–72.
6. Панфилов А. Подготовка учителя к работе с одаренными детьми / А. Панфилов // Педагогика. – 2004. – №2. – С. 99–100.
7. Липова Л. Специфіка навчання обдарованих дітей / Л. Липова, Л. Морозова, Л. Луценко // Рідна школа. – 2003. – № 7. – С. 8–11.
8. Подольская Е. А. Образовательные технологии: смысл и основные принципы / Е. А. Подольская // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.». – Х., 2014. – Т. 20. – С. 18–25.
9. Комплексна програма розвитку освіти м. Харкова на 2011-2017 роки. Проект «Обдарована молодь» [Електронний ресурс] / Режим доступа: <http://www.kharkivosvita.net.ua/document/2447>
10. Назарко О. И. Формирование «жизненной компетенции» интеллектуально одаренных учащихся / О. И. Назарко. – Харьков : Изд-во НУА, 2015. – С. 293–296.

УДК 316.43

РЕФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ В ОЦІНКАХ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Сокур'янська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті представлено результати попереднього аналізу даних дослідження «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу»¹, проведеного на прохання Міністерства освіти і науки України Соціологічною асоціацією України наприкінці 2015 – початку 2016 рр. Обґрунтовано вибір методу дослідження – фокусованого групового інтерв'ю зі студентами та викладачами вітчизняних вишів. Підкреслено, що переважна більшість учасників цих інтерв'ю дають негативні оцінки освітніх реформ, що здійснювались протягом останніх 10-15 років. Показано, що більшість опитаних вважають головними причинами неефективності реформування освітньої сфери відсутність концепції та стратегії цього процесу, невизначеність механізмів впровадження тих чи інших нововведень у діяльність вищих навчальних закладів, брак чіткого розуміння кінцевої мети освітніх реформ та їхнього ресурсного забезпечення.

Ключові слова: вища освіта, освітні реформи, оцінки реформування освітньої сфери викладачами та студентами, фокусовані групові інтерв'ю.

В статье представлены результаты предварительного анализа данных исследования «Реформы высшей школы Украины в оценках участников образовательного процесса», проведенного по просьбе Министерства образования и науки Украины Социологической ассоциацией Украины в конце 2015 – начале 2016 г.г. Обоснован выбор метода исследования – фокусированного группового интервью со студентами и преподавателями отечественных вузов. Подчеркнуто, что подавляющее большинство участников этих интервью дают негативные оценки образовательных реформ, осуществленных на протяжении последних 10-15 лет. Показано, что большинство опрошенных считают главными причинами неэффективности реформирования образовательной сферы отсутствие концепции и стратегии этого процесса, неопределенность механизмов внедрения тех или иных нововведений в деятельность высших учебных заведений, отсутствие четкого понимания конечной цели образовательных реформ и их ресурсного обеспечения.

Ключевые слова: высшее образование, образовательные реформы, оценки реформирования образовательной сферы преподавателями и студентами, фокусированные групповые интервью.

The article presents the results of a preliminary analysis of research data "Evaluation of National Higher School Reform by the Participants of Educational Process", conducted at the request of the Ministry of Education and Science of Ukraine by Sociological Association of Ukraine at the end of 2015 – beginning of 2016 years. The choice of research method – focus-group interviews with students and teachers of local universities – is substantiated. It is emphasized that the vast majority of respondents give a negative assessment of the educational reforms implemented over the past 10-15 years. It is shown that the majority of respondents believe that the main reasons for the ineffectiveness of the reform of the educational sphere is the lack of concept and strategy of this process, the uncertainty of the mechanisms of implementation of various innovations in the activities of higher education institutions, and the lack of a clear understanding of the ultimate goal of educational reform and its resource provision.

Keywords: higher education, educational reform, evaluation of the reform of the educational sphere by teachers and students, focus-group interviews.

Модернізація, якої так потребує сучасне українське суспільство, неможлива без реформування такої його сфери, як освіта, в тому числі та перш за все вища. Це зумовлюється тим, що сьогодні саме освіта і наука стають головними чинниками соціально-економічної та соціокультурної трансформації будь-якого суспільства. З огляду на це, українська вища школа має стати домінантною підструктурою

© Сокур'янська Л. Г., 2016

¹ Дослідження здійснено за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

нашого суспільства, одним із головних суб'єктів модернізаційних процесів, що відбуваються в ньому, а знання, освіченість – головними цінностями як окремої особистості, так і всього соціуму. Досягнення цієї мети, безперечно, передбачає суттєві зміни в системі вітчизняної вищої освіти, її реформування, що, власне, і відбувається сьогодні (у всякому разі декларується тими, хто скеровує цей процес) (див. про це докладніше: [1, с. 280-305]).

За останні 25 років української історії вітчизняна вища школа зазнала чимало реформ, метою яких перш за все було підвищення якості освітніх послуг; підготовка фахівців, професійна компетентність та культурний капітал яких відповідали б викликам часу; формування громадянськості та патріотичної налаштованості вихованців вишів.

Чи досягли численні реформи вищої освіти, що були запроваджені останніми роками, своєї мети? Як ставляться до них викладачі та студенти українських вишів? У пошуках відповіді на ці та багато інших питань, пов'язаних з проблемами реформування вищої школи, Міністерство освіти і науки України (МОН України) наприкінці 2015 року звернулось до керівництва Соціологічної асоціації України (САУ) з проханням провести аналіз ефективності освітніх реформ. Таке дослідження було здійснене протягом грудня 2015 р. – січня 2016 р. у 16 містах України, що представляють всі її регіони. В межах дослідження було проведено 32 фокусованих групових інтерв'ю з викладачами та студентами вищих навчальних закладів різних форм власності. У фокусованих інтерв'ю взяли участь 150 викладачів та 154 студента, які представляли 57 ВНЗ (із них 49 державних і 8 приватних). Програма та інструментарій дослідження (гайди фокусованих групових інтерв'ю) були розроблені творчою групою, до якої увійшли члени правління Соціологічної асоціації України, в тому числі автор цієї публікації, а також деякі керівники регіональних відділень САУ. Підготовка та організація фокусованих групових інтерв'ю на місцях здійснювалась очільниками регіональних відділень САУ.

Зазначимо, що актуальність цього дослідження, як і даної статті, зумовлюється тим, що, незважаючи на існування чималої кількості наукових робіт, у тому числі соціологічних, в яких, зокрема, розглядаються проблеми реформування вітчизняної вищої освіти (див., наприклад: [2, 3]), в них практично не представлена думка учасників освітнього процесу (студентів, викладачів, адміністрації вишів) щодо реформ в освіті, їхньої ефективності. У цьому контексті особливої значущості набуває, так би мовити, «живе слово» вузівського загалу, його оцінки реформування вищої школи. Щоб здобути таке слово, необхідно звернутися до якісних методів соціологічного дослідження. Саме тому ми й обрали такий метод, як фокусовані групові інтерв'ю. В цій публікації представлений змістовний аналіз інформації, отриманої завдяки їхньому проведенню².

Отже, звернемось до викладення результатів нашого дослідження. Перш за все зазначимо, що як викладачі, так і студенти – учасники фокусованих групових інтерв'ю підкреслювали необхідність реформування вітчизняної вищої освіти, яке вони сприймають як «запоруку розвитку суспільства в цілому». Як засвідчив здійснений нами аналіз, суттєвих регіональних, гендерних та вікових відмінностей у ставленні наших респондентів до реформ в освіті немає. Певні відмінності існують в оцінках цих реформ викладачів та студентів.

Так, викладацькі оцінки освітніх реформ є переважно негативними. Більшість викладачів – учасників фокусованих інтерв'ю підкреслили, що відчувають лише негативні наслідки реформ, що останні, скоріше, спрямовані на руйнацію освітньої системи, того позитивного досвіду, який мала вітчизняна освіта, аніж на створення освітнього простору, який би відповідав європейським та світовим зразкам.

*«Разрушили то, что было, внедряют новое. Это не есть правильно в некоторых ситуациях»
(В_Юлія_Ж_15_К_СГ_Д)³.*

² Кодування персональних даних викладачів – учасників фокусованих групових інтерв'ю передбачало урахування імені, статі (Ч – чоловіча, Ж – жіноча), стажу роботи у вищій школі (кількість років), наукового ступеню (БС – без ступеня, К – кандидат наук, Д – доктор наук), дисципліни якого напрямку викладає (СГ – соціогуманітарний, Е – економічний, П – природничий, Т – технічний), форми власності навчального закладу (Д – державна, П – приватна). Приклад кодування: **В_Ольга_Ж_25_К_СГ_П** (викладач_Ольга_жіноча_викладацький_стаж_25_років_кандидат_наук_викладає_соціогуманітарні_дисципліни_приватний_ВНЗ). Кодування персональних даних студентів-учасників фокус-груп передбачало урахування імені, статі (Ч – чоловіча, Ж – жіноча), курсу навчання, профілю навчання (СГ – соціогуманітарний, Е – економічний, П – природничий, Т – технічний), форми власності навчального закладу (Д – державна, П – приватна). Приклад кодування: **С_Анна_Ж_4_П_Д** (студентка_Анна_жіноча_4_курс_природничий_профіль_навчання_державний_ВНЗ).

³ Тут і далі цитати із фокусованих інтерв'ю наводяться на мові оригіналу.

Як зазначив один із наших респондентів, *«якщо так, як воно відбувається, то краще зупинити реформи»* (В_Віталій_Ч_38_Д_СГ_Д).

Деякі викладачі говорять про те, що *«ніякого реформування взагалі немає»*, існує лише імітація реформ, або, за висловом одного із учасників фокусованих групових інтерв'ю, *«виникла індустрія імітації реформування освіти»* (В_Олександр_М_30_Д_Т_Д).

Наші респонденти пояснюють це, зокрема тим, що реформи не мають відповідного ресурсного забезпечення, без якого їх можна тільки імітувати. При цьому майже всі опитані (як викладачі, так і студенти) підкреслюють, що головними причинами такого стану речей є відсутність концепції та стратегії реформування освітньої сфери, невизначеність механізмів впровадження тих чи інших нововведень у діяльність вищих навчальних закладів, брак чіткого розуміння кінцевої мети освітніх реформ.

«Не видно цели этого процесса, не видно смысла этого процесса, это опять-таки вот этот пример с Петровскими реформами, а зачем вместо одной одежды носить другую, цели? Повышения эффективности какой-то, ничего абсолютно» (В_Михайло_Ч_24_К_Т_Д).

Щодо студентських оцінок реформування освіти, то вони також є переважно негативними. Хоча деякі наші респонденти зауважували, що цей негативізм перш за все притаманний тим, хто не переймається проблемами освіти, бо прийшов до вишу лише за дипломом.

«Статистически любая реформа – это боль. Не только в плане образования» (С_Дмитро_Ч_3_Е_П).

«Реформа – это, действительно, негативно. Все только устаканилось, какая-то гармония наступила. И снова какая-то реформа, снова эти перевыборы – что угодно, как это называется?» (С_В'ячеслав_Ч_3_Т_Д).

«Возможно, как раз проблема этой реформированности – что принесет эта реформа. Плюс отсутствие адекватных механизмов реализации этих реформ, поэтому в них перестают верить. В принципе, негативно относятся» (С_Марія_Ж_2_СГ_Д).

«Просто, если поделить студенчество на несколько групп, то пассивная группа всегда против реформ. Всегда 50% студентов, которые просто ходят туда-суда, вот эти «зомби», им неприятна эта реформа. Им хочется доучиться и выпускиться. А, в принципе, актив студенческий всегда поддерживает любые реформы. Даже если реформа не удалась, на это посмотрели и пошли дальше» (С_Антон_Ч_2_СГ_Д).

«Реформы практически – «пробовали, не получилось, пробовали – не получилось, пробовали – получилось наконец-то» – это как раз и отпугивает эту аморфную часть. А, например, скажем, после пары прийти в аудиторию, выдать какие-нибудь листочки с соцопросом. Не «Что Вас не устраивает?», а путем проб и ошибок. «Хотели бы Вы такое-то изменение?» Опять же, сначала опрос, потом – анализ и претворение в жизнь. Попытка. То есть научный подход, назовем это так» (С_Дмитро_Ч_3_Е_П).

«Есть обязательные реформы. Та же рейтинговая система, где 75% бюджетников будет получать стипендию, а остальные не будут получать стипендию. Отличная система, супер, но студенчество ее, естественно, не поддерживает. Хотя мы в студенческом совете понимаем, что это крутая система, которая поощряет конкуренцию и так далее... Не всегда то, что нравится и не нравится студенчеству, является объективным критерием» (С_Антон_Ч_2_СГ_Д).

Як бачимо, незважаючи на те, що студенти за об'єктивних причин не можуть повною мірою оцінити наслідки реформування вітчизняної вищої освіти, що відбувалося протягом останніх 10-15 років, їхнє бачення цього процесу багато в чому збігається з думкою викладачів, зокрема щодо необхідності проведення соціологічних опитувань з метою врахування думки учасників вузівського освітнього процесу про те, що, власне, треба реформувати у вищій школі.

Низька ефективність запроваджених реформ, як підкреслювали деякі учасники фокусованих інтерв'ю, зумовлюється, зокрема, тим, що МОН не залучає до їхньої розробки тих, хто безпосередньо має втілювати ці реформи у життя. При цьому вони акцентували на тому, що йдеться не стільки про керівників ВНЗ (вони певною мірою залучені до цього процесу), скільки про пересічних вузівських викладачів. Наші респонденти підкреслювали, що вони не відчують себе суб'єктами процесу реформування. У цьому контексті зазначимо, що на багатьох з проведених нами групових інтерв'ю висловлювалась думка, що ці інтерв'ю є чи не першим випадком, коли МОН зацікавилось думкою

викладачів та студентів щодо реформ в освіті. Проте наші респонденти впевнені, що й цього разу їхня думка не буде врахована.

«Мы можем дать кафедрой рекомендации, на совете факультета это все заслушивается, потом большой совет это тоже все прослушает, а дальше уже дадут рекомендации в министерство, а там уже министерство принимает решение, прислушиваться, или не прислушиваться. Хорошо, если нас услышат сегодня, а в принципе, я не думаю, что что-то будет глобально изменено...»
(В_Оксана_Ж_17_К_СГ_Д).

Відсутність зворотного зв'язку з вузівським викладацьким загалом призводить, на думку наших респондентів, до того, що вищі навчальні заклади практично знаходяться «в режимі ручного управління. Міністерство дало, Міністерство забрало. Міністерство хочет, сделало так, хочет, сделало так. Вот самое главное в реформе должно быть - это полная автономия высших учебных заведений и подчинение Министерству по глобальным, я бы сказал, вопросам» **(В_Віктор_М_30_КД_Е_Д).**

Викладачі, які брали участь у фокус-групах, не вдоволені тим, що мають бездумно виконувати вказівки, що надходять «зверху». При цьому вони акцентували на тому, що «реформи в освіті не мають залежати від міністра та політичних змін».

«Я просто скажу, что за последние два-три десятка лет, наверное, ни одна отрасль не подверглась такому количеству экспериментов, как образование. А связано это с тем, что сверху, от первого руководителя на систему образования накладывается его личное видение проблем, а оно не всегда основано на объективной ситуации, а основано на каких-то его суждениях, взглядах, опыте и, к сожалению, к сожалению, здесь отсутствует объективный анализ ситуации, которая сегодня складывается в высшем образовании и образовании вообще»
(В_Володимир_М_20_Д_СГ_Д).

«Проблема в том, что приходят новые министры и, не спрашивая нашего дозволу, змінюють, наприклад, перелік спеціальностей у класифікаторі...<...> Прийшов новий міністр, дивимось, немає спеціальностей «літературна творчість», немає спеціальності «фольклористика», немає прекрасної спеціальності «літературна творчість». Ну, це сумно, це сумно. Тому доводиться студентам пояснювати, що, ну, ось так, немає ліцензії, не дають нам добро»
(В_Тетяна_Ж_35_КД_СГ_Д).

Викладачі – учасники фокус-груп неодноразово підкреслювали, що кожний новий міністр, керуючи освітньою галуззю, намагається копіювати роботу свого ВНЗ («Сьогодні скрізь має бути, як у Могілянці»).

«Здесь вырисовывается проблема такая, что ... министры новые образования и науки часто копируют работу своего университета. И одна из этих проблем связана с тем, что нас хотят сильно к Киево-Могилянке притянуть и рассказывают, что какие мы все ... Ну, часто слышишь на выступлениях, что все – враги Киево-Могилянки... Хотя у меня есть пара друзей, которые заканчивали, они говорят, что они учились в разных вузах и что все-таки Киево-Могилянка – это такой эксперимент. Конечно, хороший, для хороших студентов, но даже они считают, что переносить этот опыт на все остальные вузы нельзя. Надо хотя бы иметь их бюджет, их возможности. Сколько иностранной помощи она получила, а мы тут должны буквально за год стать Киево-Могилянкой. Условно говоря, в Бердянске или Мелитополе»
(В_Юрій_Ч_8_К_СГ_П).

Перманентний процес реформування освітньої системи призвів до «втоми від реформ», яка підсилюється тим, що «ми не бачимо реальних результатів реформування вищої освіти». Деякі викладачі навіть виступили з пропозицією хоча б декілька років нічого не змінювати в освіті, щоб можна було побачити хоч якісь результати її реформування.

«Найкращою реформою освіти в Україні була би та реформа, яка б зупинилася і дала можливість працювати освіті. Хоча би період 10-15 років без реформ. Щоб люди бачили перспективу, тобто, щоб колективи вищих навчальних закладів могли напрацювати якийсь базис, створити якусь встановлену базу, щоб викладач знав, що сьогодні він працює на таких умовах, якщо він схоче піти на пенсію, то піде на таких умовах. Це був би найкращий результат реформ. Зараз ми бачимо те, що, дійсно, з кожним новим міністром до нас приходять нові реформи»
(В_Павло_Ч_12_КН_Е_Д).

Відповідаючи на питання про те, чи є спротив реформам, що впроваджуються, абсолютна більшість викладачів зазначила, що такого спротиву немає, або він є незначним і переважно стосується,

так би мовити, внутрішньоособистісного, латентного несприйняття реформ, точніше «неадекватності рішень, що приймаються «нагорі», але викладачі, в силу своєї вихованості, мовчать. Ними керує почуття обов'язку та відповідальність за виконання рішень «зверху»» (В_Ірина_Ж_47_К_Т_Д).

На думку наших респондентів, реформи гальмують не викладачі (чи інші суб'єкти освітнього процесу), а стан економіки України, політична та економічна криза, яку переживає наше суспільство. За цих умов важко говорити не тільки про дієвість, а навіть про можливість тих чи інших економічних, політичних, соціальних механізмів реформування освіти. Як зазначали викладачі, сьогодні більш-менш працюють лише адміністративні механізми освітніх реформ.

Серед бар'єрів реформування освіти зазначались також такі, як відсутність мотивації до навчання у студентів⁴, невмотивованість викладачів до впровадження освітніх інновацій, безсистемність реформ, корупція у викладацькому середовищі та у «верхах» тощо.

«Часто студенти вчаться не заради знань, а заради оцінки і заради того, щоб була стипендія» (С_Олена_Ж_Б_СГ_Д).

Що стосується корупції у вищій школі, то студенти – учасники фокус-груп пов'язують цю проблему не стільки з викладачами, скільки з толерантним ставленням до цього явища студентів. Про те, що саме студенти у більшості випадків є суб'єктами корупційних практик у вищій школі, свідчать численні соціологічні дослідження (див., наприклад: [4]).

«Хто винен у хабарах? Вважаю, що більшою мірою студенти, які не хочуть вчитися і не хочуть ходити на заняття. Тому не можна казати, що поганими є лише викладачі. Проблема знову є глибшою – у мотивації до навчання» (С_Ігор_Ч_Б_Т_Д).

«Студенти взагалі ділять викладачів на два типи: той бере хабар, він – хабарник, він «чорний», поганий, а інший – не бере, він «білий». Але ж є ще така категорія: він ніби і бере, але він послухає, він хороший, високу оцінку поставить, він нічого такий, він – «сірий». І для чого про нього щось казати? От, і в тому вся проблема. Якщо ми чітко не розмежуємо собі, що це «чорне», погане, а це «біле», то ніякого руху не буде. Ми так і стоятимемо, топтатимемося на одному місці» (С_Ігор_Ч_Б_Т_Д).

Усе перелічене вище, на думку наших респондентів (як викладачів, так і студентів), зумовлює те, що, як вважають наші респонденти, «відсутніх змін у вищій освіті немає». Ті зміни, які ми все ж таки спостерігаємо, стосуються «форми, організації і значно меншою мірою змісту освіти».

Тим не менш до позитивних освітніх інновацій останніх двох десятиліть вітчизняної історії і викладачі, і студенти, які взяли участь у фокусованих групових інтерв'ю, відносять перехід на двоступеневу освіту (бакалавріат та магістратура), внесення до навчальних планів курсів за вибором студентів та зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО). Правда, що стосується останнього, то чимало наших респондентів вважають цю систему недостатньо ефективною, підкреслюють необхідність її вдосконалення, а також повернення до вступних іспитів (не відмінюючи при цьому ЗНО). До речі, про доцільність проведення вступних екзаменів до ВНЗ говорили не тільки викладачі, але й студенти, підкреслюючи, що ЗНО зачасти не виявляє реальний рівень знань абітурієнтів.

«Треба збільшити цей пропускний бал ЗНО» (С_Соломія_Ж_4_СГ_Д).

«Я взагалі вважаю, що потрібно ЗНО відмінити, а зробити тільки вступні екзамени» (С_Андрій_Ч_4_СГ_Д).

«Мені здається, що навіть саме ЗНО, його трошки реформувати треба» (С_Леся_Ж_4_СГ_Д).

«ЗНО мають складати фахівці, а не люди з міністерства» (С_Володимир_З_Ч_4_П_Д).

«Можна ввести якийсь електронний аспект оцінювання, який би знівелював людський фактор, який би забрав фактор корумпованості» (С_Соломія_Ж_4_СГ_Д).

Щодо можливості вибору навчальних курсів, то майже кожний другий студент підкреслював, що така можливість є формальною, бо можна обирати курси лише із запропонованих, тим більше так званим пакетом. Деякі студенти навіть не знали, що мають право обирати 25% навчальних дисциплін.

Зазначимо, що в силу меншої (у порівнянні з викладачами) обізнаності студентів щодо реформування вищої освіти, їхніх поверхневих уявлень щодо суті реформ у вищій школі, студентські оцінки цього процесу є, так би мовити, більш нейтральними, хоча, як зазначалось вище, було чимало негативних висловлювань щодо освітніх реформ з боку студентської молоді, яка сприймає реформи як «непопулярні заходи». Негативні оцінки студентів переважно стосуються фінансових питань, зокрема

⁴ Як самокритично зазначив один із наших респондентів, «студенти – це просто люди, які стоять у черзі за дипломом».

«75% відсоткового обмеження студентського контингенту на виплату стипендій», а також деяких положень нового Закону України «Про вищу освіту».

Отже, здійснений нами аналіз ставлення викладачів та студентів вітчизняних ВНЗ до реформування освітньої системи України свідчить про неоднозначні, проте переважно негативні оцінки вузівського загалу результатів цього процесу. Наші респонденти акцентували увагу на таких чинниках низької ефективності запроваджених реформ, як відсутність концептуальних засад та стратегій реформування вищої освіти, безсистемність та нерозробленість механізмів його реалізації, недостатність ресурсного забезпечення, що зумовлено економічною та політичною кризою, яку переживає українське суспільство.

Зазначимо, що інформація, представлена нами в цій статті, є лише попереднім аналізом отриманих нами даних, що стосуються лише одного блоку питань фокусованих групових інтерв'ю з викладачами та студентами вітчизняних ВНЗ. Наші подальші публікації та публікації наших колег будуть присвячені аналізу викладацьких та студентських оцінок загального стану української вищої освіти; думки учасників освітнього процесу про те, що саме потребує сьогодні реформування у вищій школі; які проблеми життєдіяльності українських вишів є за сучасних умов найболючішими; як відбувається імплементація нового Закону України «Про вищу освіту»; як оцінюють студенти зміст та організацію навчального процесу у ВНЗ, якість освіти, що отримують тощо.

Література:

1. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірева О. М., Геєць В. М., Сіденко В. Р. та ін.] ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2014. – 340 с.
2. Щудло С. Вища освіта у пошуках якості: quo vadis [Текст] : монографія / Світлана Щудло ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Х. ; Дрогобич : Коло, 2012. – 339 с.
3. Социокультурные барьеры модернизации высшей школы Украины : коллективная монография / под ред. В. С. Бакирова. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 424 с.
4. Злобіна О. Студентство як суб'єкт продукування корупційних практик / О. Злобіна, І. Бекешкіна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Вип. 17. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 431–438.

УДК 316.43

ОЦІНКА УКРАЇНСЬКИМИ СТУДЕНТАМИ ЯКОСТІ, ЗМІСТУ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ (НА МАТЕРІАЛІ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Сорока Юлія Георгіївна – доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті представлений аналіз результатів дослідження ставлення українських студентів до реформування освіти, а саме такого аспекту, як оцінка студентами якості, змісту та організації навчального процесу. Триваюче реформування української освіти становить практичний контекст дослідження, концептуальним його контекстом є студентоцентрована освіта (СЦО). На думку студентів, найпроблемнішими зонами в їхній освіті зараз є нестача практичного навчання, незбалансованість навчального навантаження за профільними та рештою курсів, відірваність університетських спеціальностей від ринку праці, низька мотивованість до навчання певної частини студентства, а також «нудне викладання». В статті ці висновки проаналізовані в перспективі СЦО, а також сформульовані практичні рекомендації щодо подолання цих проблем.

Ключові слова: студенти, навчальний процес, студентоцентрована освіта.

В статье представлен анализ результатов исследования отношения украинских студентов к реформированию образования, а именно такого аспекта, как оценка студентами качества, содержания и организации процесса обучения. Продолжающееся реформирование украинского образования создает практический контекст исследования, а его концептуальным контекстом стало студентоцентрированное образование (СЦО). По мнению студентов, наиболее проблемными зонами в их образовании сейчас является недостаток практического обучения, несбалансированность учебной нагрузки по профильным и остальным курсам, оторванность университетских специальностей от рынка труда, низкая мотивация к обучению части студентов, а также «нудное преподавание». В статье эти выводы проанализированы в перспективе СЦО, а также сформулированы практические рекомендации по преодолению этих проблем.

Ключевые слова: студенты, процесс обучения, студентоцентрированное образование.

The article is devoted to an analysis of the results of research of Ukrainian students position to the education reform, namely the aspect of student's assessment of the quality, content and organisation of the learning process. The ongoing reform of the Ukrainian education provides practical research context, and its conceptual context was student-centred education (SCL). According to students opinion, the most problematic areas in their education right now is the lack of practical training, the imbalance in the profile and the rest of the courses, the isolation of university specialties from the labor market, as well as the tedious teaching. These findings are analysed in the context of SCL, as well as practical recommendations to overcome these problems were providing.

Keywords: students, learning process, student-centred education.

Оцінка студентами навчального процесу безпосередньо стосується поточної ситуації реформування вищої освіти України, бо останнє передбачає зміни ролі та місця студентства у навчальній діяльності та функціонуванні університетів взагалі. Одним із завдань реформи є створення умов для формування протягом університетського навчання сучасних спеціалістів не тільки освіченими, але й відповідальними, здатними самостійно вирішувати професійні завдання, без зовнішньої підтримки знаходити необхідні знання та застосовувати їх на практиці. Звернення до студентської аудиторії по оцінку навчального процесу, таким чином, є одним з необхідних аспектів перетворення їх з пасивних реципієнтів інформації до активних учасників та замовників навчального процесу.

Тому в дослідження «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу»¹ були внесені питання щодо оцінки студентами якості, змісту та організації навчального процесу. Це

© Сорока Ю.Г., 2016

¹ Дослідження проведено за фінансової підтримки МФ «Відродження».

дослідження проводилося Соціологічною асоціацією України за дорученням Міністерства освіти і науки України у 2015–2016 рр. та включало проведення фокусованих групових інтерв'ю з викладачами та студентами всіх регіонів України. Інтерв'ю були проведені протягом грудня 2015 р. – січня 2016 р., тривалість кожного з інтерв'ю – 2-2.5 години, загальна кількість учасників – 150 викладачів та 154 студента, які представляють 57 ВНЗ України.

Мета дослідження концентровано представлена в питаннях, навколо яких розгорталося обговорення протягом фокус-груп зі студентами: загальний стан української вищої освіти; необхідність реформування вищої освіти; імплементація Закону «Про вищу освіту»; оцінка змісту та організації навчального процесу у ВНЗ, якості освіти, що отримується.

Остання група питань була конкретизована за допомогою наступного переліку: Чи відповідає зміст навчального процесу потребам вашої майбутньої професійної діяльності? Як би ви оцінили викладання профільних дисциплін у ваших ВНЗ? Знання з яких соціогуманітарних дисциплін (філософії, соціології, політології тощо), на вашу думку, потрібні сучасному спеціалісту з вищою освітою? Якої інформації щодо організації навчального процесу у ВНЗ вам бракує? Чи є у вас можливість реального вибору навчальних дисциплін та форм навчальної діяльності? Чи достатню інформацію про вибіркові курси ви отримуєте під час їхнього вибору? Якої інформації щодо вибіркових курсів вам бракує? Наскільки ефективно працюють органи студентського самоврядування у ваших ВНЗ? Чи мають вони змогу впливати на зміст, організацію та форми проведення навчальної роботи? Як ви оцінюєте нову виборчу систему в університетах, зокрема виборів до студентських рад? Як ви ставитесь до зменшення аудиторних годин та збільшення годин на самостійну роботу студентів? Чи контролюється ваша самостійна робота викладачами? Як би ви оцінили можливості академічної мобільності студентів в Україні та за її межами? Як би ви оцінили якість освіти, що отримуєте, чи відповідає вона сучасним вимогам ринку праці? Як ви оцінюєте власні шанси працевлаштування за фахом після закінчення навчання у ВНЗ?

Як бачимо, питання для обговорення були сконцентровані навколо проблем зв'язку навчання та майбутньої професії, організації та змісту навчання, сприйняття актуалізованих та ініційованих новим Законом іноваций (вбіркові курси, самостійна робота, академічна мобільність, студентське самоврядування).

Дана стаття має на меті репрезентацію результатів дослідження оцінки студентами якості, змісту та організації навчального процесу в перспективі студентоцентрованої освіти (далі – СЦО), концептуальні аспекти якого були розкриті в попередніх публікаціях [1, 2, 3, 4].

Ця стаття продовжує дослідження авторки щодо сприйняття та оцінки студентами свого навчання [1, 2]. Раніше в зоні уваги опинялися студентські очікування та побажання щодо певного курсу [1], а також зворотній зв'язок як засіб збору та фіксації комплексу студентських реакцій, вражень, оцінок певного курсу [2]. Особливістю підходу попередніх статей було те, що застосовані в них емпіричні матеріали зібрані на курсі «Методика викладання соціально-політичних дисциплін», який безпосередньо спрямований на формування компетенцій з організації процесу навчання. Тобто аудиторія інформантів була певним чином підготовлена для розмови про навчання та викладання. Мається на увазі проблематизованість питань навчання та викладання як загальний результат освоєння названого курсу, осолодіння певним категоріальним апаратом для цієї проблематизації. В даному дослідженні зібрані думки студентів різних спеціальностей (технічних, природничих, соціогуманітарних, економічних) та стосуються вони оцінки освітнього досвіду в цілому. Такий тематичний ракурс розширює зону аналізу, формує підґрунтя для висновків в масштабі української вищої освіти в цілому. З іншого боку, реалізація дослідження в такому ракурсі потребує усвідомлення того, що рівень рефлексії стосовно навчання та викладання в інформантів значно нижчий. Це пов'язане з переважанням предметної центрованості викладання [1, с. 191], коли увага викладачів та студентів зорієнтована на тому, що вивчається, а не як навчаються студенти. Також певним бар'єром в обговоренні питань якості, змісту та організації освіти стають дисциплінарні кордони: тут уявлення про різницю дисциплін ґрунтують переконання про неможливість, складність або беззмістовність порівняння певних процесів навчання (наприклад, туризму та інженерної справи).

Оцінка якості та змісту освіти

Як показав аналіз матеріалів фокус-групових інтерв'ю, тематика якості та змісту освіти актуалізується для студентства в питаннях співвідношення теоретичного та практичного навчання, протиставлення профільних та соціогуманітарних дисциплін, а також критики традиційного (нудного) стилю викладання.

Студенти відмічають брак практичних занять, які поступаються теоретичному навчанню:

«Мала уже можливість відбутися дві педагогічні практики у школі. ... Ми в університеті вивчали психологію, педагогіку, всі потрібні спеціальні дисципліни, але, прийшовши до школи, я зіткнулася із тими проблемами, які ми не розглядали в університеті практично. Так, теорію з психології, педагогіки я знала на «відмінно», відсакувало від зубів, бо і викладачі вимагали. Та, прийшовши і прагнучи застосувати це на практиці, у мене, на жаль, нічого не вийшло, тому що у мене не було практики перед тим. Я не знала, як розв'язати конфліктну ситуацію між вчителем і батьками, навіть між студентом та учнями. Тобто, тут нам не вистачає практики. І більше практики, я вважаю, було би більш кориснішим, ніж тої сухої теорії»² (С_Ірина_Ж_С_СГ).

Викладання профільних дисциплін оцінюється високо, але критерії цієї оцінки переважно кількісні та екстенсивні: чим більший обсяг годин певного курсу та досвід роботи викладача, тим якісніше освіта:

«Особисто я скажу, що у мене профільні предмети викладають добре, бо викладачі готові вчитися разом зі студентами. Вони слухають думку студентів і йдуть з ними в ногу». (С_Володимир_Б_Т);

«У нас на факультеті досить високий рівень викладання профільних дисциплін і викладачі можуть нас зацікавити до навчання, шукають різні новинки, все вдосконалюється і змінюється. Є бажання викладачів зацікавити своїм предметом студентів. Ми можемо вести бесіди, говорити вільно і нам це цікаво». (С_Марія_Ж_Б_П).

Ці ж критерії використовуються і в критичних висловлюваннях:

«На рахунок своїх профільних дисциплін претензій немає, все викладається на високому рівні. Але у нас всіх є одна спільна профільна дисципліна це – педагогіка, оскільки всі ми виходимо звідси педагогами. І основне завдання педагога, коли він приходить в клас, то має зацікавити цей клас своїм предметом, щоб у дітей було бажання вчитися і хотіти отримати знання з цього предмету. І коли ти приходиш на педагогіку сюди в університет, то приходить лектор, витягає листок А4 і монотонно, одним і тим самим голосом читає те, що в неї написано на листку, не стараючись зацікавити нас» (С_Ігор_Ч_Б_Т).

Соціогуманітарні дисципліни розуміються як такі, що не пов'язані з майбутньою професією. Переважає ставлення до них як до додаткових, відірваних від практики (як, за словами одного з учасників, філософія) самодостатніх, незрозумілих. Виключення становлять майбутні педагоги, які визнають значення соціо-гуманітарних дисциплін для загальної ерудиції:

«Предмети соціально-гуманітарного циклу усі надзвичайно цікаві, частину з них ми мали уже можливість вивчити в університеті і ці предмети, що потрібно зауважити, значно розширюють кругозір, будь який із цих предметів включає нас в дійсність і ми більше відчуваємо життя. Проте можна би було ці предмети винести на бажання студентів, щоб вони були вибірковими. Але щоб вони вибиралися самими студентами». (С_Ірина_Ч_С_СГ).

Ставлення до соціогуманітарних дисциплін (як не пов'язаних зі спеціальністю) підтримується традиційним поділом на профільні ВНЗ та університети:

«Сейчас еще проблема гуманитаризации образования. Вот раньше было много высшей математики, теоретической механики, то сейчас даже технари во все это влезают и вводят философию, психологию, причем довольно-таки много часов. ... Надо четко разделить, допустим, высшее образование как понятие о целостном и конкретно специальность. То есть, если человек хочет быть, знать определенную профессию свою, надо делать для этого специальные заведения. Если он хочет получить целостное высшее образование, он должен идти в другие заведения, то есть там он может решить полностью проблему с общим образованием ну и конкретно со специальными предметами» (С_Кирило_Ч_4_Т).

Зустрічаються також згадування про можливість забезпечити зв'язок нормативного курсу з професійною тематикою:

«У мене цей семестр був лише залік з курсу «Безпека життєдіяльності» і у нас окремі питання на семінарі розглядалися, а окремі – на лекціях. На семінари нам зовсім інші питання давали і ми мали змогу вести ці семінари. Це була своєрідна практика для нас, ми змогли поспробувати себе в ролі викладача, ми вели своєрідну дискусію і ми отримали певні знання. Це дає певний результат. Особливо для вчительської професії». (С_Марія_Ч_Б_П)

² Цитати з інтерв'ю в статті надані мовою оригіналу.

Щодо безпосередньої оцінки якості отримуваної освіти студентами, то вона відбувається через порівняння з освітою за кордоном та через оцінку відповідності освіти майбутній професії. Переважно в цих аспектах власного досвіду учасники фокус-груп не мають, тому у відповідях спостерігається вплив розповсюджених дискурсів про переваги радянської системи освіти, високу якість життя та навчання за кордоном, нестабільність ринку праці в Україні та неузгодженість з ним системи освіти.

Коли мова заходить про низьку якість освіти, вона пояснюється, серед іншого, низькою мотивованістю студентів, які не задоволені перспективою роботи за спеціальністю:

«Наверное, с самого начала, со специальностей и предоставления мест бюджетных. Все-таки, каждый человек начинает с этого. Абитуриент подает документы и вот он когда сдает там, например, куча мест. Вот сколько у нас университет выпускает историков, сколько у нас историков в год, кто знает? Около 60 человек. Где данные 60 человек в последующем могут работать последующую свою жизнь, если у нас не работают архивы, не работают библиотеки практически. Ну вот кто туда пойдет работать из таких молодых здесь сидящих? Все будут искать какую-то более выгодную работу, поэтому надо убирать половину тех бюджетных мест и контрактных, которые присутствуют у нас сейчас» (С_Ярослав1_Ч_4_СГ);

або вимушено вчаться на певній програмі:

«... Абитуриент подает документы, когда поступает у него есть выбор из пяти специальностей. Он в конечном итоге идет на ту специальность, на которую он проходит на бюджет, ну если есть такая возможность, и эта специальность может быть вообще не связана с его жизненными целями. Ну там, если человек идет на экономиста, на психолога, теряется все и идет на физмат. Ну как человек, который шел туда, может там хорошо учиться и стать потом профессионалом? Никак. Поэтому избыток кадров и в дальнейшем перенасыщение рынка вот такими вот всякими специальностями» (С_Ярослав1_Ч_4_СГ).

У висловлюваннях студентів вимальовується певне «порочне коло»: вища освіта вважається необхідною для життя, тому вступають не туди, де цікаво, а туди, де можна вступити (є місця, дозволяють бали ЗНО); тому багато студентів не мають мотивації до навчання, погано вчаться, не ходять на заняття, але їх не відраховують, щоб зберегти спеціальність, кафедру, навіть заклад:

«... У меня группа моя из одного человека. Вот так вот. Это касательно того, что сокращают. Да, сокращают, но и выгоняют тоже никого не хотят, потому что это все дотации государства и если не будет студентов – не будет преподавателей, не будет преподавателей – не будет университета» (С_Богдан_Ч_5_Т).

Оцінка організації навчального процесу

Організація навчального процесу як об'єкт оцінки не актуалізується студентством, що можна пояснити невідрефлексованістю зв'язку зміста та форми навчальної діяльності, домінуванням традиційних форм організації навчального процесу, а також тим, що організація навчального процесу не проблематизується у викладанні.

Виключенням стали майбутні педагоги, для яких вона складає професійний інтерес. Вони розмірковують про структуру навчального процесу:

«На початку вивчення предмету потрібно ознайомитися з програмою курсу, його змістом. У мене була така практика. Викладач ознайомив нас зі змістом свого предмету, питання, які ми будемо вивчати та показав зразок того, як буде відбуватися контрольна робота. Тобто, ти уже ознайомлений з тим, що ти будеш вивчати, можеш знайти той самий матеріал по тому, що там уже написано. І це одна річ: коли він прийшов то сказав нам, що це перша і остання лекція, яку він буде вести для нас, всі інші він оголошує, а ми їх проводимо. Завдання студента полягало в тому, щоб пояснити студентам тему, яку знайшов. Це була добра практика викладання» (С_Володимир_Ч_Б_Т);

про вимоги доступності методичних матеріалів:

«Вже давно йдеться про те, що всі лекції, підручники, методичні матеріали, за якими можна готуватися до занять, мають бути розміщені на електронних ресурсах університету» (С_Володимир_Ч_Б_Т).

Залишаючи організацію навчального процесу, зокрема роботи в аудиторії, у відповідальності викладачів, студенти різних спеціальностей розмірковують над іншими аспектами: причинами, що зумовили перелік, кількість та обсяг курсів (це створює поділ на «потрібні» та «непотрібні» предмети), а також над власною мотивацією вчитися:

«Ми плачемося за те, що в нас нема спеціалістів, але нам відводять двадцять п'ять предметів, які загальні, які ми проходили в школі. Історія України, наприклад. Будь ми патріотами сильними чи ще чимось там, ми пам'ятаємо самі основні дати ... і ми їх згадаємо, щоб не впасти обличчям в бруд. А от предмети по спеціальності складають одну третину і ми не можемо. Є такі викладачі, які викладають загальні предмети і вимагають набагато більше ніж викладачі, які працюють в нас на кафедрі. І от тими непотрібними предметами ти повністю займаєш свій час і ці предмети пояснюють те, що нам треба для загального розвитку. Я не думаю, що коли мене щось заставлять вчить – це мені принесе більший результат, ніж коли я сам до цього дійду, я сам почитаю, для себе, для свого розвитку» (С_Дмитро_Ч_4_П).

Ситуація з дисциплінами за вибором

Вибір дисциплін, за словами студентів, практично не реалізується:

«Никто им [выбором] не обладает, на самом деле. ... на каждом факультете, кафедре есть человек, который составляет учебный план, вот. И этот человек он вносит дисциплины. Эти люди – и заведующий кафедрой, и деканы факультетов. Никто никогда в жизни тебя не спрашивает, что ты хочешь делать и когда ты это хочешь делать. То есть, как эти люди поставят, какие дисциплины, какие часы, какие дни, так это все и будет. Почему не сделать это как-то, вроде факультатива, я не знаю» (С_Богдан_Ч_5_Т);

«... В нас дуже велика кількість залишкових предметів, деякі, взагалі, упуцнені. От що наша спеціальність [туризм] ми вивчаємо певні регіони нашої планети, нам деякі, взагалі, навіть не згадували. Якщо взяти програму магістрів то там є загальні предмети і є вибіркові. Студенти можуть вибирати, що їх зацікавлює, а особисто в нас такого практично не існує. Є тільки з тих вибіркових, які викладачі захотіли, склали собі програму і з кожним роком це повторюється» (С_Юрій_Ч_5_СГ);

або реалізується формально:

«У нас все происходило так: нам давали четыре предмета, из которых мы должны были выбрать один или два. Ну, иногда получалось, что на какой-то предмет группы не набиралось, и, естественно, эти до пяти человек не было этого предмета. Такое было, да. Но, иногда, просто механически разделяли поток на две группы – послушайте одно, послушайте другое. Поэтому, не всегда есть этот выбор, но я бы не сказала, что его нет вообще» (С_Діана_Ж_6_СГ).

Натомість є виражений запит на те, щоб «вчити те, що подобається», що пов'язане з майбутньою спеціальністю і таким чином реалізовувати свої права:

«Если я учусь, неважно, как я учусь, у меня есть моя специальность. Да, есть дисциплины, которые для этой дисциплины обязательные, оставьте их. Да, безусловно, без этого я не специалист. Но сделайте перечень тех дисциплин, которые второстепенные, чтобы я мог заниматься тем, чем мне нравится. То, что можно использовать в дальнейшем вообще» (С_Богдан_Ч_5_Т);

«Якщо чесно, я зараз чіткіше усвідомлюю, що нам не треба боятися кудись йти проти тої системи. Я зараз багато спілкуюся зі знайомими з самоврядування університету одного з київських університетів. Вони зробили експеримент: вибрали не той предмет, який їм казали вибрати, просто поставили підписи хто де хотів і вийшла зовсім інша дисципліна з цього переліку. Насправді вони боялися йти на ці пари, тобто боялися, в якому форматі це буде, чи не буде ніяких утисків. Але, як виявилось, прекрасна дисципліна, їм було цікаво. Тобто нам важливо усвідомити, що ми можемо, ми маємо право вибору» (С_Олена_Ж_Б_СГ).

Студенти відзначають відсутність презентацій, інформації про вибіркові курси, щоча усвідомлюють її важливість для реалізації вибору:

«Презентации курса не было, просто и так было понятно: религиоведение, логика или еще что-то такое, но просто так по названиям пытаешься понять что это. ... Единственное, что о логике я бы хотела больше информации, потому что мы в свое время ее не выбрали, а потом, когда я узнала больше, то поняла, что было бы интересно прослушать это курс» (С_Діана_Ж_6_СГ).

Студентське самоврядування та освітній процес

Оцінка впливу студентського самоврядування на зміст, організацію та форми проведення навчальної роботи наштовхується на уявлення про функції, які реалізують студради, а саме – переважно організацію розважальних заходів:

«... Помимо учебного процесса нужно еще реформировать систему самоуправления ... если студсовет функционирует, а на сегодняшний день он функционирует полноценно, проводятся различные

развлекательные, общеобразовательные, помощь в проведении дня открытых дверей и тому подобное». (С_Олександра_Ж_4_П);

організація соціальної допомоги та підтримки:

«Допустим, к нам обращаются ребята: ребята, помогите, мы там с малообеспеченной семьи. Мы идем в профком, выбиваем им деньги, какую-то материальную помощь, а нам профком говорит: «Мы не можем вам предоставить помощь, потому что на сегодня квота закрылась, у нас было пять человек, это были преподаватели, студенты, бла бла бла». Студент, у которого случилось какое-то горе, умер родственник или не дай бог что-то еще, он не получил никакой материальной помощи, потому что ему уже закрыли место. И вот возможность как-то вмешаться в этот процесс» (С_Світлана_Ж_4_П).

У випадках, коли студради ведуть роботу щодо змісту та організації навчання – в питаннях організації практик, об'єктивності та прозорості оцінювання, – їм не вистачає зацікавленості та підтримки з боку адміністрації:

«Студентське самоврядування у нас має певний вплив на зміст навчальної і виховної роботи в університеті. Разом з тим, ... немає налагодженої практики дослухатися до студентського самоврядування. Я погоджуюся, не всі ідеї студентського самоврядування потребують втілення, бо є досить нереалістичні, але є й конструктивні і потрібні їх обговорення, узгодження. Не раз ми і студентське самоврядування говорили про те, щоб доповнити правила прийому в магістратуру і враховувати науковий доробок студента. Я розумію, що це вимагає від викладачів, від ректора, проректорів величезної роботи. Це треба визначити якісь критерії, оцінки, але ми не перший університет, який це запроваджує». (С_Ірина_Ж_С_СГ).

Вплив студентського самоврядування на начальну діяльність обмежений завдяки, серед іншого, певній закритості цих структур:

«Студенти нашого університету мало знають про діяльність студентського самоврядування. То саме виборча компанія і вибори студентського ректора нашого університету. Де рекламні плакати? Що наш студентський ректор пропонує і що він намагатиметься нове запровадити в нашому університеті? В інших університетах відбуваються вибори по-крутіше ніж вибори президента, йде боротьба, а в нас один представник, один учасник і ніякої рекламної компанії» (С_Ярослав_Ч_М_СГ).

Захист прав студентів членами студради розуміється доволі специфічно й реалізується переважно протягом сесії, коли треба буває просити викладача «дати шанс» студенту/тці з «хвостом», поручитися за нього/неї, або підтвердити неможливість для конкретних студентів продовжувати навчання:

«... По поводу влияния студсовета вообще на учебный процесс и проблемы студентов во время учебного процесса. Я хочу сказать, что я являюсь одним из решающих людей во время отчисления. Если студента хотят отчислить, то последнее слово будет за предстудом. Если предстуд приходит и говорит, что он ручается за этого человека, что человек отработает в течение недели или двух и закроет все долги, он будет стараться, все это сделает. Если в течение недели человек выполняет все, то я, непосредственно, сдержу свое слово, и человек останется в университете» (С_Олександра_Ж_4_П).

Самостійна робота студентів

Самостійна робота розуміється як особливість університетського навчання в порівнянні з попередніми освітніми рівнями у випадках, коли в інформантів є відповідний досвід:

«Я вчився в училищі і, порівнюючи училище і університет, то в училищі заставляли вчитися, тому що вони знали, коли ми вийдемо з училища, то університет уже такої освіти не дасть. В університеті, як я переконався, усе більше орієнтоване та самостійне навчання і студент це повинен усвідомлювати». (С_Тарас_Ч_Б_СГ).

Збільшення об'єму самостійної роботи означає для студентів зменшення годин аудиторних занять, що, в свою чергу сприймається як фактор зниження якості освіти:

«Ну вот примерно по той же теме. Если раньше было 4-5 пар, то сейчас максимум 2-3 в день. С одной стороны это хорошо, но с другой - какое образование будет?» (С_Світлана_Ж_4_П);

«... Проблема сокращения часов, потому что когда я училась на первом курсе у нас, например, такие предметы, я на историческом факультете, как история востока и история античности читались отдельно, а сейчас числятся как отдельные, но их объединили в один курс. Это вообще как-то ненормально, чтобы Древний Восток и античный мир объединять в один курс. Тот же объем материала, но меньше времени». (С_Діана_Ж_6_СГ).

Спостерігаються певні труднощі в ідентифікації самостійної роботи як форми навчальної діяльності. Різниця між самостійною роботою та домашнім завданням для студентів не відчутна, що можна пояснити дефіцитом розуміння функцій та методичної підтримки організаційних форм самостійної роботи:

«У нас, в принципі, каждый день такой. Всем нужно что-то делать: чертежи, семинары, курсачи, дипломы. В плане того, что назвать это день самостоятельной работы... В этот день ты можешь гулять себе спокойно, можешь гулять, а можешь делать что-то» (С_Ярослав1_Ч_4_СГ).

Оцінка практики академічної мобільності

Це словосполучення не завжди є зрозумілим та потребує пояснення, з чого можна припустити, що відповідна практика не є поширеною. Серед бар'єрів та перешкод академічної мобільності згадуються складність цієї діяльності, потреба в фінансових ресурсах для її провадження, недостатнє знання мов, слабкі інформованість та активність студентства:

«... Кафедри самостійно організують якусь міжнародну співпрацю. Для багатьох програм потрібно оплату, власні ресурси, а це проблематично. Щодо мобільності з університету по програмі ERASMUS+, то знову ж таки немає достатньої інформації. Знав про це тільки той, хто зайшов цей сайт, побачив оголошення і вирішив спробувати взяти участь. ... Як мені сказали в нашому міжнародному відділі, інформація подалася заступникам деканів з міжнародних зв'язків, вони мали розказати студентам. Я дізналася про програму з оголошення на сайті. ... Є мовні бар'єри, тому що, якщо відповідно вчитися за кордоном, то потрібно знати мову. ... У нас є курси, на які можна ходити та здобувати достатній рівень знання з іншої мови. ... Це максимально дешево, порівнюючи з іншими курсами, тому що індивідуальні курси надзвичайно дорогі. Тому тут ми зробили крок вперед, особливо цього року, коли організуються курси з польської мови і планується організуватися курси з англійської та німецької мов з наступного семестру» (С_Ірина_Ж_С_СГ).

Також студенти вказують на неузгодженість навчання в рамках академічної мобільності та на власній програмі, а саме: необхідність складати дві сесії, недовіра викладачів до закордонних програм та навчання, неспівпадіння навчальних планів:

«Проблема в тому, що є можливість, а студенти бояться, тому що, якщо я поїду на семестр вчитися кудись в Європу, але паралельно відбувається навчання і тут. Складно потім здати сесію.... У нас, на жаль, є бар'єр між викладачем і студентом. І коли ти поїхав за кордон, побачив все і такий запалений хочеш щось змінити, в тебе багато ідей, ти приїжджаєш і хочеш щось змінити і стикаєшся з тим, що: ну добре, ми і так будемо робити, як робили» (С_Олена_Ж_Б_СГ).

Є проблеми й з академічною мобільністю всередині України:

«... По Украине, вообще по всем ВУзам, очень мало специальностей, которые сопряженные допустим. ... моя специальность называется «Механика» и в этом году был последний год, когда вообще набирали на эту специальность, ее закрывают. Подобная специальность есть только в Харькове, и то неизвестно, какая там будет ситуация. То есть, если мы говорим об обмене студентами, то я со своей специальностью могу поехать только в Харьков, потому что вот там именно по моей специальности я могу что-то новое взять и что-то передать. Но, поскольку уже не будет ни моей специальности, ее скоро и в Харькове закроют. Куда тогда двигаться? О чем тогда говорить?» (С_Богдан_Ч_5_Т).

Відповідність навчання вимогам майбутньої професії

Майбутнє працевлаштування визиває відчуття непевності, навіть страх. Критиці піддається відсутність системи працевлаштування, невідповідність спеціальностей запитам ринку. Позитивні зміни бачаться у встановленні безпосередніх зв'язків ВНЗ та підприємств:

«Смотрите, у нас сейчас все вроде так функционирует, мы выпускаем специалистов и подаем на биржу труда свое резюме, и на нас на бирже труда выходит предприятие и оно думает брать или не брать его. Я считаю, что нужно связывать не через посредника какого-то, а напрямую связывать ВУЗы и предприятие, если, допустим, какой-то комбинат металлургический требует определенное количество кадров, то есть им надо больше новых сотрудников, допустим в числе пять единиц энергетиков, два единицы металлургов, то они должны напрямую связываться со специализированными ВУЗами и подавать, им именно говорить о новых кадрах. Это будет трудоустройство людей, то есть так будет, ну, относительно легче решить какую-то часть проблемы с трудоустройством» (С_Олександр_Ч_4_Т).

Студенти вимагають відповідності між рівнем успішності в навчанні та шансами працевлаштування:

«Мне кажется, ВУЗы должны сотрудничать с работодателями ... , должны приходят люди, рассказывать студентам какие есть возможности, допустим, как-то сотрудничать с лучшими студентами, то есть... такое не делают в наших ВУЗах». (С_Євген_Ч_4_Т).

У випадках, коли є обов'язковий розподіл після отримання диплому, мотивація йому слідувати низька, бо незадовільний визначається рівень заробітної платні, або люди не бажають чи не можуть їхати з рідного міста:

«... Мені подобається робота педагога, тому що це робота з дітьми і разом з ними ти вчишся чогось у них і вони чогось вчать у тебе. Але я не бачу себе педагогом, тому що теперішній ринок праці переповнений, дуже важко знайти собі робоче місце, особливо вчителем і навіть якщо ти знайдеш, то не на повну ставку» (С_Ігор_Ч_Б_Т);

«Люди ... люблять свій дім, і коли ти закінчуєш навчання і тебе направляють працювати, наприклад, з Івано-Франківська в Херсонську область, це не дуже подобається. І тоді він думає: для чого я туди поїду, я краще піду працювати на ринок. Так само з Тернополя можуть направити на Закарпаття, в Одеську область, але люди просто не хочуть їхати туди» (С_Володимир_Ч_Б_Т).

Позитивним моментом зв'язку навчання та наступної роботи визнається практика. Практика протягом навчання може забезпечити той самий «досвід роботи по спеціальності», якого вимагають роботодавці:

«Очень важным моментом является практика студенческая. Сейчас вот, так много работодателей, когда ты приходишь, молодой студент, умеешь что-то, не умеешь. Где вот взять студенту опыт работы? Опыт работы частично может предоставить практика. Ты предоставляешь документ, что ты проходил практику, у тебя есть какие-то знания, но в университете, не знаю как на других специальностях, но у многих практика – это, обычно, пришел, сказал, что ты здесь, они тебе расписались в конце практики и все – практики нет. И как человек может прийти туда, а его спросят о чем-то, что ты делал, что ты знаешь, что ты умеешь, а он скажет: «Ну, я ничего не умею» (С_Ярослав1_Ч_4_СГ).

В цілому, ВНЗ та ринок праці, в уявленнях студентів, є роз'єднаними, але відповідними важелями впливу на ситуацію володіє тільки держава:

«Сама система образования у нас достаточно высокого уровня. Вот, если действительно в чем есть проблемы, так это дальнейшее трудоустройство. Это уже не проблема высшего образования, а проблема самого государства, трудоустроить кадры, которые оно выпускает» (С_Кирило_Ч_4_Т);

«Если было достаточно государственных предприятий, были востребованы специалисты и тогда бы люди шли, после того как отпускаются, работать, были бы рабочие места, валовый продукт поднимается, все идет в бюджет, финансирование ВУЗов возрастает ... Проблема не в университетах, а в самой системе на таком высоком уровне, что я, наверное, не способен этого понять» (С_Богдан_Ч_5_Т).

Висновки

Підсумовуючи виклад результатів аналізу емпіричного матеріалу, слід зазначити, що найпроблемнішими питаннями в оцінці студентами навчального процесу є нестача практичного навчання, баланс об'єму та навчального навантаження на профільних та решті курсів, низька заробітна платня, неузгодженість ринку праці й університетських спеціальностей, низька мотивованість до навчання певної частини студентів, а також нецікаве, нудне викладання.

Освітні інновації, а саме – вибіркові курси, збільшення обсягу самостійної роботи, академічна мобільність – сприймаються поза контекстом їх концептуального значення в перспективі реформи. Констатується їх формальний характер та ресурсна незабезпеченість. Роль студентського самоврядування в організації навчального процесу визнається як виняток. Переважно діяльність студрад пов'язують з функціями соціальної підтримки та організації дозвілля. Можливість студентів впливати на зміст, організацію та форму навчального процесу обмежена традиційним покладанням відповідальності за це на викладацький склад.

Разом з цим, студенти відмічають, що добре вчитися їм допомагає зацікавленість в отримуваній спеціальності, власне бажання стати спеціалістом певної галузі, розуміння зв'язку конкретного курсу з майбутньою професією, а також відсутність примусу. Поширенню активного ставлення до навчання сприяє комунікація студентів між різними ВНЗ країни та досвід навчання за кордоном. Помітним серед студентів є запит на партнерські стосунки з викладачами та адміністрацією.

В цілому, в перспективі навчального процесу студенти переважно демонструють себе пасивними, підкореними зовнішнім обставинам (якими є, наприклад, правила вступу, традиції викладання,

неузгодженість ринку праці та спеціальностей, за якими готують ВНЗ, невідповідність успіхів у навчанні та шансів знайти роботу, низька заробітна платня тощо). Реально, а не в думках, активними вони стають в ситуаціях, коли, наприклад, студента займається питаннями навчального процесу (наполягає на виборі курсу, який реально вибрали студенти, вимагає оприлюднення методичних матеріалів на сайті, врахування наукових досягнень студентів під час вступу до магістратури тощо), власно беруть участь у програмах обміну чи інших формах навчання за кордоном, планують власне життя відповідно реальним можливостям (наприклад, отримати диплом викладача фізкультури, а потім закінчити курси фітнес-тренерів, щоб мати шанси знайти роботу).

Пасивність пов'язана з зовнішнім локусом контролю: відповідальність за працевлаштування покладається на державу, за відповідність змісту освіти майбутній професії – на університет, за зацікавлення предметом – на викладачів. Така конструкція майже не залишає місця для актуалізації внутрішніх мотивів освітньої діяльності, тому бажання навчатися певній спеціальності, зацікавленість конкретними проблемами, емоційна насиченість знання та практичних навичок згадуються тільки за умов їх кричущого ігнорування. Мотив «вчитися – це цікаво» поступаються мотивові «вчитися треба», інтерес – обов'язку.

Категорії мислення, за допомогою яких студенти оцінюють навчальний процес, переважно традиційні: якість освіти визначена через кількість аудиторних годин та років педагогічного досвіду викладача; останній визначається статусно вищим та монополюю відповідальним за зміст та організацію навчального процесу; аудиторна робота «за замовчуванням» інтерпретується як традиційні лекції, коли говорить викладач, та семінари, коли говорять студенти.

На основі запропонованих вище результатів дослідження сформульовані рекомендації, дотримання яких в політиці та практиці в освітній галузі дозволить підтримати та активізувати студентство як позитивну рушійну силу реформування української освіти, а саме:

Необхідно заохочувати практики та заходи, які формують розуміння студентами освіти як конституційного права та «Закону про вищу освіту» як закріпленого формату реалізації цього права в сучасній Україні; знання не тільки обов'язків, але й засобів захисту студентством власних інтересів щодо змісту та організації навчання, ролі в цьому студентського самоврядування. Треба запобігати формальній та беззмістовній реалізації практик вибіркового курсів, самостійної роботи, академічної мобільності та інших можливостей врахувати зацікавленості тих, хто навчається.

Треба стимулювати діяльність університетів щодо налагодження безпосередніх зв'язків з роботодавцями, підтримувати комунікацію на трьохсторонній основі роботодавець-адміністрація-студенти. Університети потребують програм, які сформують у викладачів та студентів розуміння сучасного ринку праці як рухливого, а університетської спеціальності – як композиції компетентностей, що не закріплена жорстко за певною професією чи робочим місцем. Мотивувати посилення практичної спрямованості навчальних дисциплін в перспективі компетентнісного підходу.

Підтримки й заохочення вимагає використання в освітньому процесі сучасних технологій навчання; треба стимулювати викладацький склад до отримання та вдосконалення власного досвіду з сучасних методів викладання та навчання; підтримувати заходи, які дозволяють проблематизувати форму навчального процесу для студентів, їх рефлексію процесу власного навчання, його мети та ефективності.

Література:

1. Сорока Ю.Г. Практикуючи студентоцентровану освіту: діагностичні аспекти студентських очікувань / Ю. Сорока // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2014. – № 1101. – С. 190–194.
2. Зіменкова Д.М., Сорока Ю.Г. Зворотній зв'язок в перспективі студентоцентрованої освіти / Д.М. Зіменкова, Ю.Г. Сорока. – Методологія, теорія та практика дослідження сучасного суспільства. Збірник наукових праць. Том 21. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 246–250.
3. Сорока Ю. Г. Виклики та перспективи студентоцентрованої освіти // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II конгрес САУ: Тези доповідей (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.) – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, – С. 179–181.
4. Сміслові перспективи навчання/вивчення соціології: студентоцентрована освіта (Матеріали круглого столу одноіменної назви, який відбувся в рамках II конгресу Соціологічної асоціації України, 17–19 жовтня 2013 р.) / Ю. Сорока, Л. Малес, Н. Костенко, О. Плахотнік, Т. Марценюк, М. Маєрчик, М. Гоманюк, Т. Зуб, М. Соболевська, С. Бабенко // Соціологія: теорія методи, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 185–203. (Текст виступу Сороки Ю.Г. міститься на с. 186–187)

Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень

Некомерційна громадська організація "Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень" створена у червні 1996 року за ініціативою соціологів, політологів, економістів, юристів Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна та інших наукових закладів, представників ділових кіл, засобів масової інформації, органів місцевого самоврядування Харкова.

Головною метою Східноукраїнського Фонду соціальних досліджень є сприяння науково-дослідницькій, соціально-технологічній та соціоінженерній діяльності на підставі сучасних досягнень соціології, економіки, політології, правознавства, соціальної психології, урбаністики та інших соціальних наук.

Адреса: м-н Свободи 6, кімн. 335-336, 61077 м.Харків, Україна

Тел./факс: +38 (057) 714-14-08

E-mail: mail@sociology.kharkov.ua, sociology@univer.kharkov.ua **Веб-сайт:** www.sociology.kharkov.ua

Наукова спрямованість:

- Науковий аналіз, діагностика та прогнозування соціальних, політичних, економічних, екологічних, етнічних і інших проблем сходу України й сучасного українського суспільства в цілому;
- Соціологічні, соціокультурні експертизи управлінських рішень, політичних, економічних, соціальних програм і проектів, проблем регіонального, муніципального менеджменту, менеджменту на рівні окремої фірми;
- Політичний маркетинг, консультування, організація й інформаційне забезпечення передвиборних кампаній;
- Аналіз ринку засобів масової інформації та реклами;
- Дослідження соціальних механізмів розвитку освіти, науки, культури;
- Аналіз поведінки споживачів на ринку продовольчих і непродовольчих товарів;
- Інформаційне забезпечення фінансово-економічної й інвестиційної діяльності;
- Експертиза і корекція рівня соціальної напруженості на підприємствах, управлінське консультування.

За час функціонування фахівцями Фонду реалізовано більш ніж 50 **дослідницьких та освітніх проектів**, серед яких:

- Місто та держава: проблеми, тривоги і надії городян сходу України (дослідження було проведене у 10 містах Сходу України, 1995-1996 гг., спільно з Асоціацією міст України, дослідницьким інститутом RTI (США) та Американською Агенцією міжнародного розвитку (USAID));
- Дослідження соціально-політичної ситуації у Харківському регіоні (у співробітництві з соціологічним факультетом Харківського національного університету, 1996-2008);
- Аналіз соціального впливу реструктуризації приватизованих підприємств в Україні (Моніторинг 1996-1998 гг., спільно з програмою Тасис, англійською дослідною фірмою MORI);
- Експериментальний проект у галузі вугільної промисловості. Аналіз соціального впливу та моніторинг (1996-1997гг., спільно з Світовим Банком);
- Міжнародний науковий семінар "Особливості електоральної поведінки населення посткомуністичних країн Східної Європи" (1999 р., спільно з Фондом Фридриха Еберта та Берлінським Науковим Центром соціальних досліджень);
- Міжнародний проект "Соціально-економічні і політичні механізми міграції населення на території республік колишнього Радянського Союзу" (1999-2000 рр., грант RSS (Soros Foundation));
- Міжнародний проект "Життєві умови, спосіб життя та здоров'я" (2000-2003 рр., грант Соремікус);
- Аналіз стану ринку праці міст Східного регіону України (м. Донецьк, м. Луганськ, м. Єнакієве, м. Стаханов) (в рамках програми міжнародного розвитку "Фонду Know How", яка проводиться урядом Великобританії, 2001 р.);
- Майстер-класи провідних вчених для молодих викладачів ВНЗ та дослідників у галузі соціальних наук (2001-2004 рр., гранти Міжнародного Фонду "Відродження");
- Міжнародний проект "Соціальні та політичні тренди змін у країнах СНД: ключові індикатори та соціальні виміри транзиту" (INTAS, 2004-2005 рр.)
- Міжнародний проект "Схеми міграції в новому Європейському просторі" (INTAS, 2005-2007 рр.)
- Дослідницький проект "Якість соціальних послуг в м. Харкові" (грант DFID, у співробітництві з соціологічним факультетом Харківського національного університету, 2005-2007 рр.);
- Дослідницький проект «Автономія університетів: погляди академічної спільноти» (дослідження ставлення академічної спільноти до ідеї університетської автономії та шляхів її впровадження, 2006-2009 рр.);
- Міжнародний дослідницький проект TEMPUS «Розвиток студентського самоврядування: від пострадянської до європейської моделі» (грант ЄС, 2007-2008 рр.);
- Міжнародний дослідницький проект ENRI-EAST «Взаємодія європейських, національних та регіональних ідентичностей: нації між державами вздовж нових східних кордонів Європейського Союзу» (грант ЄС у межах програми FP7, 2008-2011 рр.);
- Міжнародний дослідницький проект НІТТ-2008 «Здоров'я у час змін: тенденції у здоров'ї населення та політиці щодо здоров'я у країнах СНД» (грант ЄС у межах програми FP7, 2009-2013 рр.)

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. Шифр (бібліографічні показники) УДК.
2. Назва статті (великими літерами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора.
5. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (12-15 рядків).
6. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
7. Текст статті.
8. Назва статті та прізвище автора українською, російською та англійською мовами.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт - *Times New Roman*, розмір - 12, інтервал - 1,5
3. Поля - 2 см

Перелік літератури подається наприкінці статті у порядку згадування. Посилання наводяться в тексті у квадратних дужках: вказується номер джерела і сторінка, наприклад: [5, с.18].

Бібліографія оформлюється за стандартом ВАК України (див. бюлетень ВАК №5 2009 р.)

Статті приймаються електронною поштою у текстовому редакторі *Microsoft Word* у форматах **.doc** або **.rtf**.

Стаття повинна бути обсягом не менш 11000, не більш 22000 знаків (на одній сторінці формату А4 розміщується приблизно 2500 знаків). Користуйтесь *меню Сервіс - Статистика*.

Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту редакцією та ухваленою редакційною колегією до друку.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті.

Статті за підписами авторів висловлюють їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання цілей (мета) статті;
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті, що не відповідатимуть вимогам ВАК України до наукових публікацій, до друку не прийматимуться!

Матеріали надсилати на адресу: socioedition@karazin.ua

З усіх питань звертатися до *Сокурянської Людмили Георгіївни ((057)707-54-90, Остроухової Анни Сергіївни ((057) 707-53-89), Проценко Людмили Григорівни ((057)707-53-89).*

E-mail: socioedition@karazin.ua; sokuryanska@karazin.ua; liudmyla.protsenko@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 36

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Проценко Л. Г., Остроухова Г. С

Підписано до друку 1.04. 2016 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 12,5 Обл.-вид. арк. 14,5
Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09